

Dr. Kozma Ferenc

**A
„két Európa”
gazdasági
kapcsolatai
és a
szocialista
nemzetközi
együttműködés**

Kossuth
Könyvkiadó
és Közgazdasági
és Jogi
Könyvkiadó

Dr. Kozma Ferenc:

A „két Európa”
gazdasági
kapcsolatai
és a szocialista
nemzetközi
együttműködés
(Egy elvi koncepció
vázlata)

A könyv kísérlet a szocialista nemzetközi gazdasági integráció folyamatának beillesztésére abba a történelmi folyamatba, amely a mai világgazdaságban végbemegy: a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus ügyének egymással összefüggő és egymás által meghatározott történelmi folyamatába. Emellett a két vilárendszer versenyének egyik legfontosabb érintkezési felülete fő problémáját vizsgálva konkrét javaslatot tesz a szocialista közösség nemzetközi hosszú lejáratú hitelrendszerének létrehozására.

A könyv sok új, hasznos és érdekes fejtegetéssel gazdagítja a nemzetközi gazdasági együttműködés irodalmát. Újszerűen csoportosítja a termelőerők fejlődésének szakaszait, s a termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatásának fejlődését e minőségi szakaszok alapján

dr. Kozma Ferenc

A „két Európa”
gazdasági
kapcsolatai
és a szocialista
nemzetközi
együttműködés

(Egy elvi koncepció vázлата)

Kossuth Könyvkiadó
és
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest 1970

Lektorálta:
DR. SZITA JÁNOS

© dr. Kozma Ferenc, 1970

A kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatója
A szerkesztésért felel: dr. Fébó László
Szerkesztette: Hatvani Ágnes
Műszaki vezető: Büchler Alfréd
Műszaki szerkesztő: Szűcs Sándor

Előszó

1962—1967 között a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetében végeztem kutatómunkát egy, a szocialista nemzetközi munkamegosztás elméleti kérdéseivel foglalkozó munkacsoport tagjaként. A kutatócsoport azt vizsgálta, hogy milyen hatékonysági tényezők játszanak szerepet a KGST-együttműködés fejlődésében, hogyan hat a kölcsönös forgalom struktúrája az egyes népgazdaságok érdekelttségére a forgalom adott irányú fejlesztése esetén, illetve hogy az egyes országok milyen irányban érdekeltek továbbfejleszteni a kölcsönös forgalmat.

A probléma megoldása megkövetelte *egyfelől* az egyes termelőtevékenységek népgazdasági hatékonyságát meghatározó tényezők ki-munkálását, képletszerű kifejezését, *másfelől* a szükséges, nemzeti va-lutákban kifejezett hatékonysági mutatók összehasonlíthatóságának megteremtését.

A kutatócsoport a népgazdasági hatékonyságot a következőképpen határozta meg: egy termelőtevékenység annál hatékonyabb, minél kevesebb termelési tényezőnek a termelésben való lekötésével lehet egy-ségnyi árbevételhez jutni. Termelési tényezők alatt a népgazdaság rendelkezésére álló munkaerő, valamint az emberi munka által létre-hozott termelési eszközök értendők, lekötés fogalma alatt pedig a ter-melési tényezőknek az a mennyisége, amely részt vesz az adott idő-szakban a termék előállításában, és ezért más területeken nem lehet

őket felhasználni. Az árbevétel fogalmába a bel- és külföldön realizált árbevétel egyaránt beletartozik. Számolva a rendelkezésre álló statisztikai források korlátaival, az egységnyi termelési értékre jutó eleven munkaerő, plusz a termelésben egy év alatt leköötött állóeszközök mutatójával fejeztük ki megközelítően a népgazdasági hatékonyságot, mégpedig a bruttó, valamint a nettó termelési értékre vetítve az adott termelési fázisban leköötött termelési tényezőket. A teljes népgazdasági keresztmetszetben leköötött termelési tényezőket pedig az egységnyi kibocsátott végtermékre vetítve fejeztük ki. (Ez utóbbiakat a fázismutató és az ágazati kapcsolatok mérlege belső négyzetének inverz változata szorzataként kaptuk.)

A hatékonysági mutatók alapadatainak, tehát az ágazati bruttó, nettó és végtermékek, az ágazati kapcsolatok mérlege belső négyzetének, valamint az állóalapoknak a nemzetközileg összehasonlítható árszintre való átszámítása a KGST-országok teljes külkereskedelmi forgalmában tendenciaszerűen érvényesülő arányok segítségével történt, magukat az adatokat devizarubelben fejeztük ki. Ezúton az egyes országok termelésének értékelését jelentősen közelebb hoztuk a fejlett nyugat-európai tőkésországokban érvényesülő arányokhoz is.

A kutatómunka egy jelentős fázisának eredményeit 1965 júniusában nemzetközi vitára bocsátottuk. Az ebben foglalt számítások és megállapítások a jelen munka egyik kiindulópontját képezték.

Részben a nemzetközi vita tanulságai alapján, részben az eredeti kutatási tervnek megfelelően 1965 folyamán bizonyos irányban továbbfejlesztettük a számításokat. Hasonló hatékonysági mutatószám-rendszer sikerült kidolgozni a Német Szövetségi Köztársaság nemzetgazdaságára, valamint részben a francia nemzetgazdaságra is. Ezzel alkalom nyílt a KGST-országok ágazati és népgazdasági keresztmetszetű hatékonysági mutatóit összemérni a fejlett tőkésországok hasonló adataival. E számítások eredményei is kiindulópontul szolgáltak munkám megírásakor.

1966—1967 folyamán a KGST-országok 1955—1964 közötti fejlődését elemeztük, vagyis azt akartuk világosabban látni, hogy az utolsó, statisztikailag is megfogható és a jelen gazdasági helyzetet alapvetően

befolyásoló évtizedben hogyan fejlődött a szocialista országcsoport. A vizsgálat fő tárgya *egyrészt* a növekedés legfontosabb faktorai szerepének feltárása (vagyis a munkaerő-tartalékok, a munka technikai felszereltsége és a technikai felszereltségtől független termelékenységnövekedés egymáshoz viszonyított arányának meghatározása az egyes népgazdaságok nemzeti jövedelmének növekedésében), *másrészt* a nemzetközi kereskedelem befolyásoló szerepének tisztázása volt.

E munka kezdeti fázisában vettem részt személyesen, és elkészítettem egy tanulmányt a román népgazdaság fejlődési tényezőiről. 1967-ben Moszkvában folytattam a kutatómunkát, de a budapesti csoporttal ez alatt az idő alatt is élő kapcsolatom volt.

Mind az egyes európai szocialista országok fejlődésének egyenkénti vizsgálata, mind pedig az együttműködés belső mozgóerőinek tanulmányozása bizonyossá tette előttünk azt, hogy a szocialista országcsoport fejlődésének legfontosabb alapproblémáit nem lehet sem feltárni, sem megérteni, sem pedig a megoldás útjait megtalálni a fejlett tőkésországokkal való kölcsönhatás alapos ismerete nélkül, különösképpen a nyugat-európai tőkésországokkal folytatott gazdasági verseny és együttműködés reális lehetőségeinek mérlegelése nélkül.

E problémákkal való intenzív foglalkozásra 1966 őszén lehetőségem nyílt egy francia ösztöndíj igénybevétele útján. A témával kapcsolatos irodalom előzetes és részben menet közbeni áttanulmányozása alapján széles körű konzultációsorozatot bonyolítottam le a legkülönbözőbb francia szakemberekkel, közöttük vezető gazdasági szakemberekkel, valamint az OECD vezető specialistáival. Munkánk, elvi vitáink a következő főbb kérdésekre terjedtek ki:

1. milyen tényezők ösztönzik a nyugat-európai fejlett tőkésországokat az európai szocialista országokkal fennálló gazdasági kapcsolataik bővítésére;

2. milyen formákban képzelik el a gazdasági kapcsolatok bővítését, és milyen mértékben látják reálisnak ezt;

3. megítélésük szerint milyen változások szükségesek a szocialista országok külkereskedelem-politikájában és egymás közötti együtt-

működésében ahhoz, hogy meggyorsuljon a két országcsoport közötti együttműködés fejlődése;

4. milyen távlati eredményre számítanak a nyugat-európai országok fejlődése, valamint a szocialista partnerek fejlődése szempontjából.

E fő kérdéscsoportokon belül részletesen kitértem a két országcsoport közötti külkereskedelem szerkezetét, s ennek lehetséges változásait, a tömeges technikaimport hosszú lejáratú hitelekkel való elősegítésének lehetőségeit, a termelési kooperáció problémáit, a szocialista országok külkereskedelmi rendszerének a nyugat-európai követelményekkel és szokásokkal való egyeztetésének lehetőségeit stb. A megkérdezettek köre elég széles, összetételük is eléggé kompakt volt, s a tárgyalások hangneme, légköre is biztosítékot nyújtott arra, hogy a tanulmányút eredményeit könyvem megírásakor az egyik legfontosabb kiindulópontként használhassam fel.

Mindezeket azért tartom szükségesnek előrebocsátani, mert az a nagy volumenű, összefüggő számítási anyag, amire a megállapítások nagy része támaszkodik, nem kifejezetten a könyv céljaira készült és nem egyedül az én munkámat foglalja magában, hanem egy kutatócsoportét, amelynek tevékeny tagja voltam. Igen nehéz volna szétválasztani, hogy a kollektív alapkoncepció, kutatási és számítási metodika melyik atomjának a létrejötté köszönhető közreműködésnek. *Így a könyv „előélete” feloldódik egy kollektív kutatómunkában, abból nő ki, annak szerves folytatását képezi.* A kollektíva tagjai: *Kovácsnai Gyula* — a kutatócsoport vezetője —, *Tálas Barna*, *Zsukova Irina*, *Makaruk Ludwik*, *Miklós Ágnes* és *Lantos Imre*, így részesei annak az alkotófolyamatnak, amelynek egyik terméke ez a könyv.

Hozzá kell még ehhez tenni azt is, hogy az előző kutatások folyamán is, és írás közben is számtalan alkalmam nyílt gondolataim kicserélésére magyar és külföldi kollégákkal. Különösen értékes, állandó, élő eszmecsere folyt a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Állami Tervbizottsága Tervgazdasági Kutatóintézete, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szocialista Világgazdasági Intézete számos munkatársával. Magát a könyvet, a jelenlegi formájában a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szocialista Világgazdasági Intézete felkéré-

sére, az Intézet meghívott kutatójaként írtam meg Moszkvában, 1967-ben. Ezek az eszmeccserék gazdagították a mondanivalót anélkül, hogy mint forrásmunkákra, hivatkozni lehetne azokra a szakértőkre, akiknek a tehetsége és tudása belegyűrődött e műbe. Ilyen értelemben is sok tekintetben kollektív terméknek számít a munka. Egyéni teljesítményem egyrészt mint e kollektív munka aktív résztvevője, másrészt mint a különböző részletproblémák egymással való összefüggésbe hozására való próbálkozás, vagyis rendszerezés és a logikai kapcsolatok keresése jöhet számításba. Részt vettem tehát az alapanyagok „kitermelésében”, valamint az „alkatrészgyártásban”, aztán megpróbáltam „összeszerelni” az alkatrészeket.

Budapest, 1969. augusztus

A szerző

Bevezető

A jelen könyv a nemzetközi marxista közgazdasági irodalomban azon ritka próbálkozások közé tartozik, amelyek a szocialista világgazdasági viszonyok bonyolult problémáit igyekeznek feltárni, s a világgazdaságban betöltött szerepét bemutatni. Az első mű, amely e tárgykörben megjelent, *Josef Tauchman* csehszlovák közgazdász könyve: *A világgazdasági rendszer* (Světová Ekonomická Soustava, Academia, Praha, 1966.). *Tauchman* a világgazdasági rendszert, ezen belül a tőkés és szocialista rendszert, valamint a kettő közötti kapcsolatot a politikai gazdaságtan alapvető fogalmai szempontjából veszi vizsgálat alá, végighaladva a világáru, nemzetközi érték, nemzetközi áruviszonyok, nemzetközi tervszerűség stb. fogalmain, megpróbálja összekapcsolni ezeket a politikai gazdaságtan általános fogalmaival. Magyarázatot keres a világgazdaság legáltalánosabb jelenségeire és tendenciáira. Könyvének legfőbb értéke a fogalmak tisztázására, valamint rendszerezésére való törekvés.

Ezt a munkát szándékosan nem végeztem el még egyszer, mert meggyőződésem, hogy annál jobban, mint ahogyan *Tauchmannak*, nekem sem sikerülhetett volna. Nem azért, mintha *Tauchman* megállapításai pontot tettek volna e kérdések tanulmányozásának végére, s esetleg az övétől kisebb-nagyobb mértékben eltérő álláspontot nem lehetne érvekkel alátámasztani. Hanem elsősorban azért, mert meggyőződésem szerint a szocializmus nemzetközi rendszere még nem ért el arra

a fokra, hogy biztos kézzel nyúlhassunk közgazdasági problematikájának egészéhez mint *rendszerhez*. Maga *Tauchman* is említi, hogy „a szocialista világrendszerben a gazdasági viszonyok még nem érték el érettségüknek azt a fokát, mint a tőkés világrendszerben. Ezért a szocialista világrendszer sok olyan jelenségére, amely kifejtettnek tűnik, jelenleg bizonyos törvényszerűségeket követ, azt találjuk, hogy a múlt maradványairól vagy véletlenszerű jelenségről van szó, ugyanakkor más tulajdonságok, amelyek fejletleneknek, véletleneknek tűnnek, a jövőben a világszocializmus törvényszerű attribútumaiként fognak kifejlődni. Ez a körülmény a szocialista világrendszer részletesebb tudományos áttekintésénél különös nehézséget jelent”. (I. m. 437. o.) *Tauchman* rendszerezési kísérletét úgy fogtam fel, mint egy szükséges és hasznos lépést a szocialista világgazdasági viszonyok megismerési folyamatában, amely gondolatokat ébreszt a továbblépéshez, de amelyet nem érdemes sem megismételni, sem részleteiben vita tárgyává tenni egy hasonló kifejtés keretében. A továbblépést — meggyőződéseim szerint — jelenleg a probléma más oldaláról való megközelítése szolgálja.

A szocialista nemzetközi gazdasági viszonyokkal foglalkozó gazdag irodalom tanulmányozása és feldolgozása közben is hasonló megfontolások vezettek. Az elmúlt évtizedben a szocialista országok közgazdasági érdeklődéssel fordultak a szocialista nemzetközi kapcsolatok legkülönbözőbb problémái felé, számtalan érdekes és értékes részlet-elemzés látott napvilágot. Mindegyikük értékes gondolatokkal gazdagította a nemzetközi gazdasági viszonyaink lényegéről alkotott ismereteinket, ugyanakkor természetszerűleg mindegyik részlettanulmány horizontját korlátozta az a terület, amelybe behatárolták magukat.

Meggyőződésem, hogy a megismerési folyamat bizonyos szakaszain létjogosult a probléma olyan felvetése, amely szemléletmódját tekintve gyakorlati, vagyis az adott történelmi helyzetben közvetlenül a nehézségek megoldásának módjait keresi, ugyanakkor a problémákat széles körben, nagy összefüggéseiben közelíti meg. Könyvem célja egy ilyen jellegű elemzéssel elősegíteni a jelenlegi nemzetközi gazdasági együttműködési rendszer problémáinak megoldását.

A széles horizontú, de emellett a gyakorlati problémákhoz való közelítés igényével fellépő kifejtés nehéz logikai és szerkesztési problémák elé állított. Két megoldási alaptípus között választhattam. Az egyik a gondolat tézisszerű — mondhatni tananyagszerű — kifejtése lett volna. Ez szerkezetileg egyszerűsítette volna a művet, viszont az olvasóban azt az érzést keltette volna, hogy kiforrott, befejezett, tökéletesen bebizonyított gondolatmenetről van szó. A másik módszer — végigvezetni az olvasót a szerző egész gondolkodási folyamatán, bemutatni a világnézeti szintű elméleti megfontolásoktól kezdve a gyakorlati kibontakozás útjáig-módjáig mindazt, ami a koncepcióhoz tartozik. E módszer nehéz feladat elé állított, és e gondolatmenet logikájának követése az olvasónak is nehezebb, bár mindent megtettem a követhetőség érdekében. E szerkezeti forma nagy előnye viszont az előzővel szemben az, hogy az olvasó előtt egy percig sem kétséges a gondolatmenet lezáratlansága. Feltárulnak a ki nem kutatott részletek, a hipotetikus megállapítások, a körülmények mérlegelésének esetleges egyoldalúsága stb.

Minden nehézség ellenére a második kifejtési módszer mellett döntöttem. Megpróbáltam lépésről lépésre kifejtetni a kutatások során kialakult koncepciómat, mégpedig úgy, hogy végigvezessem az olvasót mindazokon a logikai lépéseken, amelyeken magam is keresztülmentem: a tények felismerésén, az egyes jelenségek, folyamatok összekapcsolásán, a következtetések levonásán. Nem takartam el azokat a pontokat sem, ahol magam is bizonytalannak éreztem akár a tényeket, akár azok értékelését, akár pedig az összekapcsolás folyamatában az egyes tényezők súlyozását. Ezzel akartam még érzékeltetőbbé tenni azt, hogy nem szándékoztam semmiféle zárt elméleti-logikai rendszert létrehozni, csupán a részletkutatások és az elméleti megállapítások olyan széles horizontú összevetését kíséreltem meg, amely talán segítséget nyújt a probléma kutatóinak mind a részletkérdések, mind pedig az átfogóbb elméleti kérdések továbbkutatásában.

Célszerűnek tartom a bevezetés keretében tisztázni a kifejtendő témát, s annak elhatárolódását más területektől.

A szocialista világrendszer 14 országból áll. E munkámban azon-

ban kizárólag az *európai szocialista országok* — Szovjetunió, NDK, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia, Bulgária és Jugoszlávia — fejlődése meggyorsításának problémáival foglalkozom. Földrajzi értelemben Albánia is ide tartozik, azonban sajátos gazdasági problémái és a többi európai szocialista országhoz fűződő sajátos viszonya miatt a megállapításokba nem foglaltam bele. Részletes kutatási anyaggal Jugoszláviára vonatkozóan nem rendelkezttem, valamelyes statisztikai adat birtokában és személyes tájékozódásom alapján azonban nyugodtan állítom, hogy az országcsoport egészére vonatkozó megállapítások zöme alkalmazható erre az országra is. Mongóliát, bár a KGST tagja, speciális fejlődési problémái miatt ugyancsak nem foglaltam bele a kutatásokba. A kutatás körét azért szűkítettem le az előzőekben körülhatárolt országcsoporthoz, mert ebben a körben kristályosodtak ki ez ideig a szocialista világgazdasági rendszernek éppen azok az ismérvei, amelyek egy országcsoporthoz világgazdasági rendszerre tesznek: kölcsönös, szoros gazdasági kapcsolatok, közösen, reálisan kitűzhető fejlődési cél, az ennek megvalósításában való együttműködés szükséglete és lehetősége stb.

Az európai szocialista országokkal való gazdasági együttműködés elmélyítésére a belátható jövőben az *európai fejlett tőkésországok* lesznek képesek. Ebbe a fogalomkörbe mindenekelőtt a Közös Piac országait, Angliát, Svájcot, Ausztriát és a skandináv országokat soroltam be. Minden valószínűség szerint hasonló együttműködési lehetőségek kínálkoznak Japánnal is, ennek elemzésére azonban — az adott gazdaság ismeretének hiányában — nem vállalkoztam. Ugyancsak kihagytam a részletes elemzésből az észak-amerikai fejlett országokat, mindenekelőtt az USA-t, mivel a gazdasági együttműködés széles fronton való kiterjesztésének ma még elsősorban politikai természetű akadályai vannak, és lesznek még a belátható jövőben is. A vizsgálat köre tehát — mint ezt a könyv címe is jelzi — a „két Európa” gazdasági kapcsolataira koncentrálódik.

Mind az egyes szocialista országokban, mind pedig ezek együttműködésében számtalan nagyon fontos, megoldásra váró probléma merül fel. Nem megoldott például a nyersanyagellátás, a gabonaproblé-

ma, általában a mezőgazdaság fejlesztésének kérdése, a fogyasztási cikkek termelésének fejlesztése, az ipari specializáció és kooperáció problémái, az energiakérdés stb. Mindezeket részletesen nem tárgyalom, és főleg nem tárgyalom egyiküket sem kiemelt főcím alatt. A felmerülő ágazati és funkcionális problémaköröket egy általános — megítélésem szerint — kulcskérdés, a *tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásának kérdése* tükrében vizsgálom. Az az alapvető feltételezésem, hogy mind az egyes országok gazdaságpolitikájában és gazdasági mechanizmusában, mind pedig a „másik” Európával való együttműködés céljainak kitűzésében és a módok megválasztásában akkor érünk el a leghamarabb jelentős eredményeket, ha a megoldandó kérdések halmazát a technikai fejlődés meggyorsítása szempontjából ítéljük meg.

A téma ezáltal leszűkül a technikai fejlődés meggyorsításának makroökonómiai problémáira, de még így is túlságosan tág ahhoz, hogy azt egy korlátozott terjedelmű könyvben tudományos alapossággal lehessen részletezni. Ezért figyelmen kívül hagytam az egyes országok technikai fejlődésének meggyorsításával kapcsolatos speciális részletproblémákat, s a vizsgálatot a szocialista országok nemzetközi együttműködésére, valamint a fejlett tőkésországokkal való együttműködésre, még konkrétabban e két tényező egymástól való függésére összpontosítottam.

A fő kérdés, amelynek megválaszolásához segítséget kívánok adni könyvemmel, a következő: *milyen feltételek között, milyen feltételeket kell a szocialista nemzetközi együttműködésben létrehoznunk, hogy a fejlett tőkésországokkal bővülő gazdasági kapcsolatainkat a tudományos-technikai forradalom országainkban való kibontakoztatásának meggyorsítására használhassuk fel?*

E kérdés megközelítéséhez először néhány egyéb problémát kellett megvilágítani:

1. Milyen helyet foglal el az európai szocialista országsoport a mai világ gazdaságban, és milyen előretörési lehetőségei vannak a belátható jövőben?

2. Mit kell tenni ezen országsoportnak az előretörés érdekében, és van-e reális lehetősége e lépések megtételére?

3. Döntő vagy mellékes jelentősége van-e a szocialista országok gazdasági együttműködésének az előretörési lehetőségek kiaknázása feltételei között?

4. Melyek azok a kulcságazatok, amelyek gyors fejlesztése a leginkább megkönnyíti az előttünk álló problémák megoldását?

Mint az előzőekben említettem, e munkában nem adtam (mert nem adhattam) teljes, részletekbe menő helyzetfeltárást és kidolgozott stratégiai tervet, csupán egy összefüggő koncepció felvázolására vállalkoztam azzal a reménnyel, hogy ez előreviszi a részletes, már közvetlenül a gyakorlati intézkedések számára készülő terv kidolgozását.

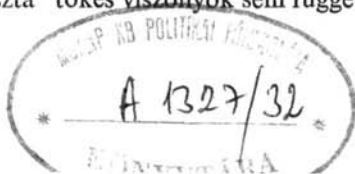
I. RÉSZ

A modern világgazdaság
néhány fejlődési problémája

1. A gazdaság fejlődésének és fejlettségi szintjének szakaszai és ugrópontjai

A társadalom fejlődését két vetületben lehet korszakokra bontani. Egyrészt a termelési viszonyok fejlődésének függvényében (így kapjuk az ősközösségtől a modern kommunizmusig terjedő sort), másrészt a termelőerők fejlődésének függvényében. Az egyik a másikkal nem helyettesíthető és nem keverhető össze. A fejlődés egész folyamatát nem lehet feloldani a termelőerők fejlődésében, mert így éppen azt tévesztjük szem elől, ami ezek fejlődését mozgatja, irányítja. Ugyanakkor a fejlődésnek *csak* a termelési viszonyokkal való egyoldalú jellemzése is a gondolatmenet hibás elcsúszásához vezet. Ez különösen akkor szembetűnő, ha a különböző fejlődési szakaszokat nem időben, hanem egymás melletti térben, egymásra hatásukban elemezzük. Márpedig a világgazdaság elemzői előtt éppen ez a feladat áll.

A marxi—engelsi ismérveket a *termelési viszonyok* szerinti kategorizálás vizsgálódási alapjául nyugodtan elfogadhatjuk. A földkerekségen ezek szerint ma szocialista és tőkés termelési viszonyok találhatók, egyes gazdaságilag elmaradott országokban helyenként prekapitalista viszonyokkal vegyítve. A *világgazdaság* viszonyaira azonban ez utóbbiak alig hatnak, legfeljebb modulálják egyik vagy másik nemzetgazdaság *tőkés módon* való viselkedését. A világgazdaság viszonyai tehát alapjában véve vagy *tőkés*, vagy *szocialista viszonyok*, vagy — ez külön elbírálást érdemel — *a két társadalmi forma között kialakuló sajátos termelési viszonyok*. Persze a „tisztá” tőkés viszonyok sem függetlenek

attól a tényről, hogy ma már a szocializmus nemzetközi méretekben kialakult, de a szocialista országok gazdasági érintkezése sem független a tőkés viszonyok hatásától. (Az egymásra hatás legbonyolultabb formái a szocialista és tőkésországok esetében egyaránt az elmaradott országokkal folytatott gazdasági érintkezésben alakulnak ki.) Akármilyen bonyolult egymásrahatási formákkal találkozunk is, nem szabad szem elől téveszteni az *alapvető* jellegzetességeket, amelyek figyelmen kívül hagyása igen káros következményekhez vezethet. De tudomásul kell vennünk, hogy vannak egymásrahatási formák. (Nem „átmeneti”, hanem „egymásrahatási” formákról van szó!) Ennek következtében a kép az esetek döntő többségében nem fekete-fehéren áll elénk, hanem igen tarkán. A szimplifikálás is eltakarja előlünk a gazdag valóságot.

Mivel a termelési viszonyok marxi—engelsi kritériumok szerinti kategorizálása teljes egészében megfelel a legmodernebb téma legmodernebb eszközökkel való elemzésének is, így ezekkel a továbbiakban részletesen nem foglalkozunk.

A gazdasági fejlettség szakaszai és korszakai

A gazdasági fejlettség fogalmán — a szó szűkebb értelmében — nem az egész társadalmi-gazdasági alakzat fejlettségét értjük, hanem a társadalom egészének munkavégző-képességét, beleértve a dolgozók szakértelmét és termelési tapasztalatait, valamint a rendelkezésre álló „szerszámrendszer” fejlettségi fokát, a termelőberendezések, energetikai és szállítási rendszer műszaki fejlettségét, valamint a termelési anyagcsere-folyamat szervezettségét is. E legutóbbi ponton a fejlettség fogalma közvetlen kapcsolatban van a termelési viszonyok és a gazdaságirányítási mechanizmus kérdéseivel is.

A gazdasági fejlettség vizsgálatánál célszerű abból kiindulni, hogy a termelőerők fejlődése önmagában is mennyiségi és minőségi változások állandóan váltakozó folyamata. (1) Éppen ezért nem elégséges a gazdasági fejlettséget parametrikus nagyságként kezelni, s egyedül

az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, vagy egyéb indikatív mutató függvényében megítélni. Az olasz és a csehszlovák népgazdaság között például nem lehet számottevő fejlettségiszint-különbséget kimutatni az egy főre jutó nemzetijövedelem-mutató alapján, bár az olasz gazdaság számos területen átlépte a tudományos-technikai forradalom küszöbét — tehát egy minőségi küszöböt —, míg a csehszlovák népgazdaság viszont még e lépés előtt áll. A bolgár, román, illetve a portugál, görög gazdaság között sincs számottevő különbség az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem tekintetében, holott az előbbieket nagyrészt végrehajtották korábban elmaradott gazdasági struktúrájuk gyökeres átalakítását, míg Portugália és Görögország messze elmaradtak e téren. A szovjet népgazdaság potenciális gazdasági teljesítőképessége is sokkal nagyobb, mint például a nyugat-európai tőkésországoké, bár az egy lakosra jutó nemzetijövedelem-adatok összehasonlításakor nem erre következtethetnénk, ugyanakkor Venezuela és Kuwait gazdaságának fejlettsége sem arányos azokkal a csillagászati számokkal, amelyeket a nemzeti jövedelem és a lakosság számának egybevetése eredményez. Amennyiben igaznak fogadjuk el azt, hogy az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem nem áll merev arányban a gazdaság fejlettségével, akkor minden alapunk megvan arra, hogy a termelőerők fejlődésének, történelmi szakaszainak, e szakaszok közötti átmenet kritikus pontjainak objektív ismertetőjegyeit megállapíthassuk. Továbbá, ha sikerül meggyőződnünk arról, hogy ilyen szakaszok és ugrópontok léteznek, akkor egy gazdaság fejlettségének megítélésénél fontosabb annak megállapítása, hogy melyik szakasznál tart termelőerői fejlesztésében (hogy egy-egy kritikus ugróponthoz éppen közeledik-e, vagy mikor hagyta azt maga mögött), mint a teljesítőképesség pusztán megállapítása egyik vagy másik, amúgy is eléggé korlátozott pontosságú parametrikus mutatószám segítségével. A termelőerők fejlődésének ilyen dialektikus felfogása közelebb visz bennünket a termelőerők és termelési viszonyok dialektikájának mélyebb és gyakorlatibb értékű megértéséhez is. Az első feladat tehát a termelőerők történelmi fejlődési fokozatainak megkeresése, s a határvonalak (-sávok), v a minőségi ugrópontok ismérveinek meghatározása.

Már most le kell szögezni azt is, hogy ez a vizsgálati módszer magában foglal egy jelentős absztrakciót. Eltekint attól, hogy a szakaszokat, ugrópontokat, de a világgazdasági impulzuscsere milyenségét is egy sor, a termelőerők fejlettségétől független, vagy csak közvetett kapcsolatban álló tényező is befolyásolja. A fejlettségi viszonyok konkrét vizsgálatánál ezeket a körülményeket — pl. a földrajzi-geológiai tényezőt, az országnagyságot, történelmi, politikai momentumokat — nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor az elhátaroló vizsgálatoknak is megvan a maguk helye az elemzés rendszerében. Különösen akkor létjogosultak, ha elkülönített hatásukban is döntő tényezőt ragadnak ki egyéb összefüggésekből.

A társadalmi termelés végső soron az emberiség kollektív harca a természettel. A primitív társadalomban a természet legyőzése alacsony fokon történik, az emberiség a saját létét igen nehezen, nagy áldozatok árán és nagyon szegényesen tudja fenntartani. A fejlődés során az ember saját maga és az átalakítandó természeti tárgyak közé mind tökéletesebb munkaeszközöket iktat, amelyek mindinkább megsokszorozzák erejét. Ezáltal az ember a természeti tárgyak mind több irányú átalakítására lesz képes és alkalmas.

A fejlődés legfontosabb ismérvei ezek szerint:

1. az emberiség szakmai tudásának és műveltségének foka, termelési tapasztalatainak méretei;

2. a termelő ember, valamint az átalakítandó természet közé iktatott természeti erők nagysága, vagyis a munkaeszközök fejlettsége;

3. a termelők és a munkaeszközök specializáltsága;

4. a termelés méretei;

5. a megtermelt termékek körének szélessége.

Minél műveltebbek egy társadalom tagjai, minél hatásosabb eszközöket használnak, minél specializáltabban és minél nagyobb méretekben termelnek, annál több, többféle és tökéletesebb terméket tudnak létrehozni, létüket annál magasabb fokon képesek biztosítani.

A fenti ismérvek egymásrahatásban végbemenő fejlődése bizonyos pontokon az egész termelési folyamat gyökeres átrendeződését vonja maga után: a meglévő termelőfolyamatok fokozatos tökéletesítése,

racionalizálása olyan termelési tapasztalatok felhalmozódásához vezet, amelyek a szaktudást és a termelőapparátusok társadalmi rendszerét mint egészet is érintik. Megváltozik általában a szaktudás iránti követelmény, a termelés méreteinek növekedése és a specializáció fokozódása következtében változnak a munkaeszközök és a termelési fázisok egymáshoz kapcsolódásának módjai, új termékek jelennek meg, a régiéket eltűnnek stb. Mindez visszahat a lakosság életformájára, s ezen keresztül a szakképzettségre és műveltségre, amely azután további változásokat indukál a termelés tárgyi tényezőiben. Apró változások gyökeres változásokba torkollnak, s ezek korszakokat, szakaszokat jelentenek a gazdasági fejlődés történetében.

Az eddigi fejlődést hat szakaszra célszerű bontani:

1. a társadalmi munkamegosztást megelőző, ún. „archaikus” szakasz;
2. a specializált kézművesség szakasza;
3. a termelőüzemen belüli kézműves-specializáció szakasza, azaz a manufaktúra;
4. az alapvető munkafolyamatok gépesítésének szakasza;
5. a munkafolyamatok teljes gépesítésének szakasza;
6. a termelőfolyamatok automatizálásának szakasza.

Az első szakasz a részletes marxi elemzést megelőző korszakot foglalja magában, a második összevonja a szűkebb értelemben vett kisárutermelést és a marxi „egyszerű kooperációt”. A manufaktúraszakasz szintén megegyezik a marxi kategorizálással, míg a manufaktúra után következő szakaszok részletesebben tagolják a fejlődést. A termelőerők fejlődése *Marx* munkássága óta ugyanis jelentősen meggyorsult, a termelőapparátusnak olyan, minőségileg új komplexumai jöttek létre, amelyek kihatnak az egész gazdasági fejlődésre. Ezért a marxi „gépi nagyipar”-korszakot célszerű az előzőekben felsorolt három szakaszra bontani.

A gazdasági fejlődés itt használt kategorizálásának megvan az a szubjektív vonása, hogy az elemzés időpontjától távol eső korszakokat összevonja, az elemzés időpontja körüli korszakokat pedig részletezi. Ezt a történész talán gyengéségnek minősíti, a közgazdasági kutatás

szempontjaiból viszont elkerülhetetlen egy ilyen absztrakció alkalmazása, hacsak nem akarunk elveszni a múlt részleteiben.

Ez a klasszifikáció kielégíti a fejlődés időbeli egymásutániségának és szerves kapcsolódásának követelményeit is, és emellett igen célszerűen használható a *térbeli* elemzés során.

Az *archaikus szakaszt* egy történész igen sok fokozatra bontaná, bennünket azonban — akik a jelent vizsgáljuk — ennek a primitív fejlődési foknak inkább az általános jellemvonása ragad meg, az ti., hogy *nélkülözi a társadalmi méretű munkamegosztást mind a munkaeszközök tekintetében, mind pedig az emberi szakértelemben*. Primitív ezmesterek világa ez, ahol laza munkamegosztás vagy a családi viszonyok — ritkább esetben a klanviszonyok — vagy pedig a természeti körülmények indukálnak. E korszak időtartama az emberiség írott és íratlan történelmének rendkívül nagy százaléka: Európában az önellátó paraszti gazdaságok voltak utolsó maradványai, de a világnak egy tekintélyes részén — főként az elmaradott országokban — a lakosság zöme még ma is ebben az életformában él.

A *kézművesség szakasza* a történelem folyamán többször csírázott ki az archaikus gazdaság talajából. Létrejöhet letelepült, földművelő törzsi közösségek, autarch rabszolgatartó birtokok, feudális latifundiumok pórusaiban, de esetleg egy háborúban lerombolt ipari ország fejlett gazdaságának romjain is. A kézműves társadalom legmarkánsabb jellemzője a maga szakterületén széles jártassággal rendelkező *mesterember* (kisiparos, paraszt), akinek szakismerete kiterjed a megmunkálás összes fázisaira, egy igen széles vertikális területen. Egy pár cipő előállításához két mesterember elegendő: egy cserzővarga és egy cipész. Ha esetleg ehhez hozzászámítjuk a kádárt és a kovácsot is, akik a szerszámokat készítik (igaz, hogy nemcsak a vargának és a cipésznek, hanem a többi mesterembernek is), akkor is csak néhány specialistára terjed ki azoknak a mestereknek a köre, akiknek a hozzájárulásával a nyersbőrből hordásra alkalmas lábbeli készül. A munkaeszközök is ennek megfelelő mértékben specializálódtak, és szigorúan az egyén kézi munkájának méreteihez voltak alkalmasak. A munkadarabok egyediek, a termelési tapasztalatok átadása a gyakorlatban

történik, a „gyártmányfejlesztés”, a „kutató”, „tervezés” a mester gyakorlatában a termelőfolyamattól sem elvileg, sem gyakorlatilag nem válik el, a munka megszervezésének nincs jelentősége, hiszen az mindössze az egyéni termelő saját racionális időbeosztására korlátozódik. A kézművesség egyetlen társadalomban sem vált uralkodóvá, a történelem nem ismer kézműves társadalmakat. Viszont létrejöttének fontos előfeltétele az, hogy a kézművesszigeteket körülvevő archaikus tengerben megjelenjenek a munkamegosztás bizonyos kis előjelei, vagyis megteremtődjék, ha primitív formában is a *piac*. Ez a fejlődési fokozat rendkívüli szívósságot árul el: más-más formában ugyan, de végigkíséri az emberiség életét a főníciai városoktól a budapesti Váci utcáig; a Csád-tó melléki hajóépítőktől a New York-i órásmesterekig. Az archaikus és kézművesszakasz közötti *átrendülési pont* a szakértelem és a munkaeszközök specializációja, vagyis annak az állapotnak a létrejötte, amikor az egyes termelők kénytelenek piacra termelni azért, hogy más irányú szükségleteiket más termelők munkájának eredményével kielégíthessék, mivel e termékek és szolgáltatások megtermeléséhez sem a nyersanyaguk, sem a szerszámuk, sem pedig a szakértelmük nem elegendő.

A kézművesség keretein belül tovább folytatódik a specializáció: a cserzővarga és a cipész mestersége differenciálódik, kiválik a cserzőanyag-készítés, a felsőrészkészítés, az ortopéd-cipészet, a csizmadiaság és a sarukészítés stb. Vertikális és horizontális specializáció ez, amely egy irányban formálja a szakértelmet, a termelési tapasztalatokat és a szerszámot is. A termelés mind homogénebbé, egyúttal gépiesebbé válik, az egyedi termelés helyébe mindinkább a szériatermelés lép. Közben a termelési méretek is nőnek, a műhelyek mind több olyan munkaerőt foglalkoztatnak, amely nem tud önállósodni (proletariátus!), s megindul a specializáció magán a kézművesműhelyen belül is. *Marx* zseniálisan meglátta ebben a folyamatban a történelmi fordulópontot, vagyis azt, hogy az eddig egy ember kezében összpontosuló termelési ciklus atomjaira bomlása specializálta a termelőt is és szerszámjait is. Az izomerővel végzett mozdulatok mind mechanikusabbakká váltak, s a kézben levő szerszám mindinkább alkalmatlanná

vált arra, hogy annál az egy mechanikus mozdulatnál egyebet lehessen vele végezni. A *manufaktúra* ily módon teremtette meg a munkafolyamatok gépesítésének feltételeit. A kézművesség és a manufaktúra közötti *átrendülési pont* ott van, amikor a kézművesműhely *nagysága* eléri azt a fokot, hogy a legfontosabb, legnehezebb és legkényesebb munkafázisokat már lehet anélkül gépesíteni, hogy az ember manuális munkájának géppel való helyettesítése érezhetően túl bő keresztmetszetet hozzon létre az üzemben belül. (2) Mindezek miatt a manufaktúrát sem tekinthetjük stabil és hosszú életű fejlődési korszaknak, hanem csak olyan közbenső fázisnak, amely a kézművesség szétrombolásával előkészíti a talajt a gépesítés megkezdéséhez, tulajdonképpen egy határsáv a kézi munkán alapuló termelés és a gépi nagyüzemi termelés között. Mint ilyen azonban igen fontos szerepet tölt be minden olyan társadalomban, amely az elmaradottságból kifelé tör, hiszen alkalmas arra, hogy az embertömegek többletmunkájának koncentrálására, s a terméktöbblet és a tömegek által elfogyasztott termék arányának eltolására az előbbi javára. A manufaktúra a termelés modernizációjának viharának előszele, bárhol jöjjenek is azok létre.

Az ipari forradalom kibontakozásának marxi elemzésében fontos szerepe van a kisipari műhely—egyszerű kooperáció—manufaktúra—gépi nagyipar láncolatnak. Egyfelől ezek szükséges lépcsőfokok a termelő ember specializálódásának útján, másfelől a munkaeszközök specializálódását is magyarázzák. Miközben az üzemek méretei nőttek, s megindult, majd egyre mélyült az üzemben belüli specializáció, egyfelől nőtt a termelés mérete, másfelől kiterjedélyesedett a termelőüzemek közötti munkamegosztás, specializáció is. A termékfeldolgozási útja a kitermeléstől a kereskedő pultjáig számos fázisra szabdalódott, e fázisokon belül az egyes üzemekben ugyancsak sok megmunkálási mozzanatra bomlott. Az emberi izomerővel végzett munka olyan leegyszerűsödésen ment keresztül, hogy azt a technikai fejlettség adott fokán már mechanizálni lehetett. Mindazon munkafázisokon, ahol ez a leegyszerűsödés végbement, a mechanizáció előbb-utóbb meg is történt, persze számos technikai, gazdasági és társadalmi természetű tényező gyorsító vagy lassító befolyása alatt.

A következő fázis az *alapvető munkafolyamatok gépesítése*, aminek során teljesen megváltozik a társadalmi munkamegosztás egész addigi rendje. A folyamatnak ugyanis csak az első, legkezdetibb fázisa — az emberi, illetve állati izomerő mechanikai energiával való helyettesítése — önmagában is forradalmasítja a termelés egész struktúráját, hiszen már az alapvető folyamatok gépesítéséhez is gépgyártás, kohászat, vasutak és nagy volumenű nyersanyagokat szállító hajók kellenek, vagyis mindaddig nem létező ágazatokat kell a semmiből létrehozni, esetleg külföldi segítség igénybevételével.

A fejlődés második fázisa során ezekben az új ágakban tömegével születnek olyan termelési technológiák és berendezések, amelyek üzemeltetéséhez eleve egész munkássereg szükséges. Ha a régi szövőszéket mechanizálják, akkor annak termelése többszörösére nő, de egy ember egyedileg kezeli továbbra is. A kis vasolvasztó kemencék mechanizálása során olyan kohók jönnek létre, amelyeket egy ember képtelen működésben tartani. De a másik oldalon létrejön a feltétele annak is, hogy egy ember egyszerre több gép munkáját irányítsa. A központi mechanikai hajtóerő alkalmazása, valamint az egy munkásra jutó szerszámok értékének hirtelen megnövekedése, a kollektív munka létrejötte üzemen belül, megkövetelik a munka pontos megszervezését. Ez mint foglalkozás a gépesítéssel különválik. Ugyancsak különválik a tervezéssel, üzemeltetéssel, fejlesztéssel foglalkozó műszaki személyzet, valamint az adminisztráció. A gépesített nagyüzem tehát új foglalkozásokat is létrehoz. Mindezek közben a hagyományos termelés technológiája is forradalmi változáson megy keresztül, hiszen a gépesítés olyan anyagmegmunkálási lehetőségeket teremt, amelyekről kézi munka alkalmazása esetén álmodni sem lehetett. Mindenestre az alapgépesítés első, induló szakaszára inkább még az jellemző, hogy az anyag kitermelésének és késztermékké való feldolgozásának műszaki folyamata lényegében ugyanaz, mint a kézi munka időszakában, csak éppen az egyes termelők munkájának hatékonyságát mechanikai erők közbeiktatásával megsokszorozzák. Az új technológia, új termelési módszerek mindenekelőtt azokban az ágakban terjednek el, amelyeket a gépesítés és a piac kiszélesedése újonnan hoz

létre, tehát elsősorban az energiahordozók termelésében és átalakításában, a gépiparban és a vegyiparban, valamint a kohászatban.

Hasonló a helyzet a munkaerő fejlődésével is. A manufaktúrákból gépesítés útján kialakuló üzemekben a munkafolyamat elvégzéséhez nem kellene a manufaktúrában alkalmazott munkaerő szakképzettségétől lényegesen eltérő szakképzettségű emberek, a munkaszervezőktől, a gépek karbantartóitól és az energiarendszer kezelőitől eltekintve. Maga a közvetlen termelő betanított munkássá válik, aki kézügyességét most már nem a manuális munkában, hanem a gép kezelésében, az anyag adagolásában stb. hasznosítja. Az újonnan létrejövő ágakban azonban új mesterségek és hivatások jönnek létre: mindenekelőtt a vegyi folyamatok megtervezése, a gépi berendezések létrehozása, a gépi apparátus fejlesztése stb. kíván új típusú szakembereket, továbbá ezekben az ágazatokban keletkeznek olyan új termelési eszközök, amelyek csak igen jól megszervezett kollektív munkával működtethetők. Az egyes termelő specializációja tehát a kollektív munka mind tökéletesebb megszervezésének szükségletét veti fel, s ez annál sürgetőbben jelentkezik, minél nagyobb veszteséget okoz a munkafolyamat akadozása az egyes megmunkálási fázisok hiányos összecsiszoltsága miatt.

A gépesítés nem egyszerre terjed ki valamennyi ágazatra, s az ágazatokon belül az egyes termelési fázisokra, tevékenységekre. Ezért is nevezzük e korszakot az alapgépesítés korának, s különböztetjük meg a *teljes gépesítéstől*. A teljes gépesítés időszakában megtörténik a technológiai folyamatok egészének gépesítése, beleértve a kiegészítő munkákat — anyagmozgatás stb. — is. Megjelennek és tömegesen elterjednek a célgépek, amelyek fokozatosan kiszorítják az univerzális berendezéseket, a szerelés futószalagon történik. Ebben a szakaszban éri el maximumát a gépmunkán dolgozó ember specializálódása, a munkaszervezés tudománnyá válik, és létrejönnek a hallatlan szigorú munkaszervezési formák (*Taylor, Bedeaux* stb.). Ez a folyamat érthető, hiszen a hatalmas munkástömeg már egy összefüggő technológiai géprendszert szolgál ki, ahol másodpercnyi elcsúszások az egész folyamat felborulásához vezetnek, gépállások, selejt jöhet létre, s mindez ne-

gatív hatást gyakorol az állóeszközök kihasználására, valamint a bérköltségek és a fix üzemi költségek gyors emelkedéséhez vezethet.

Az alapvető munkafolyamatok gépesítéséről a teljes gépesítésre való átmenet nemcsak vállalaton belül vet fel komoly problémákat, hanem az egész gazdaságban is. A termelési vertikum — a termék útja a ki-termelőhelytől a fogyasztóig — hallatlan mértékben szétaprózódik. Az anyag csaknem minden fontosabb megmunkálási fázisa más-más üzemben, esetleg más-más helyen történik, igen bonyolulttá válnak a nemzetgazdaság ágazatközi kapcsolatai, s igen nehéz feladat biztosítani az anyagok, termelési eszközök, késztermékek, tőkék és a munkaerő célszerű áramlását a nemzetgazdaságon belül. A gazdaságnak hatalmas tartalékokkal kell rendelkeznie az összes termelési tényezőkből. Kiepül az országos vagy kontinens méretű infrastruktúra, az energiatermelés és -elosztás, a szállítás, a közlekedés és hírközlés egységes rendszere stb.

A gépesítés előrehaladását tehát két technikai tényező mozgatja: *egyrészt* a munkafolyamatok folyamatos specializálódása mind több, addig sok bonyolult műveletből álló munkafázist tesz mechanizálhatóvá, *másrészt* a műszaki fejlődés összetett munkafolyamatok folyamatos mechanizálására ad lehetőséget. Mindezt előrelátni a gazdaságnak az a szükséglete, hogy a kézi munka drága, nem annyira pontos és nem annyira tervezhető, mint a gépi technológia, vagyis munkaszervezési és pénzügyi szempontból mindinkább szűk keresztmetszetté válik, amelynek felszámolását anyagi érdekek (tőkésországokban a profitérdekek, szocialista viszonyok között a népgazdaság vagy a vállalati érdekek) sürgetik.

A teljes gépesítés történelmi szerepét leginkább a manufaktúráéhoz lehet hasonlítani. Amikor ugyanis a technológiai folyamat minden egyes fázisában kiküszöbölődik a manuális munka, és az egyes gépi megmunkálási fázisok közötti arányok, kapcsolatok pontosan megvannak szervezve, akkor a minden egyes megmunkálási fázist irányító és ellenőrző embernek már jobbára csak mechanikus testi és szellemi munkát kell végeznie. A teljes gépesítés tehát éppúgy előkészítője az automata géprendszerek létrejöttének, a kibernetikai, távirányítási ter-

melésnek, mint ahogyan a manufaktúra előkészítette magát a gépesítést a munkafázisok és szerszámok specializálásával.

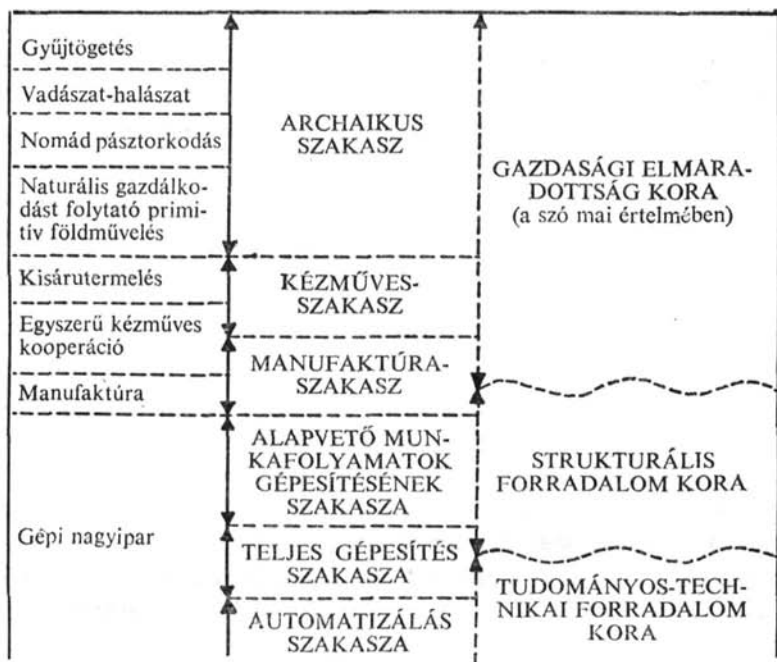
A meglevő, gépesített munkafolyamatok géprendszerré való összekapcsolása automatákkal, az automatizálásnak éppúgy kezdeti stádiuma, mint ahogyan a meglevő kézi munkák gépesítése a mechanizálás kezdetét jelentette. Itt is lejátszódik az a folyamat, hogy amikor már rendelkezésre állnak a megfelelő eszközök, akkor olyan új műszaki megoldások megvalósítása válik lehetővé, amelyekről a korábbi gépesítési szisztémák viszonyai között álmodni sem lehetett. Olyan termékek gyártására nyílik lehetőség, amelyek korábban teljesen ismeretlenek voltak. Új nyersanyagokat lehet felhasználni, új energiaforrásokat feltárni, s mindezzel gazdaságosabbá tehető a termelés.

A végbemenő forradalmi változás természetesen gyökeresen megváltoztatja a munkaerő szakképzettségével szemben támasztott mennyiségi és minőségi követelményeket. A végletekig specializált, idegfeszítő és monoton munkát végző, csaknem kizárólag „végrehajtó” szerepre kárhóztatott gépmunka helyébe ismét a sokoldalúan képzett kezdeményezőerővel rendelkező szakember kerül, aki azonban már nem a kisiparos műszaki polihisztor képességeivel és tapasztalataival rendelkezik, hanem speciális képzettségű mérnök.

Az eddig tárgyalt hat fejlődési szakaszt — bizonyos elemzési célokra — *három fejlődési korszakra* vonhatjuk össze.

1. Az archaikus és kézművesszakasz, valamint a manufaktúraszakasz első, kibontakozó fele együttesen a *gazdasági elmaradottság* korszaka. Erre jellemző egyrészt az alacsony egy főre jutó végtermék, az igen csekély felhalmozási hányad és ennek nagyfokú szétaprózódottsága, másrészt a lakosság szegénysége, műveletlensége. A szó modern értelmében vett tömegtermelő, technikai fejlődést tápláló, felhalmozóképes iparról és mezőgazdaságról itt még csirájában sem beszélhetünk. A gazdaság „idegrendszere”, az infrastruktúra, kiépítetlen. A szaképítés igen alacsony fokon áll. Ez az élet modern tempójához mérten igen tehetetlen, lassan és nehézkesen fejlődő termelési apparátus kialakulását eredményezi.

2. A manufaktúraszakasz vége, az alapgépesítés szakasza és a teljes

1. ábra

gépésítés szakaszának első fele a *strukturális forradalom* korszaka. A lakosság átcsoportosulása az őstermelésből a feldolgozótevékenységbe meggyorsul, ezt mindkét szektorban a munkák gépésítése kíséri, amely feltételezi a *munkaeszközgyártó ágazatok (vertikumok) gyors fejlődését*. Ez utóbbit tartjuk a korszak alapvető jellemvonásának. A technika elsősorban a gépésített munkahelyek számának szaporodásával terjed, kiépül az infrastruktúra, és jellemzővé válik a tömeges szakképzés. A kutató- és fejlesztőtevékenység kezd elkülönülni, majd a korszak derekán el is különül a szorosabb értelemben vett termelőtevékenységtől, azonban a termékek és technológiák fejlesztése alapvetően a sok apró korszerűsítés eredményeképpen jön létre.

3. A teljes gépesítés szakasza beletorkollik az automatizálás szakaszába, s ezzel kezdetét veszi a *tudományos-technikai forradalom* korszaka.

A kutatás, fejlesztés, tervezés és szakemberképzés elsőrendűen fontos gazdasági ággá válik, a munkaeszközgyártásból kiválik a gép- és információs rendszerek vezérlő automatizmusainak gyártása, a munkatárgyak termelésének súlypontja áttérrelődik a kitermelőiparról a bonyolult kohászati és vegyi üzemek termelőfolyamataira. A lakosság áramlása az őstermelésből az iparba és egyéb termelőágakba lelassul, az iparon belüli átrendeződések viszont élénkülnek aszerint, hogy az egyes ágazatokat milyen sorrendben rántja magával az automatizálás vihara. A munkaerő kvalifikációjával szembeni követelmények is gyökeresen megváltoznak. Amíg a kézműves- és manufaktúraszakaszban a fő követelmény az erő és a kezűgyesség, a mechanizálás szakaszában a gyorsaság és az idegi erőnlét volt, addig az új szakaszban az általános és szakmai műveltség követelménye lép előtérbe. Teljesen megváltoznak az üzemszervezés, a nemzetgazdasági irányítás stb. kritériumai is. (3) Az ismertetett klasszifikáció sémáját az 1. ábra mutatja.

A társadalmi formációk és a gazdasági fejlettség

A termelőerők és termelési viszonyok, valamint az ezek alapján végzett *fejldési* klasszifikáció között megvan a szerves kapcsolat. Nem abban a mechanikus értelemben, hogy valamely termelési viszonyhoz feltétlenül és 100 %-os biztonsággal egy adott fejlettségű termelőerőkkel rendelkező szakasz tartozik: adott speciális körülmények között egy-egy termelési viszony többféle fejlettségi fokozatú termelőerő fejlődésének válhat mozgásformájává. A kapcsolat inkább abban a vonatkozásban áll fenn, hogy melyik az a termelési viszony, amelyik optimális társadalmi feltételeket teremt a termelőerők fejlődéséhez, illetve képes meggyorsítani a fejlődést egy $(n-1)$ -edik szakaszban, hogy előrehozza a számára optimális létezési területet jelentő termelőerőket.

Az első két szakaszra alapjában véve a prekapitalista társadalmi formációk jellemzők. A kapitalizmus, amennyiben önmagától kialakul, átlendíti a második szakaszt a harmadikba, meg is gyorsítja ezt a folyamatot (eredeti tőkefelhalmozás), és így elérkezik optimális közegébe, a negyedik szakaszba. Amennyiben *külső hatások* folytán tör be a tőkés rend egy olyan társadalomba, amelyekre az első két szakasz jellemző, megteremti az alap- és a teljesen gépesített termelés szigeteit, amelyek rendszerint erősen feszített, végletes gazdaságot hoznak létre, konzerválják az elmaradottságot a „szigetek” gyors fejlődésével egyidejűleg. Ennek az oka elsősorban az, hogy a fejlettebb góccok által megtermelt jövedelem felhalmozható része rendszerint nem áll az illető nemzetgazdaság rendelkezésére, hanem azt rendszerint a tőkét exportáló ország használja fel. Mégpedig nem az adott terület továbbfejlesztésére, modernizálására (a meglévő biztosítja számára az ország termelési tényezői feletti uralmat), hanem új területek meghódítására, új góccok létrehozására törekszik. Ezzel szemben elszívja az ország munkaerejének legszakképzetesebb, legintelligensebb rétegét, a keletkező belső kistőkétet tönkreteszi, vagy azokat harmad-negyedrangu tevékenységre kárhoztatja.

Vagyis a kézművesség és manufaktúra állapotában levő gazdaság, amely archaikus alapra épül, akkor tud ennyire lendületbe jönni, ha gyorsított folyamatban kiterjeszti a manufaktúraszektort, és egyben átnöveszti azt alapgépesített szektorrá. Ez nem zárja ki ennél fejlettebb egységek létrehozását, de az alapfolyamatot nem célszerű megkerülni. Így jön létre

- a) a lakosság adaptálódása a strukturális forradalom követelményeihez;
- b) a felhalmozási eszközök megtermelése és koncentrációja, és
- c) a munkaeszközgyártás alapjai.

Ez magyarázza az elmaradott országokban a külföldi tőke kettős szerepét. Egyrészt pozitív szerepét, amennyiben darabokra töri a prekapitalista termelési módokat, másrészt negatív szerepét, amennyiben konzerválja az elmaradottságot, kiszívja az ország erőforrásait, és megakadályozza a fejlett góccok továbbterjedését.

A második korszak legideálisabb társadalmi struktúrája a kapitalizmus. A kapitalizmus ugyanis fejlődéelméleti szempontból nem más, mint egy *polimotorikus, felhalmozásmaximáló gazdasági szerkezet*.

Polimotorikusnak nevezzük a kapitalizmust azért, mert a makrogazdaság egészét mozgató erők (érdekeltségek) a magántulajdon által egymástól elszigetelt termelőegységekben, egymástól elszigetelten hatnak. A makrogazdaságot tehát annyi motor hajtja, ahány tőkés érdekelttség működik. Ezek szinkronizációját a piaci mechanizmusok látják el, a kapitalizmus virágkorában (az alapgépesítési szakasz kiteljesedése idején) azon a módon, ahogyan azt *Marx* A tőke kötetiben kielemezte. A felhalmozásmaximalizálás ugyancsak szükségszerű terméke a termelőerők adott fejlődési szakaszának, amelyre — mint a fentiekben kifejtettük — a munkafolyamatok gépesítésének fokozatos kiterjedése a jellemző. Ebben a szakaszban a vállalkozó érdekeltisége automatikusan abba az irányba tendál, hogy optimumot érjen el a profitráta és a profit tömege között. Érdemes figyelmesen végigolvasni A tőke azon fejezeteit, amelyek az érték-többlettel, illetve a profitmaximalizálással foglalkoznak. A fő cél mindig a maximális érték-többlet kisajtolása az adott termelési tényezőkből, hogy azokat minél gyorsabban meg lehessen *sokszorozni*. Az új termelőapparatús magasabb termelékenysége mint az azt megelőző folyamat szekunder következménye szerepel. A fő momentum, ami *Marx* figyelmét elsősorban megragadta, a tőke *terjeszkedése*. A műszaki haladás elsősorban azért szükséges, hogy meggyorsítsa a terjeszkedési folyamatot (extra-profit!).

Azt mondhatjuk tehát, a tőkés rend történelmileg arra volt jó, hogy a néptömegek életformáját átalakítsa, hozzászoktassa a gépek kezeléséhez és a nagyüzemi munkához, kisajtolja belőlük a maximális felhalmozást ezen életforma terjedésének meggyorsítása érdekében. A polimotorikussága ebben nem hátránya, hanem előnye volt, mivel mozgékonyaságot biztosított a felhalmozásnak.

Ha olyan országokban kell véghezvinni, a strukturális forradalmat, amelyek náluk egy-két fejlődési szakasszal előbbre tartó országokkal kénytelenek valami oknál fogva versenyezni, akkor a tőkés terme-

lési viszonyok nem alkalmasak a folyamat gyorsított lebonyolítására, és pedig a következő okok miatt:

a) A polimotorikus szerkezet feltételezi a különböző gazdasági centrumok centripetális és centrifugális erők szerinti differenciálódását, ami azt eredményezi, hogy a felhalmozás szempontjából legpotensebb gazdasági egységek nem a viszonylag elmaradott hazai befektetések irányában fognak mozogni, hanem hajlamosak lesznek munkamegosztást, kooperációt kiépíteni a náluk dinamikusabb külföldi tőkékkel, betársulva ezek beruházásaiba, tranzakcióiba stb. A hazai felhalmozásra fordítható tőke egy része tehát különböző formákban külföldre vándorol, mivel az erősebb nemzetgazdaságok szívó hatása nagyobb, mint a közöttük helyet foglaló elmaradottabb országok gazdaságáé.

b) Még ha a fejlettebb nemzetgazdaságok szívó hatása nem is érvényesül, vagy ha esetleg külföldi tőkebeáramlás ellensúlyozza a külföldre vitt hazai tőke hiányát, a polimotorikus szerkezet következtében akkor is az a helyzet áll elő, hogy feltétlenül azok az ágazatok fejlődnek a leggyorsabban, amelyek a leghamarabb biztosítják az önálló termelési eszköz-gyártás, a magas felhalmozási képesség pénzügyi és technikai alapjainak kifejlődését. A külföldi tőkével folytatott versenyben a gyengébben fejlett ország az azonnal realizálható komparatív előnyök felé nyomódik, ami torzzá teszi gazdasági szerkezetét. Nincs az a központilag kialakított protekcionizmus, amely viszonylag igen elmaradott és a világpiactól erősen függő országok esetében meg tudná akadályozni ezt a strukturális torzulást. (4)

Következésképpen, a fenti körülmények között a polimotorikus modellt mindenképpen célszerű *monomotorikus* modellel helyettesíteni, vagyis meg kell szüntetni a népgazdaság fejlődése szempontjából kulshelyzetű gazdasági ágak szétaprózódását a magántulajdonosok között. Hogy melyek konkrétan ezek az ágak, azt mindig az adott szituáció sokoldalú elemzésével lehet csak eldönteni. A kelet-európai országok esetében a meglévő nehézipar, a bankrendszer, külkereskedelem és a mezőgazdasági terményfelvásárlás mindenképpen e kulsgazdasági ágazatok részét képezték.

A monomotorikus modell — amennyiben azt a külföldi tőkeérdekeltségektől független, a néptömegek leghaladóbb erőit összefogó államhatalom testesíti meg (5) — már szocializmusba hajlik. A modellnek két döntő előnye van:

a) képes megakadályozni a felhalmozás elcsurgását részben külföld felé, részben a fogyasztás szférájában, képes ezt a felhalmozást koncentrálni és koncentráltan kihasználni (ez vonatkozik az esetleg külföldi tőkeimportra is);

b) tudatos gazdaságpolitikai irányvonalat képes kidolgozni, súlypontokat képezni, gyorsított ütemben felfejleszteni a strukturális forradalom véghezvitele érdekében alapvetően fontos ágakat, akár közvetlenül termeljük meg azok a gépesítés eszközeit, akár exportalapot képezzenek azok behozatalára.

Ha a strukturális forradalom monomotorikus modellben, proletárdiktatúra körülményei között zajlik, szocialista iparosításnak nevezük. Hangsúlyozzuk azonban ennek a folyamatnak a speciális körülményeit. A folyamat véghezvitele csak azokban az országokban reális és létjogosult, ahol a termelőerők fejlődése átlépte vagy átlépi a manufakturális szakaszt, tehát a strukturális forradalom technikai és munkaerő-előfeltételei alapján adottak. Előfordul, hogy a folyamatot a fejlettebb (teljes gépesítés szakaszában levő vagy esetleg azon túljutott) környezet szívó—nyomó hatása miatt gyorsítani kell.

Két fontos megjegyzést kell még az előzőkhez fűzni:

a) amennyiben a népgazdaság valamelyik döntő szektora — rendszerint a mezőgazdaság — még nem érte el a manufakturális szakaszt, viszont a népgazdasági súlypontképzések érdekében szükség van a mezőgazdaságban létrejövő *m* egy részének (esetleg egészének) koncentrálására is (pl. alig van gépipar, és a gépekért csak gabonával, hússal stb. tud az ország külföldnek fizetni), valamint meg kell gyorsítani a mezőgazdasági munkaerő átvándorlását az egyéb ágakba, akkor a kézművesszakaszt rövid időn belül fel kell váltani a manufaktúraszakasszal, amit célszerű egybekötni az alapgépesítés kezdetével. Ez tulajdonképpen nem más, mint a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Hogy ez szovhoz vagy kolhoz formájában történik-e

meg, az attól függ, hogy célszerű-e a terméssingadozás és a gazdálkodási feltételek különbözősége folytán létrejött termelékenységingadozást, illetve termelékenységekülönbségek következményeit teljes egészében a mezőgazdasági szektorban foglalkoztatottak jövedelmeire áthárítani (ekkor indokolt a kolhozok szervezése), vagy ha a társadalom egésze viseli ezeket a terheket, akkor szovhozokat hoznak létre. A monomotorikus modell funkcionálhat a mezőgazdaság kollektivizálása nélkül is, vagy a kollektivizálás esetén állami és szövetkezeti vállalatformák mellett is. Nincs általános szabály azon az egyen kívül, hogy bármilyen formát alkalmazzon is a társadalom, a mezőgazdaságnak is hozzá kell járulnia a strukturális forradalomhoz szükséges felhalmozáshoz és a szükséges munkaerőhöz;

b) a monomotorikus modell nem jelent feltétlenül teljesen centralizált döntési szerkezetet. Az, hogy a döntési körök és vonalak melyike milyen mértékig centralizált és milyen mértékben van rábízva a termelőegységekre vagy azok bizonyos egyesüléseire, mindig attól függ, hogy milyen gazdagok a kulcságak, képesek-e a normálisnál nagyobb ütemű bővített újratermelést maguk finanszírozni, milyen ütemben kell az új kulcságakat kifejleszteni, milyen mértékben van ráutalva az ország az importra és milyen feltételek között tud ezért fizetni stb. Egy-egy országnak a hazai sajátosságokra kialakított gazdaságszervezési modellje tehát ebben a vonatkozásban nem lehet minden részletében irányadó. A döntési körök és vonalak centralizációja, illetve decentralizációja nem érinti elvileg a modell monomotorikus jellegét. Pontosabban csak akkor érinti, ha a helyes mérték nincs eltalálva, s akkor a monomotorikus modell *átsaphat polimotorikus modellbe*. (A túlzott centralizáció is megindíthat ilyen folyamatokat, amelyek a központi „motor” elképzelésektől teljesen független eredményeket hoznak!)

Világosan kell látnunk, hogy a monomotorikus gazdasági modell a strukturális forradalom körülményei között elsősorban a felhalmozási eszközök koncentrálására jó, másodsorban pedig a súlypontképzést könnyíti meg. Nem biztos, hogy minden körülmények között elősegíti a fajlagos felhalmozási ráta („értéktöbbletráta”) gyors növeke-

dését. Minél centralizáltabb a modell — a gyakorlat ezt látszik alátámasztani —, annál kevésbé érvényesülnek az egyéni és csoportérdek-
ek, amelyek a legfőbb hajtóerői a fajlagos felhalmozás növelésének.
Minél decentralizáltabb a modell, annál kevésbé tud érvényesülni az
 m egy kézben való koncentrációjának ugyancsak fontos követelmé-
nye. A modell felépítésénél tehát mérlegelendő, hogy az adott fejlődési
szakaszban mit részesítsen előnyben a népgazdaság, az m maximali-
zálását-e, vagy az m koncentrálását-e. A strukturális forradalom kü-
szöbét éppen csak átlépő országok általában az m koncentrálásának
hívei, a struktúrákiépítés végső szakaszában viszont úgy látszik, mind
fontosabbá válik ennek kiegészítése a fajlagos m növelésével, akár
az m koncentrálásának bizonyos fokú leépítése árán is.

Monomotorikus modell kiépítését azok a gyengén fejlett országok
is megkísérik, amelyekben a gazdaság általános szintje nem érte el
a manufaktúra-korszakbeli szintet. A tapasztalat azt mutatja, hogy
ezek az országok még a monomotorikus modell segítségével is csak
igen lassan tudnak előrehaladni, alapvetően azért, mert a lakosság
zöme vagy archaikus, vagy — jobb esetben — kézműves körülmények
között dolgozik, jóformán alig termel m -et, amit koncentrálni lehetne.
Ezen országok egy része — igen helyesen — a meglévő, betelepített
ipar m -jének koncentrálásával, továbbá külföldi kölcsönök egy kéz-
ben tartásával egyfelől lassú ütemben terjeszti a nagyipari góccokat,
másfelől ösztönzi, részben finanszírozza a manufaktúraszinten, vagy
valamivel afelett keletkező magánkezdeményezéseket. Terjeszti saját
jövendőbeli bázisát, és elősegíti a polimotorikus modell szerint mű-
ködő szektor terjeszkedési kísérleteit. Azokban a gazdaságilag elmar-
radott országokban, ahol ez a második tevékenység elmarad, a tisztán
monomotorikus modell nagy megrázkódtatásokkal és alacsony hatás-
fokkal működik.

Miért fontos ezt hangsúlyozni? Azért, hogy lássuk a szocialista ter-
melési viszonyok történelmi létjogosultságának *alsó küszöbét*. Ez a
strukturális forradalom kezdeti — de inkább középső — szakasza, ahol
a tőkés magántulajdon eltörlése, monomotorikus modell bevezetése
gyorsítólág képes hatni a termelőerők fejlődésének kibontakozására:

képes behozni azt a történelmi lemaradottságot, amelyet a sokkal fejlettebb tőkés környezet miatt a polimotorikus modell alapján már nem lehet véghezvinni. Egy-egy kisebb országban, speciális körülmények között előfordulhat, hogy ezen alsó határnál fejletlenebb termelőerőket is általános, gyors fejlődésbe lehet hozni szocialista viszonyok segítségével. Ez azonban csak a fejlett szocialista országok erőteljes tőkekivitelével és szakemberexportjával lehetséges csak, így is igen nehezen (Mongólia!). Az tehát, hogy a strukturális forradalom időpontját mekkora elmaradott területen lehet jelentősen előrehozni, a fejlett szocialista országok teherbíró képességétől, tehát külső tényezőtől függ.

A strukturális forradalomnak leginkább mozgásformát biztosító termelési viszony, tehát alapjában véve a *kapitalizmus*, amely történelmileg el is kezdte és véghez is vitte már a földkerekség technikailag legfejlettebb gócaiban ezt a forradalmat. A legfejlettebb gócoktól erősen lemaradott, de a manufaktúraszinten már túljutott társadalmakban azonban a kapitalizmus nem ideális társadalmi mozgásformája többé a termelőerők fejlődésének. Ezek a társadalmak szocialista termelési viszonyok alapján tudják gyorsított ütemben végrehajtani a strukturális forradalmat. Az a kérdés, hogy a XIX. század elején az első — angol, francia, belga — strukturális forradalmak végrehajtásához tőkés vagy szocialista modell lett volna-e jobb, történelmietlen.

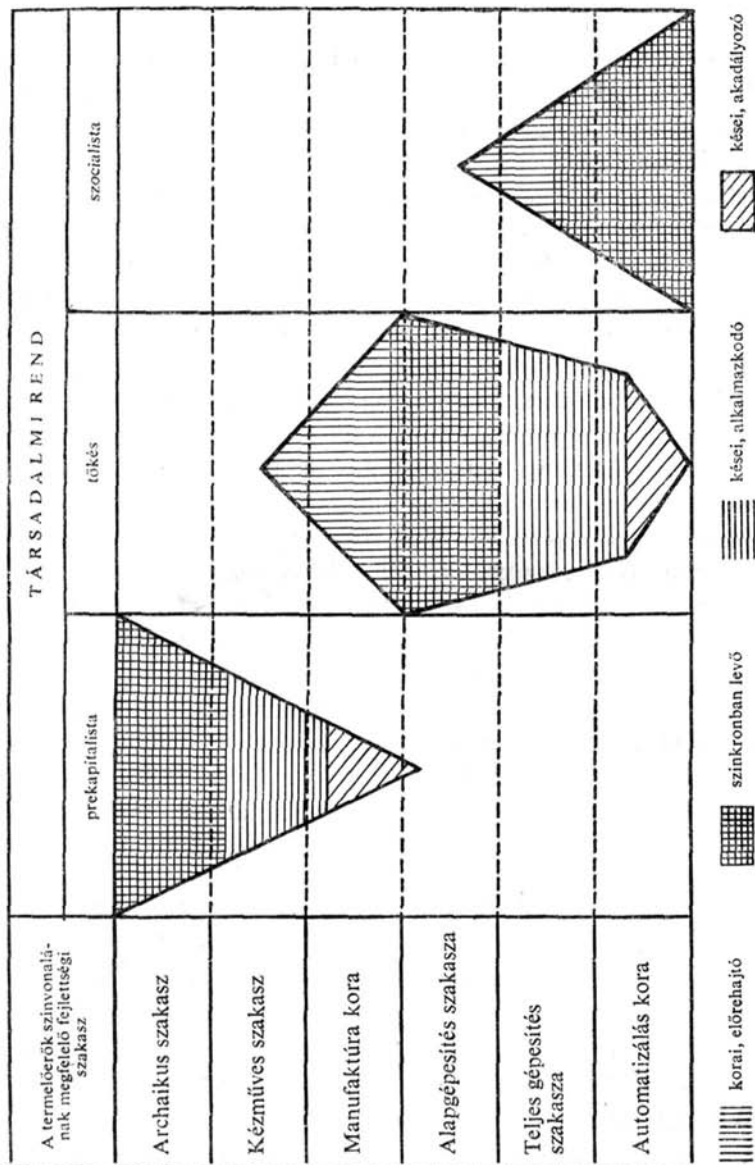
Hátra van még a tudományos-technikai forradalom korának megfelelő társadalmi formáció megkeresése. Nézetünk szerint ez a *szocializmus, illetve a modern kommunizmus*. A teljes gépesítés, és a későbbiekben az automatizálás igen szoros kapcsolatokat hoz létre a különböző termelőhelyek, ágazatok, országrészek (és országok) között. Ennek alapjait ugyan az alapgépesítés szakaszának nagyfokú társadalmi munkamegosztása már létrehozta, azonban ellentmondásos módon: a technológiai kapcsolat létrejön, de maga a technológia is nagymértékben az azt megvalósító embertömeg függvénye. Az ágazatközi technológiai kapcsolatok is különböző felkészültségű, sok irányban eltérő érdekű *embertömegek* kapcsolatainak keresztül valósulnak meg. Minél inkább halad a társadalom az alapgépesítéstől az automatizálás felé,

annál inkább kezd hasonlítani a kitermeléstől a végtermékig terjedő munkafolyamat egy-egy berendezés belsejében lejátszódó, tehát tisztán technológiai törvényszerűségek hatása alatt álló folyamatra. A tudatos emberi elme az egész vertikumában előre megtervezett, megszervezett, proporcionált és standardizált folyamatok ellenőrzőjévé válik. A társadalom mind nagyobb hányada nem magában a termelésben, hanem a termelési folyamatok kutatásában és tervezésében, programozásában, a berendezések építésében és az egész folyamat ellenőrzésében lesz foglalkoztatva. Persze mindez nem egy-két nap vagy akár egy év kérdése, sőt ma is csak utópisztikus álmodozás vádjának veszélyével lehet állítani, hogy a termelőerők fejlődése ebben az irányban halad.

Amilyen mértékben a tendencia utat tör magának, olyan mértékben válik teljesen értelmetlenné a polimotorikus társadalmi szervezet fenntartása. Előbb-utóbb utat tör magának egy monomotorikus termelési szervezet, amely formáját a termelőerők követelményeinek megfelelően változtathatja, de *lényegét* nem szabad feladnia. (Az automatizálás magas fokán megvalósuló magas fokú centralizáció pl. minőségileg fog különbözni attól a centralizációtól, amit a félig elmaradott országok a szocializmus kezdeti szakaszában a strukturális forradalom meggyorsítása érdekében megvalósítottak.)

Milyen követelményeket kell a tudományos-technikai forradalomba való átlendülés időszaka és a forradalom kezdeti szakasza modelljének kielégítenie? Mindenekelőtt az adott konkrét követelmények figyelembevételével egyensúlyt kell létrehozni az m maximalizálásának vagy koncentrálásának követelményei között.

A fejlett tőkés társadalmakban a szükségletek az m koncentrálása iránt támasztottak inkább követelményeket, minthogy a maximalizálást a tőkés mechanizmus természeténél fogva eleve biztosítja. Ez egyfelől a tőkék hatalmas arányú koncentrációjához és centralizációjához vezetett, másfelől az uralkodó osztályok megpróbálták kompromisszumot kötni a magántulajdon és a termelőerők társadalmasodási tendenciája között. A polimotorikus szervezet alapvonásainak fenntartása a piaci automatizmusok segítségével már a teljes gépesítés sza-

2. ábra

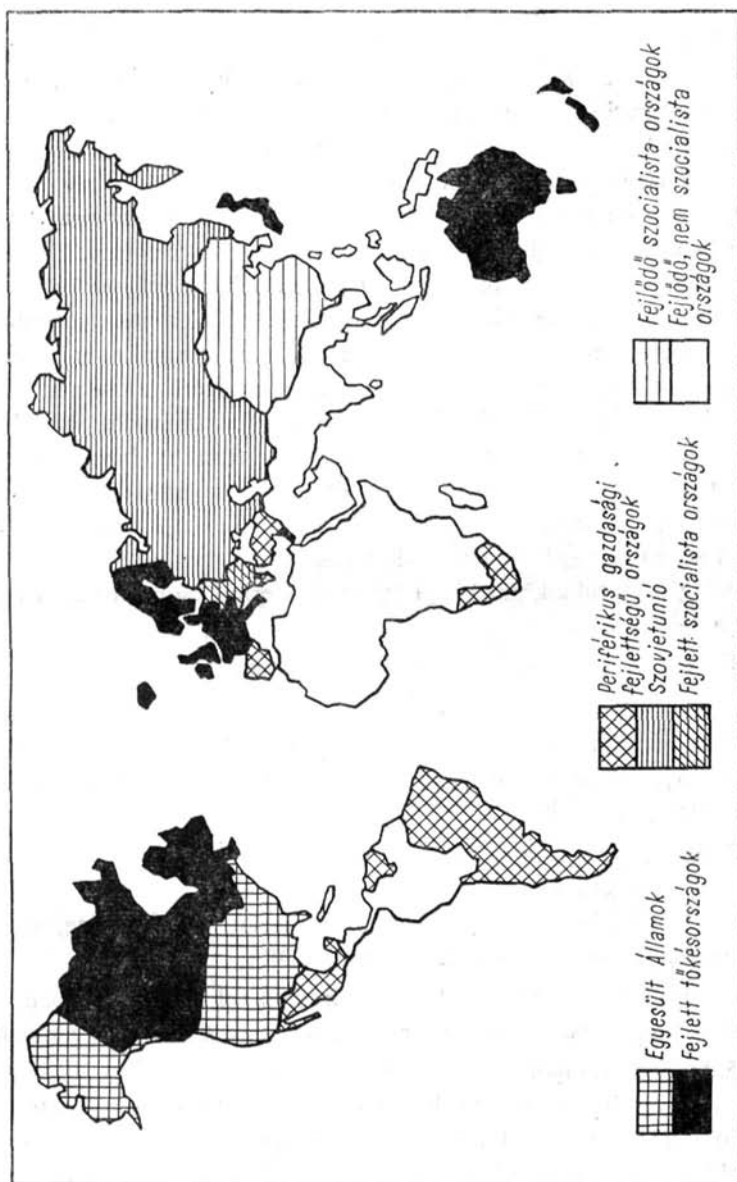
kaszának kibontakozásakor csődöt mondott (*Keynes*), a tőkésosztály ezért segédregulátorként mindinkább kiépítette az állam gazdaság-befolyásoló funkcióját. Az *államkapitalizmus nem teszi monomotorikussá a modellt*, csak tudatosan igyekszik szinkronizálni a több motorú gazdaság működését. Az utóbbi évtizedben az állam gazdasági regulációs szerepe jelentősen megnövekedett, azonban még ma is csak segédregulátornak, az alapvető piaci mechanizmusok kiegyenlítőjének tekinthető. Már csak azért is, mert nem osztályoptimumot képvisel, még csak nem is osztályoptimumot, hanem különböző tőkés csoportosulások harcában keletkező ideiglenes kompromisszumokat. Az államkapitalizmus a monopóliumok versenyének eredménye, de egyben eszköze is, vagyis magában hordja a tőkés magántulajdon összes olyan vonásait, amely alkalmatlanná teszi azt egy új fejlődési szakasz hatékony funkcionáltatására. Ugyanakkor nélkülözhetetlen regulátor, amely nélkül az új fejlődési szakasz se hatékonyan, se kevésbé hatékonyan nem tudott volna kibontakozni.

A tudományos-technikai forradalom küszöbéhez eljutott szocialista országokban — amelyek a szocialista termelési viszonyok kiépítésének eredményeképpen monomotorikus modellhez jutottak —, a forradalom véghezvitelének optimális modellje rendelkezésre áll. Itt viszont az *m* maximalizálásának társadalomszervezeti feltételeit kell tökéletesíteni, a monomotorikus modell fenntartása mellett. A különböző fejlettségű *termelőerők*, és az azok továbbfejlődését leginkább elősegítő társadalmi rend sematikus kapcsolatát a 2. ábra mutatja.

A mai világgazdaság keresztmetszete a termelőerők és termelési viszonyok fejlettsége szempontjából

Vizsgáljuk meg a mai világgazdaságot abból a szempontból, hogy benne a termelőerők fejlettségi szintjének megfelelő termelési viszonyok között működnek-e.

A nemzetközi szakirodalom (az ENSZ klasszifikációját alapul véve)

3. ábra

általában három típusú országról beszél: az ún. *fejlett országokról*, a *fejlődő országokról* és a *szocialista országokról*. Nézetünk szerint ez a klasszifikáció nem célravezető, túl általános. Mindenekelőtt a fejlett országok kategóriáját kell három részre osztani. Fejlődéseméleti vizsgálatok szempontjából — mint a későbbiekből kiderül — célszerű az Egyesült Államokat elkülöníteni azoktól a fejlett tőkésországoktól, amelyek a strukturális forradalmat még nem hajtották végre. Célszerű továbbá az utóbbi kategóriába átsorolni néhány latin-amerikai és egyéb országot, amelyekben a strukturális forradalom már megindult, és érezhető eredményeket ért el. A szocialista országokat is célszerű két, egyes vizsgálati szempontokból három kategóriára osztani. Mindenekelőtt elkülönítendőek és átsorolandók az elmaradott országok közé a nem iparosított szocialista országok, továbbá, bizonyos vizsgálati szempontokból a Szovjetuniótól elkülönítve értékelendőek a kis, iparosított szocialista országok. A földkerekség többi, részletesen fel nem sorolt országát az elmaradott országok kategóriája fogadja be. A világ országainak gazdasági fejlettség szerinti csoportosítását mutatja a 3. ábra.

Ezek szerint a következő kategóriák adódnak:

1. Egyesült Államok;
2. fejlett tőkésországok (Nyugat-Európa, a 4. csoportban felsorolt egyes nyugat-európai országok nélkül, Kanada, Japán, Ausztrália, Új-Zéland és Izrael);
3. fejlett szocialista országok:
 - a) Szovjetunió;
 - b) Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, NDK, Románia, Jugoszlávia (esetleg Koreai NDK);
4. periferikus gazdasági fejlettségű országok (pl. Portugália, Spanyolország, Görögország, Ciprus, Brazília, Uruguay, Chile és Argentína);
5. fejlődő országok.

Az Egyesült Államokat célszerű a többi fejlett tőkésországtól elkülöníteni, mert egyfelől hatalmas nagyságrendje miatt, másfelől a többieket messze megelőző fejlettségi szintje miatt egészen más fej-

A gazdaság termelő- erőinek fejlettsége	Egyesült Államok		Fejlett tőkés- országok		Fejlett szocialista országok		Periférikus gazdaságok		Fejlődő országok	
	ipar	mező- gazda- ság	ipar	mező- gazda- ság	ipar	mező- gazda- ság	ipar	mező- gazda- ság	ipar	mező- gazda- ság
AUTOMATIZÁLÁS KORA										
TELJES GÉPESÍTÉS szakasza										
ALAPGÉPESÍTÉS szakasza										
MANUFAKTÚRA szakasza										
KÉZMŰVESSÉG szakasza										
ARCHAIKUS szakasz										

4. ábra

lődési feltételei vannak, mint kisebb és kevésbé fejlett partnereinek. Az USA mezőgazdasága a teljes gépesítés fázisában van, ipara pedig az automatizálás korszakába lépett. A többi fejlett tőkésországban (2. kategória) a mezőgazdaság még nem lépett át határozottan a teljes gépesítés fázisába, az iparban pedig az automatizálás jóval kezdetibb szakaszban van, mint az USA-ban. Az ún. periférikus gazdasági fejlettségű országokban az iparra az alapgépesítés, a mezőgazdaságra a manufaktúra-, illetve kézművesszakasz a jellemző. A fejlett szocialista országok kategóriájába meglehetősen vegyes fejlettségű országok tartoznak. Vannak olyanok, amelyek ipari és mezőgazdasági szintje megközelíti a fejlett tőkésországokét (NDK, Csehszlovákia), vannak a „periféria” szintjén, vagy attól nem sokkal messzebb tartó országok (Koreai NDK, Kuba). A többi szocialista ország a kettő között foglal helyet, tehát iparuk a teljes gépesítés felé halad, illetve azt hajtja végre, mezőgazdaságuk az alapgépesítés szakaszában van. A Szovjetunió egyes ágazatait az automatizálás, mások a teljes gépesítés szakaszában vannak, míg mezőgazdasága viszont az alapgépesítés előrehaladott stádiumában van.

A legnagyobb összevonás a fejlődő országok kategóriájában található, annak ellenére, hogy a viszonylag fejlettebbeket, az ENSZ-klasszifikációból áttettük a periférikus kategóriába. Mint-hogy azonban a következőkben sem a periférikus gazdaságokkal, sem a fejlődő országokkal nem foglalkozunk részletesen, így vizsgálatunk szempontjából nem zavar túlságosan sem az egyik, sem a másik csoport heterogén jellege. A 4. ábrán szemléltetjük az egyes országok, illetve országcsoportok iparának és mezőgazdaságának fejlettségét.

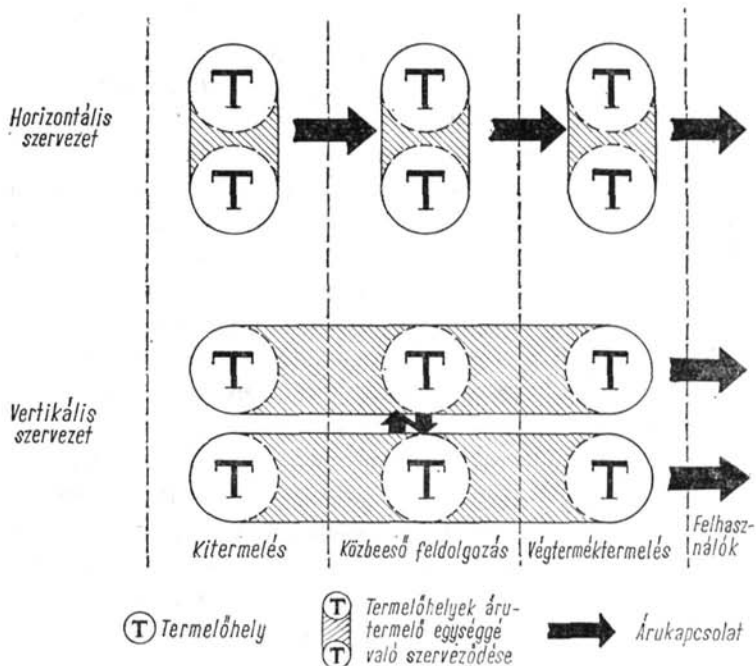
A jelenlegi világgazdaságban tehát van egy mintegy 200 millió lakost számláló gazdasági egység (mégpedig *egy* ország), amelynek lényegében egész gazdasága teljesen gépesített, ipara egészében áttért az automatizálásra, a legfontosabb ágazatokban ki is fejlesztette az üzemen belüli automatikus rendszereket. Van egy további, mintegy 400 millió lakost számláló, de országhatárokkal tagolt és földrajzi elhelyezkedés szempontjából messze nem egységes országcsoport,

amelynek ipara teljesen gépesített, de az automatizálásnak csak a kezdetén tart, mezőgazdaságában viszont a teljes gépesítést sem fejezte be. E két kategória országai átlépték a tudományos-technikai forradalom küszöbét. A harmadik, mintegy 350 millió főt számláló fejlett szocialista országsoport egészében eljutott a technikai-tudományos forradalom küszöbére. Vizsgálódásunk középpontjában e három-országsoport fejlődésének, együttlétezésének és gazdasági kapcsolatainak problémái állnak, elsősorban abból a szempontból, hogy milyen szerepet játszhat világgazdasági egymásrahatásuk a fejlett szocialista országok továbbfejlődésében. A periferikus fejlettségű országok gazdasági jelentőségüket és lakosaik számát tekintve jóval kisebbek, a strukturális forradalom különböző fázisaiban vannak, elsősorban az első két kategóriával kölcsönhatásban. A fejlődő országok lakossága alkotja a világ népességének abszolút többségét, fejlődési feltételeik viszont igen kedvezőtlenek (s ebben nem sokban különböznek a szocialista és nem szocialista fejlődő országok egymástól). Fejlődésük meggyorsulásának problémája — bármilyen fontos is a világ elkövetkezendő évszázada történelmének szempontjából — részleteit tekintve kimarad e vizsgálódás látóköréből.

A nemzetközi munkamegosztás elvi kérdései

A nemzetgazdaság mint árutermelő

A nemzetgazdaság az újratermelés technikai-gazdasági jellegét tekintve főleg abban különbözik a vállalattól, hogy termelőapparátusa jóval kevésbé specializált, sokoldalúbb. Ez nagymértékben meghatározza a külső piacra termelt áruk hányadát és összetételét az össznemzeti termelésben. Egy vállalat vertikálisan vagy horizontálisan szervezett lehet. Termelőtevékenysége a megmunkálási lépcsők legkülönbözőbb fokozatait egyesítheti magába, s az egyes lépcsőfokok termelőerőit a legkülönbözőbb mértékben koncentrálhatja a saját felügyelete alatt. Termelése kezdődhet a vasérc kibányászásánál és vala-

5. ábra

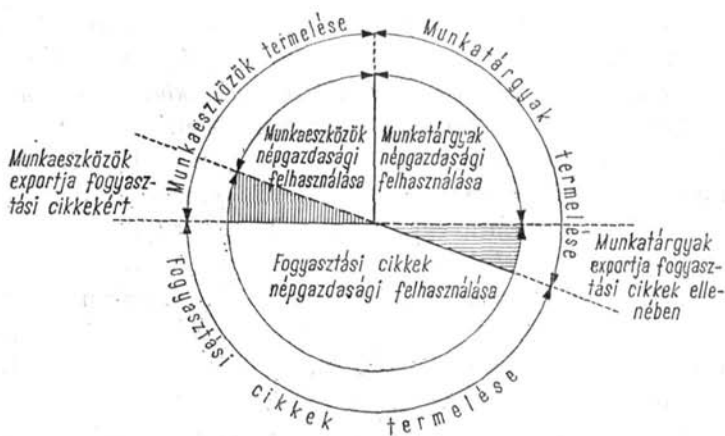
milyen késztermék kibocsátásával végződhet. De specializálódhat bizonyos rész munkafolyamatok elvégzésére is. Az előbbi, vertikális szervezetben a vasérc, vas, acél, hengerelt acél, féltermék stb. mint intermedier megmunkálási lépcsőfokok kiesnek az áruforgalom köréből, a végtermékek azonban áruformát öltenek. Az intermedier termékek csak kisebb részben mint esetleges áruk, vagy mint melléktermékek válnak áruvá. A második esetben minden megmunkálási fázis egyben egy vállalat termelési ciklusa, minden intermedier termék egy-egy vállalat végterméke, amely áruformát ölt. A két vállalatszervezési típus közös — és egyben alapvető — vonása az, hogy a végtermék túlnyomó része áruformát ölt, nem vállalaton belüli felhasználásra, hanem a vállalat-tól idegen árutulajdonosok felhasználására kerül. Másrészt a vállalat

és a „külvilág” között olyanforma csere megy végbe, hogy az előbbi az áruvilágnak egy igen körülhatárolt, szűk körét kínálja a piacnak, s cserébe az áruvilág igen nagy hányadát felölelő termékkört keres a piacon megvételre. Az elmondottakat az 5. ábra szemlélteti.

A vállalat tehát, akár vertikális, akár horizontális irányban koncentrálja a termelési tényezőket, erősen specializált, és csaknem teljesen „külső” piacra termelő egység. Ennek következtében a termelési, felhalmozási tevékenységét csaknem teljes egészében a rajta kívül eső felhasználók követelményei szabják meg. Piaci mechanizmus esetén ezeket a követelményeket piaci impulzusok közvetítik, direktív tervezési mechanizmus esetén tervutasítások, illetve központilag szabályozott ösztönzők, vegyes mechanizmus esetében a kettőnek valamilyen keveréke, ötvözete. A vállalat tevékenységét igen kis mértékben, vagy egyáltalán nem befolyásolja a vállalaton belüli termékmozgás. Egy kohászati vállalatnak például alig van olyan választása, hogy a gyártott durvalemezt vagy eladja valakinek, vagy maga használja fel valamire. A vállalatok szervezeti felépítése és termelőerők specializáltsága teljesen vagy majdnem teljesen a társadalmi munkamegosztás függvényévé teszi őket. (6)

A vállalatról beszéltünk, tehát a témától eltérő dologról; mindezt csak azért tettük, hogy a népgazdaságot élesebb megvilágításba helyezhessük. A népgazdaság, a vállalattal szemben, egymástól igen jelentős mértékben eltérő technológiai sajátosságokkal rendelkező termelőtevékenységek egymással igen szorosan összefüggő vertikális és horizontális koncentrációja. A népgazdaságon belül tehát sokféle alapanyagból kiinduló sokféle termelőtevékenység, sokféle intermedier és végterméket eredményez. Ezek egyik hányada „önfogyasztásban” kerül intermedier és végső felhasználásra, egy másik hányada pedig nemzetközi piacra kerül. A specializálódás lényegesen lazább, mint a vállalat esetében. A népgazdaság termékeinek jóval kisebb hányadát viszi piacra, mint a vállalat, a piacra vitt termékek ugyanakkor az áruvilág jóval nagyobb hányadát ölelik fel. A népgazdaság elméletileg lehetséges külgazdasági kapcsolatait a 6. ábrán szemléltetjük.

A népgazdaság — mint egész — ezek szerint akkor válik áruterme-

6. ábra

lővé, illetve külső áruk fogyasztójává, amikor a népgazdasági termelőtevékenységek megoszlása nem vág egybe a fogyasztás (felhasználás) megoszlásával. Az ország termelési és felhasználási struktúrája közötti eltérések *népgazdasági szinten* árukinálatot, illetve keresletet indukálnak. Ez a megállapítás első hallásra erősen emlékeztet a külkereskedelmi tevékenység „*naturális*” szemléletére. Azonban nem erről van szó. A „*naturális*” szemlélet kikapcsolja azt a momentumot, hogy a külkereskedelem révén a gazdaság (nemzetgazdaság, illetve vállalat) a megtermelt terméktöbbletet realizálja is egyben, s ennek maximalizálására is törekszik. Más megvilágításban, adott költségszint mellett növelni igyekszik az árat, vagy adott árszint mellett csökkenteni a költségeket. E látószög figyelmen kívül hagyása igen súlyos tévedéshez vezet, amely azonban semmivel sem súlyosabb annál, ha elfelejtjük, hogy a realizálandó terméktöbblet a hazai munka eredménye, s a külkereskedelmi ügylet tulajdonképpen árucseré, amelyben az export a népgazdaság számára az értéket, az import pedig a használati értéket képviseli. A külkereskedelem hasznos tevékenység, de nem abban az értelemben, hogy általa gyarapodna a nemzeti jövede-

lem, hanem két szempontból: egyrészt a népgazdaság számára használati értéként szükséges cikkek importálásával, s az ellenérték kivitelével (ennek eltúlzása az előzőekben említett „naturális” szemlélet), másrészt a hazai munka realizálásával az „ügyes” eladás és vétel. Eközben arra kell vigyázni, hogy az itthon megtermelt érték az árcsatornákon keresztül ne realizálódhassék más országokban. E követelmény érvényre juttatását nevezhetjük a külkereskedelmi tevékenység „érték”-szemléletének, amelynek egyoldalú előtérbe állítása szintén káros. E szemlélet túlzott érvényesítése azt eredményezheti, hogy a népgazdaság termelési struktúrájának kialakításánál — az exporthatékonyságot egyoldalúan előtérbe állítva — exportszektort hoznak létre, vagyis kifejezetten a külkereskedelem céljaira termelőkapacitások hálózatát építik ki, és ennek egész anyagellátását, beruházási cikkekkel való ellátását (esetleg devizagazdálkodását is) elszakítják a hazai célokra való termeléstől a „gazdaságosság”, a „versenyképesség” érdekében. Szigetet létesítenek a gazdaságban, amely elszívja a gazdaság erőinek jelentékeny részét, anélkül, hogy aktív kölcsönhatásba kerülne a gazdaság többi részével. (Lengyelországban volt a 60-as évek elején kísérlet ilyen „sziget” létrehozására. Igen rövid időn belül felhagytak vele, mivel nem járt olyan mértékű többletdeviza-bevétellel, mint amekkorát vártak tőle.) A „naturális” szemlélet ezzel szemben az import ellenértékének bármi áron való előteremtését is megengedhetőnek tartja. Mindkét szemlélet torzulás: a devizahiány, a rossz exportstruktúra és az exportlehetőségeknél jobban növekvő import-szükséglet kényszerhelyzetéből, s az ezt követő kapkodásból fakad.

A nemzetközi munkamegosztás alaptípusai

A két alapstruktúra *tartós* eltérését négy tényező válthatja ki:

1. a termelés természeti feltételeinek (kitermelési feltételek) egyenlőtlen megoszlása a népgazdaságok között (kölcsönös nyersanyag- és élelmiszer-szállítások);
2. a termelőerők nagymértékű fejlettségbeli különbségei (ipari kész-

termékek, berendezések és gépek szállítása alacsony fokon feldolgozott termékek ellenében);

3. különböző technikai szinten iparosodott országok közötti feldolgozóipari együttműködés;

4. azonos (vagy megközelítően azonos) technikai szinten iparosodott országok közötti feldolgozóipari együttműködés.

Az *elsőnek* említett tényező — legegyszerűbb formájában — a munkamegosztás legősibb formáját indukálja. Ha mondjuk Brazília kávéát szállít Izlandnak fókaprémek ellenében, vagy Magyarország őszibarackot szállít Svédországnak vasérc ellenében, az árucserre indítékai közül hiányzik az a momentum, hogy a két partner válogathat, melyiket termelje és melyiknek a termeléséről mondjon le. Brazíliában éppúgy lehetetlen fókára vadászni, mint Izlandban kávéültetvényeket létesíteni, a Magyarországon kitermelhető vasérc használati értéke merőben más, mint a Svédországban termelhetőé, éppúgy, ahogyan a svéd erdőkben növő bogyók sem helyettesítik használati értéküket tekintve a sasadi őszibarackot. Itt tehát a forgalmat nem a termelési, hanem a felhasználási lehetőségek közötti válogatás indukálja. Vagyis *nem* jön létre a forgalom akkor, ha az izlandiak lemondanak a kávézásról, a brazil nők a fókaprémről, a svédek megelégszenek a bogyóevéssel, a magyar ipar a rudabányai érc mennyiségével és minőségével. Ilyen áttételen keresztül persze ez a fajta nemzetközi árucserre is összefügg az együttműködő gazdaságok fejlettségével. Ha Izlandban, Brazíliában és Svédországban a szükségletek nem a kávé-, fókaprém- és őszibarack-fogyasztás felé fordulnak, hanem ennél alacsonyabb vagy magasabb rendű fogyasztási cikkek felé, ha a magyar ipar nem rendelkezik kohókkal az érc kiolvasztására, vagy esetleg nincs is vasércre szüksége, mert az acélt egyéb anyagokkal helyettesíteni tudja, a csere nem jön létre, vagy másképpen jön létre. A termelőerők fejlettségén túl a társadalmi viszonyok is befolyásolják a csere létrejöttét. Előfordulhat például, hogy két, általános fejlettségi szintjét tekintve nagyjából egyforma ország közül az egyikben tőkés rend uralkodik, a másikban szocialista. Mindkettő nagyjából ugyanazt a cikket tudja exportálni, de helyette egészen más, nála meg nem termelhető terméket fog

a világpiacon keresni. Sőt, az sem biztos, hogy azonos természeti feltételek esetén ugyanazzal a termékkel fellépnek az exportpiacon. A két Vietnam természeti feltételei például nagyjából egyformán alkalmasak az ananász- és rizstermelésre és exportra. A szocialista Észak-Vietnam viszonylag kevesebb rizzsel fog a világpiacon lépni, mivel a lakosság ételmezésére többet fordít, viszont nem importál olyan cikkeket, amelyek luxusigényeket elégítenek ki, helyette az ipar fejlesztéséhez elengedhetetlenül szükséges fémeket fogja behozni. A tőkés Dél-Vietnam kiviszi a rizst is, és cserébe egy sor luxusigényt kielégítő cikket is fog behozni. Az azonos természeti feltételek ellenére tehát más lesz a szocialista és kapitalista ország export- és importstruktúrája, még azokból a cikkekből is, amelyek nemzetközi cseréjét kifejezetten a természeti tényezők különbözősége határozza meg.

A természeti feltételek különbözősége azonban nemcsak abban nyilvánulhat meg, hogy fizikailag lehet-e valamit kitermelni egy-egy országban vagy sem, hanem azt is jelentősen befolyásolja, hogy *milyen áron* lehet valamit kitermelni. Ha például Magyarországon 1 millió Cal fűtőértékű energiahordozót 1000 munkaórával állítanak elő, 1 tonna bauxitot 900 munkaórával, Romániában 1 millió Cal fűtőértékű energiahordozót 900, 1 tonna bauxitot 950 munkaórával, érdemes Magyarországnak energiahordozók helyett is bauxitbányászatra, Romániának bauxitbányászat helyett is fűtőanyag-bányászatra berendezkednie, s a teljes szükségletet külkereskedelmi csere útján kielégíteni. Ez már másfajta jellegű munkamegosztás, mivel a termelési feltételek különbözősége alapján mindkét ország mérlegelheti, hogy megtermeljen-e valamit, vagy lemondjon a termeléséről és importálja.

A munkamegosztás mértékét, irányát erősen befolyásolják a termelés hatékonyságát meghatározó kitermelési tényezők. Az előbb említett csere például csak addig fejlődhet, amíg az exportra termelt bauxit, illetve fűtőanyag termelési feltételei nem drágulnak erősen. Ha a fokozott kitermelés következtében az egyes országok kedvezőtlenebb lelőhelyek kitermelését is kénytelenek megkezdeni, s ennek következtében 1 tonna bauxit ráfordítása eléri az 1000 órát, vagy a fűtőanyagé a 950-et, akkor a két ország közötti csere indítóokai megszűnnek.

Abban az esetben is megszűnik a csere értelme, ha például Románia 1 tonna alumíniumot helyettesítő műanyagot 900 munkaóra-ráfordítással kitermelhető olajból vagy gázból elő tud állítani, feltéve, hogy a bauxitalumínium feldolgozási költsége nem olcsóbb, mint az olaj-, illetve gázműanyag feldolgozási költsége. Az országok közötti természeti adottságok eltérései tehát csak abban az esetben indukálnak nemzetközi áruforgalmat, ha egymás termékei iránt szükséglet keletkezik, ezt pedig számos, a termelőerők és a termelési viszonyok fejlettségétől függő körülmény befolyásolja. Ennek következtében egyes, ma nyersanyagzegénynek számító országok a jövőben nyersanyaggazdagokká válhatnak és fordítva. Mindenesetre a két alapstruktúra közötti differenciát kiváltó tényezők közül ez az első a *legtartósabban ható*.

A *második* tényező kifejezetten történelmi viszonyok terméke. Akkor jelenik meg, amikor a világ országainak egy része átlépi a strukturális forradalom küszöbét, a többi ország termelésének zömét viszont még alacsony fokon megmunkált termékek adják. A strukturális forradalom fázisában levő országoknak érdekük fejlődésüket meggyorsítani, a rendelkezésükre álló és az újonnan létrehozott termelési tényezők minél nagyobb hányadát a legdinamikusabban fejlődő feldolgozóágakra összpontosítani. Ezért szívesen lemondanak bizonyos kitermelőtevékenységekről, illetve szívesen áttelepítik ezeket olyan országokba, ahol az kevesebb termelési tényező lekötését (kisebb befektetést, alacsonyabb béreket) követel. Azaz megindul a nyersanyagáramlás a feldolgozott cikkek ellenében, majd ezt követően a tőkeáramlás a nyersanyag-kitermelő ágakba.

A nyersanyagexportáló ország cserében feldolgozott termékeket kap. E feldolgozott termékek összetételétől, választékától függ, hogy gazdasága a munkamegosztás hatására hogyan fejlődik tovább. Ha a kiszállított nyersanyagok ellenében csak olyan fogyasztási cikkeket kap, amelyek iránt a nyersanyagtermelés fokozása teremt piacot (tömegfogyasztási és luxuscikkek), akkor gazdasági szerkezete feltétlenül megreked a kitermelésnél, a strukturális forradalom nem tud beindulni. Vagyis, ha az exportra való termeléshez az illető ország csak a munkaerőt adja, a termelőberendezéseket tőkeimport útján szerzi

meg, nyeresége kimerül a lakosság szakképzettségének növekedése és a nagyüzemi életformához való idomulása által szerzett potenciális előnyökben. Amíg az ország nem tud saját tőkét összegyűjteni, addig természetesen még ennek gyümölcseit is a tőkeexportáló ország szedi le, ő foglalkoztatja, és ő zsákmányolja ki az általa összegyűjtött és kiképzett munkaerőt. A nagy tömegű fogyasztásicikk-import miatt a meglevő kis tőkék fogyasztási cikket termelő ágazatokba való befektetése is elég reménytelen, a fejlettebb ország konkurenciája erősen fékezi a belső tőkefelhalmozást. Erre csak akkor kerülhet nagyobb mértékben sor, amikor a fejlettebb országban lanyhulni kezd a fogyasztási cikket gyártó ágazatok expanziója, s az ezekhez szükséges felszereléseket gyártó ágazatok külföld felé fordulnak realizálási piacokért. A fejlett ország tőkéje a II. szektorból gyorsan áramlik át az I. szektorba, s a masszív fogyasztásicikk-exporton keletkezik akkora rés, amelyen át tud törni a tőkeimportáló ország gyenge tőkeereje. Megindul tehát bizonyos tőke- és iparképződés, ez azonban még nem strukturális forradalom, mivel a termelési eszköz-gyártó ágazatok fejlődését a külföldi tőke versenye (és fizikai nyomása) továbbra is megakadályozza. *Az elmaradott ország nyersanyagexportja a strukturális vagy tudományos-technikai forradalom korában levő országok felé fogyasztási cikkek, vagy fogyasztási cikket gyártó termelési eszközök ellenében önmagát erősítő folyamat, amely kapitalizálhatja ugyan bizonyos mértékig az elmaradott országot, de nem emeli fel a strukturális forradalom küszöbéig.*

Természetesen az ismertetett munkamegosztásnak vannak különböző fokozatai, súlyosabb és enyhébb válfajai. A legvigasztalanabb eset — a klasszikus gyarmatosítás iskolapéldája — az, amikor a külföldi tőke a mezőgazdasági felvásárlást és az ültetvényrendszert kaparintja meg, s a felvásárlási ár, illetve munkabér realizálása céljából nyomorúságos fogyasztási cikket s a korrupst belföldi vezető réteg számára luxuscikket szállít. A vállalkozás profitjával rendszerint más, eddig meg nem hódított területeken hoznak létre hasonló viszonyokat. A fejlett ország tőkéje így egyszeri befektetéssel az olcsó nyersanyag-szerzésnek valóságos láncreakcióját képes megindítani, ugyanakkor

saját tőkéjét a dinamikus feldolgozóágak fejlesztésére koncentrálni, létrehozni, majd bővíti a világ fejlett „ipari műhelyeit”. A külföldi tőke funkcionálása nem indít meg jóformán semmi kapitalizációt a fejletlen országban, és alig emeli a lakosság műveltségét. Ipar nem keletkezik, a mezőgazdaság egy elszigetelt szektora manufaktúrává szerveződik ugyan, a többi szektorban viszont megmarad a kézműves vagy esetleges archaikus állapot.

A fejletlen ország szempontjából valamivel kedvezőbb forma az, amikor a külföldi tőke a kitermelőiparba vándorol. Ez ugyanis teljesen szétrombolja a lakosság addigi életformáját, és bizonyos társadalmi munkamegosztást indukál a belföldi lakosság körében is. Apró szolgáltatóvállalkozások jönnek létre, kereskedelem indul meg a bányák munkástömegei élelmiszer-ellátásának biztosítására stb.

Bizonyos, már felhalmozott hazai tőkét tételez fel az a tőke kiviteli forma, amikor meginduló hazai kitermelési (vagy mezőgazdasági, építkezési, közlekedési, idegenforgalmi stb.) vállalkozások részleges finanszírozására kölcsönt vesz fel valamely elmaradott ország. E kölcsön könnyű- és élelmiszeripari vállalkozások létesítését, a gép- és vegyipar fejlesztése igen nagy mennyiségű kvalifikált munkaerőt követel, s ezt az elmaradott országok nem tudják biztosítani. (7) A tőkeigényes ágazatok fejlődése ezért a fejletlen országokban nehezen indul meg.

Amennyiben a fejlett ország a kölcsön visszafizetését a termelt iparcikkben elfogadja, ez a forma ha lassan is, képes átsegíteni az elmaradott országot a strukturális forradalom alsó küszöbén. Az 1964-es genfi világkereskedelmi konferencián az elmaradott országok éppen egy ilyen koncepció elfogadása mellett törtek lándzsát.

A vázolt esetek általában olyan országok közötti cserére jellemzők, amelyek között nem egyszerűen kereskedelmi viszony alakult ki, hanem a tőke kivitelén keresztül gazdasági-politikai függés is. Hasonló jellegű cserestruktúra alakult azonban a periferikus gazdaságú, valamint a fejlett tőkésországok között is, de a már erősen iparosodott fejlett szocialista országok és a fejlett tőkésországok cserestruktúrája is ebbe a típusba tartozik. Továbbá hasonló az áruszerkezet a fejlett

kis szocialista országok és a Szovjetunió közötti forgalomban is, ezek azonban — amennyiben a Szovjetunió nyersanyagszállításainak jelentős részét a kis országok késztermékekkel egyenlítik ki — speciális körülmények között jöttek létre, amelyeket a későbbiekben ismertetünk és elemzünk.

A *harmadik* munkamegosztási típus annyiban különbözik a másodiktól, hogy a kevésbé fejlett ország is magas fokon feldolgozott terméket szállít. A minőségi differencia az exportált és importált termékek között nem a munkafázisok számában, hanem az egész munkafolyamatot, de különösképpen a végtermékhez közel eső fázisokat végző munka szakképzettségében, bonyolultsági fokában van. Ilyen jellegű munkamegosztás alakult ki például az USA és a fejlettebb tőkésországok között. Az USA ipara végzi az új termékek zömének kikísérletezését, ő gyártja le elsőnek a legmodernebb berendezéseket, ő tartja kézben az automatika termelésével legszorosabban összefüggő iparágak világtermelésének oroszlánrészét. Ő exportálja ezeket legelőször, majd utána, de csak utána, átadja gyártásra a fejlett tőkésországokban levő leányvállalatainak, később a vele tőkekapcsolatban nem levő vállalatoknak is. A technikai haladás élvonalában levő termékek és technológiák felett tehát igyekszik monopolhelyzetet tartani, termelési tényezőit ezek gyártására és fejlesztésére összpontosítani. E koncentráció érdekében hajlandó arra is, hogy a nem élvonalban haladó ágak termelőberendezéseit, gépeit, termékeit importálja a nála egy lépéssel hátrább tartó fejlett tőkésországokból. Ilyenformán munkamegosztás alakul ki egyfelől a mindenkori „mai” technika monopolista birtokosa, másfelől a mindenkori „tegnapi” technika átvevői, termelői és exportálói között. Természetesen ilyen jellegű munkamegosztás csak olyan országok között jöhet létre, melyek nincsenek *túlságosan* elmaradva egymástól. A teljes gépesítés határmezsgyéjét éppen átlépő Nyugat-Európa vagy Japán és az USA között kialakulhat ez a kapcsolat. Nyugat-Európa és a fejlett szocialista országok között is van lehetőség egy ilyen típusú munkamegosztásra, (8) de már például az USA és a periféria, vagy a fejlett szocialista országok és az elmaradott országok között ilyen típusú együttműködés tömeges méretekben

nem alakulhat ki egészen addig, amíg ezek az országok megfelelnek a fejlődési szakasz ismérveinek. (9)

A munkamegosztás *negyedik* típusának gazdag közgazdasági irodalma van, ezért ennek jellemzésére nem térünk ki részletesebben. Előnyei közismertek: a szérianagyság növekedésével termelési költségmegtakarítás jár együtt, a profilok szűkítésével pedig javul a beruházások gazdaságossága, valamint a kutató-fejlesztő apparátus koncentrációjának, a szériák lefuttatási ideje rövidítésének a lehetősége, s mindez jótékony hatással van a technikai fejlődés tempójára. Ez a negyedik típusú munkamegosztás, ha az együttműködő országok feltételeihez megfelelően adaptálva van, gyorsítani képes a strukturális forradalmat, megkönnyíti az átmenetet a tudományos-technikai forradalomba, és gyorsítja annak kiteljesedését. A modern gazdaság fejlődésének ezért a nemzetközi munkamegosztás negyedik típusa (különösen kis és közepes nagyságú országok esetében) nélkülözhetetlen eszköze.

2. Néhány gondolat a nemzetközi gazdasági integrációról

A nemzetközi árutermelés szerkezeti sémája

A mai, bonyolult árutermelés három alapszférában megy végbe. Az *elsődleges szféra* a tulajdonképpeni termelőkollektívák, a *vállalatok* köre. A vállalatokat bizonyos fokú *döntési autonómia* jellemzi a termelés áruválasztéka, technológiája, továbbfejlesztésének iránya és módja, a bejövő és kimenő árukapsolatok megválasztása stb. terén. Szélsőséges esetben a vállalat maga választja meg anyag- és félkésztermék-szállítóját, de berendezkedhet vertikális gyártásra is, maga határozza meg, hogy miből mit termel, milyen technológiával, milyen munkaszervezéssel. Maga választja meg vevőit, és szabja meg áru árát. Maga dönt a fejlesztés iránya és mértéke felett, azaz arról, hogy mit szándékozik a jövőben termelni, milyen mennyiségben, milyen technológiával stb. Azonnal világos, hogy ez az autonómia *nem abszolút*: minden oldalon összeütközésbe kerül az egyéb gazdálkodó egységek, szállítók, felhasználók, konkurrensok törekvéseivel. A vállalati autonómia igen fontos mozzanata ezért az aktív *alkalmazkodás* a fennálló viszonyokhoz. Nem azt teszi a vállalat ami neki jólesik, hanem *több alkalmazkodási variáns között választhat*, amelyek között vannak szerencsésebbek és kevésbé szerencsések. Az autonómia szerves része az is, hogy a vállalat a következményeket vállalva választ az alkalmazkodási variánsok között. Ha a szerencsésebbet választja, több jövedelemhez jut, ha a kevésbé szerencsését, kevesebbhez. A gazdálkodási eredmény hat a *döntésekre*, a döntések *jövedelmi követke-*

ményekkel járnak: kölcsönhatás lép fel a vállalati önállóság e két mozzanata között. Ez az a *mozgásforma*, amelyben a vállalati újratermelés áruviszonyok között végbemegy.

A *másodlagos szféra* a nemzetgazdaság szintje. A nemzetgazdaságok magasabb rendű gazdálkodási egységek, amelyek — adott történelmi körülmények között (10) — vállalatok, gazdasági körzetek, ágazatok integrációjának eredményeképpen jöttek létre.

Az adott területen funkcionáló árutermelők kapcsolatai oly szorosakká váltak, hogy számukra közös növekedési és egyensúlyi feltételek léptek fel. Egyben a saját feltételekből kiinduló, s a környezet feltételeit csak másodlagosan számba vevő döntések összeütközései olyan gyakoriakká váltak, hogy zavarokat okoztak az újratermelésben.

E fejlődés elismerése az állam gazdaságszervező, koordináló, irányító funkcióinak kialakulása, amely tevékenységet az állam csak úgy tud gyakorolni, ha ilyen vagy olyan eszközökkel megszabja vagy befolyásolja a vállalati tevékenységek irányát. Ezek az eszközök adott körülmények között a direkt utasítások formáját ölthetik — ez esetben az állam a döntési autonómiától, vagy annak egy részétől formálisan, nyíltan megfosztja a vállalatot —, de ölthetik a piaci mechanizmusok szabályozásának formáját is. Ez esetben a vállalat döntési autonómiája formálisan megmarad, azonban az összes vállalat feletti erő szabja meg azon feltételek nagy részét, amelyekhez a vállalat tevékenységének alkalmazkodnia kell. Mindezt a funkcióját persze az állam akkor tudja hatásosan gyakorolni, ha megfelelő anyagi erőforrásokkal rendelkezik. A döntési autonómia megnyirbálásával tehát az állam a jövedelmek bizonyos hányadát is centralizálni kénytelen.

Nem lényegtelen azonban az, hogy az állam milyen *mértékben* veszi át a vállalatok döntési autonómiáját. A döntési autonómia centralizálása három fokozatú lehet:

1. az *egyszerű* újratermelési folyamatra is kiterjedő centralizáció, vagyis a termelési tényezők és a termék feletti teljes rendelkezés;
2. csak a *bővített* újratermelésre kiterjedő centralizáció, tehát a vállalati terméktöbbség egésze vagy nagy része feletti rendelkezés;
3. csak a normálisnál nagyobb ütemű bővített újratermelésre, a

makroökonómiai súlypontképzésre kiterjedő centralizáció, amely a vállalat döntési körét csak a terméktöbbslet kisebb hányadának felhasználására vonatkozóan korlátozza, vagyis fenntartja magának a lehetőséget a fejlődés fő irányának és arányainak meghatározására.

Az árutermelés *harmadik szférája* a regionális nemzetközi gazdasági tömörülések szintje, amelyeknek kialakulása nemzedékünk szeme előtt játszódik le azokban a gazdasági körzetekben, ahol a nemzeti integráció kisebb állami egységeket hozott létre, mint amilyeneket a modern termelőerők fejlődése megkövetel, vagy azokban, amelyekben részben az előbbi ok miatt, részben egyéb történelmi körülmények következtében, elkéstek a gazdasági fejlődéssel. A regionális egységek rendkívül bonyolult viszonyokon alapulnak. Egyfelől az elsődleges szféra nemzetközi összefonódásából jöttek létre, s ez egy ellentmondást hoz felszínre. Azok a vállalatok, amelyek tevékenységének jelentős hányada más országok termelőihez, illetve felhasználóihoz való kapcsolódásban merül ki, a saját nemzetgazdaságuk és más nemzetgazdaságok vérkeringésébe egyidejűleg kapcsolódnak. A nemzetközi gazdasági mechanizmus olyasféleképpen köti össze a különböző nemzeti mechanizmusokba bekapcsolt termelőegységeket, mint egy hidraulikus tengelykapcsoló.

A regionális egységekben azonban nemcsak az elsődleges szférák együttműködését kell harmonizálni, hanem a másodlagos szférákét, a nemzetgazdaságokét is. Amint megerősödik, konszolidálódik ugyanis a nemzetgazdaság mint magasabb rendű gazdasági alakzat, úgy kezdi érezni gazdálkodói mivoltát. Mit jelent ez? Azt, hogy a vállalatok külpiazi tevékenységének *végső összhatása* befolyásolja a nemzetgazdaságnak mint makroökonómiai alakzatnak a hatásfokát. A nemzeti munka hatékonyságára hatással van az, hogy mit termelnek az országban exportra és mit *nem* termelnek meg, mert importálják (komparatív költségek), továbbá az is, hogy a munkamegosztás eredményeképpen hogyan nő az egyes exportra termelő, illetve importtermékeket felhasználó ágazatokban a munka hatékonysága. Ez a külső növekedési faktor annál nagyobb jelentőségű, minél nyíltabb a nemzetgazdaság, s minél nagyobbak a hatékonysági kontrasztok a különböző termelőtevékenységek között. Az államnak tehát a nemzetközi együtt-

működéssel kapcsolatban nemcsak az a gondja, hogy kedvező feltételeket teremtsen az egyes vállalatok külső árukapcsolatai és termelési kooperációja számára (biztosítsa a „tengelykapcsoló”-mechanizmusok működését), hanem arra is vigyáznia kell, hogy a nemzetgazdaság egésze mint magasabb árugazdálkodási egység is megtalálja e számítását. Ilyen értelemben az állam hasonló módon lép fel a külpiacra, mint a vállalat a nemzeti piacon, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy az állam maga is árutertermelő egységek komplexuma (míg a vállalat belülről homogén), s az árul világ jelentős hányadát „kínálja megvételre”, illetve „keresi megvétel céljából”. Vagyis az államnak a versenyképesség kritériumán kívül a komparatív előnyök kritériumát is figyelembe kell vennie. A sok ezer „tengelykapcsolót” az államnak tehát olyan rendszerré kell formálnia, hogy azok működése végeredményben a makroökonómiai egység funkcionálását zavartalanabbá és eredményesebbé tegye.

○ E rendszer megkonstruálása, valamint az alapját képező egyensúlyi és növekedési célok kitűzése terén az állam a vállalatokhoz hasonlóan ugyancsak *autonóm*. Autonómiája ugyanúgy nem abszolút értelmű, mint a vállalati autonómia, hiszen ez az autonómia is az aktív alkalmazkodási variánsok közötti választási szabadságot jelenti. A gazdasági kapcsolatoknak egy kritikus intenzitási fokán túl a nemzetgazdaságok tevékenységének koordinálási szükségessége is fellép. Egyeztetni kell a különböző „tengelykapcsoló”-rendszereket, vagyis a vállalatok külső és belső kapcsolatainak országonként eltérő áthidalási módjait; egyeztetni kell az államok mint makroökonómiai gazdálkodási egységek érdekeit, s egyúttal az egyes államok távlati, kulcsponthoz fejlesztési célkitűzéseit is. Amikor az egyeztetés már közös — vagy legalábbis koordinált — egyensúlyi és növekedési célkitűzésekben, együttműködési politikában fejeződik ki, amikor létrejönnek azok a nemzetközi intézmények, amelyeknek feladata a fejlődés közös programjainak kidolgozása, a nemzetközi együttműködés mechanizmusának „kezelése”, s általában a mind szinkronizáltabbá váló újratermelés zavartalanosságának biztosítása, akkor beszélhetünk a gazdasági régió integráltságáról.

A nemzetközi integráció feltételei

A munkamegosztás intenzitása

A termelőerők fejlődésének kettős következménye van. Egyrészt növekednek a termelés méretei, s egyben a termelőegységek mindjobban specializálódnak, másrészt a specializált termelőegységek közötti technológiai kapcsolatok mind intenzívebbé és bonyolultabbá válnak. Az egész együttes folyamat a társadalmi munkamegosztás fejlődését jelenti, amely napjaink tőkés és szocialista társadalmában egyaránt az áruviszonyok *közegében* valósul meg.

A tapasztalat szerint e specializálódási-összekapcsolódási folyamatnak három alapvető fázisa van:

a) az egységek enyhe specializálódása és *felületi* összekapcsolódása. Ebben az esetben minden egység a saját öntörvényei szerint fejlődik, az egyes egységek között érintőleges a kapcsolat, s ez az újratermelés alapvető arányaira és ütemére jelentéktelen hatású;

b) az egységek jelentősen specializálódnak és strukturálisan összefonódnak: azaz *valódi* munkamegosztás alakul ki közöttük. Az érintkezés mélyrehatóvá válik, az egységek egymás struktúrájára és fejlődési ütemére jelentős befolyást gyakorolnak. Mindemellett azonban az egyes egységek *alapvetően* még mindig öntörvényeiknek engedelmessé mozognak, de már a többiek részéről jövő hatások bizonyos befolyása alatt;

c) az előbbieken jelzett folyamat elér egy kritikus mértéket, amikor is lényeges változás következik be: a kölcsönös összefonódás (vagy egyoldalú alkalmazkodás) olyan méreteket ölt, hogy kialakulnak az egyes gazdaságok *közös fejlődési feltételei* és törvényszerűségei.

Maguk a nemzetgazdaságok is egyes ágak, régiók, körzetek újratermelésének összenövéséből keletkeztek. Éppen ezért természetes, hogy ez a termelőerők fejlődése alapján kiváltódott társadalmi folyamat nem áll meg az egyes nemzetgazdaságok határain, hanem át meg áthatja a nemzetgazdaságok közötti kapcsolatokat is. Az sem véletlen, hogy ez a folyamat éppen a tudományos-technikai forradalom korszaka-

kában a legjellemzőbb, és éppen azokban a gazdasági körzetekben a legintenzívebb, ahol a viszonylag szűk nemzeti határok közé zárt termelési tényezők a termelők fejlődési követelményeinek már nem tudnak eleget tenni.

A termelőegységek közötti munkamegosztás — a szó szűkebb értelmében — fokozatosan mélyül, függetlenül attól, hogy az egyes termelőegységek között vannak-e országhatárok vagy sem. A munkamegosztást az teszi *nemzetközivé* , hogy az egymással együttműködő termelők és felhasználók más-más makroökonómiai egység részei. A különböző nemzetgazdaságokban különböznek egymástól az egyes termelési tényezők nemzeti átlagköltségei, más arányokban adott a munkaerő, az állóalap, a nyersanyag, más jelentősége van egy-egy termelőfolyamatnak a makroökonómiai egység egészének funkcionálása szempontjából. Következésképpen az egyik országban levő üzem döntéseit az egyik nemzetgazdaság szemüvegén keresztül nézve fogják megszabni vagy befolyásolni, a másik üzemét pedig a másik gazdaság szemszögéből kiindulva. A nemzetközi munkamegosztás alapvetően abban tér el tehát a nemzeti munkamegosztástól, hogy a specializálódott és egymással kooperáló termelőegységek különböző nemzetgazdaságok szerves részei, különböző makroökonómiai újratermelési körhöz vannak szervesen kapcsolva, ami egyben egy realizálási, piaci kört is jelent. Ezen a ponton ellentmondás, feszültség keletkezik. *Az exportterméket gyártó, vagy importterméket felhasználó vállalat technológiai kapcsolatai más ország gazdasági áramkörébe vannak bekötve, ugyanakkor a vállalat egésze, egy nemzetgazdaság integráns része, amelynek ezzel a makroökonómiai egésszel mint döntéseit befolyásoló tényezővel számolnia kell.*

Az integráció fontos kritériuma a különböző nemzeti gazdaságokhoz tartozó árutermelők kapcsolatainak egy bizonyos, elég jelentős fokú intenzitása. Receptszerűen természetesen nem lehet megállapítani, hogy az export vagy a nemzeti jövedelem volumenéhez viszonyítva a termékek hány százalékát kell a közösségen belül forgalmazni ahhoz, hogy a csere intenzitási foka elérje a kritikus mértéket. Ez attól függ, milyen szerepet játszanak az importált áruk az egész nemzet-

gazdaság termelési felhasználásában, milyen szerepet játszik az eladási lehetőség a termelés fenntartásában, bővítésében. A csere intenzitása végső soron tehát a munkamegosztás egyensúlyra és növekedésre gyakorolt hatásától függ. Mindenesetre, ha egy országcsoporthoz egymás közötti forgalma a fejlődés folyamán az összes külkereskedelmi forgalmának tekintélyes százalékává, az egyes országok nemzeti jövedelméhez vagy végső felhasználásához képest is jelentős volumenévé válik, s áruösszetételében az újatermelés szempontjából fontos termékek jelentős szerepet játszanak, a kritériumot kielégítőnek tekinthetjük.

Hasonló intenzitást kell mutatniuk a gazdaság egyéb területein zajló, a külkereskedelmi forgalom adataiban közvetlenül nem tükröződő tevékenységek fejlődésének is, például a műszaki-tudományos együttműködésnek, a közlekedési, szállítási kapcsolatoknak, a szabványkoordinációnak, az ipari jogvédelemnek stb. Ezek, bár eredményük nehezen kvantifikálható, mégis igen fontos területei a nemzetgazdaságok egymás közötti kapcsolatának, amelyek részben — közvetten — külkereskedelmi forgalmat is indukálnak, részben pedig a kooperáló nemzetgazdaságokban javítják a termelőmunka hatékonyságát.

*A nemzetközi gazdasági szervezetek
mint az integrációs folyamat
institucionális következményei*

Amint sűrűsödnek a termelési és árukapcsolatok számai az egyes országok árutermelői között, úgy éreztetni hatását az a fentebb említett ellentmondás, hogy a termelőegységeket a nemzetközi munkamegosztásban való részvételük oldaláról más impulzusok érik, mint amelyeket eredeti „közegüktől” a nemzetgazdaságtól kapnak, amelynek szerkesztését képezik. Centrális irányítási modellű országokban a vállalatokat érő külső impulzusokat a mechanizmus „leszigeteli”, és így a központi gazdaságirányító szervezetben sűrűsödnek a népgazdaság belső és külső funkcionálásának ellentmondásai.

Ezek az összeütközések egy bizonyos — ismét csak a konkrét viszonyok között meghatározható — ponton oly gyakoriakká válnak, hogy a legelőrelátóbb gazdaságpolitika és legrugalmasabb működési modell esetén is akadályozni kezdi az egyes nemzetgazdaságok egészséges funkcionálását. Arról van szó, hogy az internacionalizálódott növekedési és egyensúlyi feltételeket egyetlen gazdaság sem képes a saját szemszögéből kiindulva meghatározni. *Minthogy a technológiai kapcsolatok jelentős hányada átnyúlik az országhatárokon, ezek a kapcsolatok meghatározóvá válnak a gazdaság egyensúlya és növekedése szempontjából, ezért előbb-utóbb a makroökonómiai egység határait is a technológiai és árukapcsolatok kitolódott határaihoz kell igazítani. Tulajdonképpen a munkamegosztás fejlődésének ezt a mozzanatát lehet integrációnak nevezni.*

Kizárólag ebben a fázisban lép fel az egyes gazdaságok fejlődési üteme és arányai közös szabályozásának szükséglete és lehetősége. A szabályozást államközi megegyezésekkel, illetve — a fejlődésnek egy magasabb fokán — nemzetközi gazdaságkoordináló központok létrehozásával és funkcionálásával valósítják meg. Amint a nemzeti gazdaság integrálódásának igen fontos mozzanata a nemzeti állam kialakulása a maga gazdasági funkcióival együtt, éppen úgy a *nemzetközi gazdasági integrációnak is alapvető mozzanata az integráció institutionális kereteinek létrejötte.*

Amikor az integráció institutionális kereteiről beszélünk, nem feltétlenül, és nem *csak* az integráció nemzetközi csúcsszervére gondolunk. Egy csúcsszerv kialakulása szükséges és fontos (mint általános államközi tárgyalási fórum és koordinációs központ), azonban egyáltalán nem biztos, hogy az újratermelés kulcsterületeinek *érdemi* összehangolását maga a csúcsszerv el tudja látni. Az integráció csúcsszerve tulajdonképpen — amennyiben működőképes speciálintézmények vannak — a gazdaságpolitika magas szintű koordinálásával, valamint a speciálintézmények munkájának összehangolásával kell, hogy foglalkozzék.

Szükséges ezért mindenekelőtt egy sor funkcionális és ágazati intézmény létrehozása, amelyek szervezetüket és hatáskörüket tekintve

messzemenően tudnak igazodni a feladataik által támasztott követelményekhez, működési területük speciális viszonyaihoz.

Létrejöhhetnek a *termelést és a műszaki fejlesztést koordináló nemzetközi ágazati szervek*, például nemzetközi diszpécserközpontok, közös anyagellátó, értékesítő-, beruházó- és tervezővállalatok, illetve intézmények, közös mérnöki irodák, kutatóintézetek, szabványegységesítő intézmények stb. Különös jelentősége van a *nemzetközi banknak*. A pénzügyi és hitelmechanizmus ugyanis központi helyet foglal el a nemzetközi gazdasági együttműködés „játékszabályai” között. A nemzetközi bank *egyfelől* a klíringelszámolásokkal, valamint a kereskedelmi és fizetési mérlegek deficitjeinek meghitelezésével aktív befolyást gyakorolhat az országok közötti áruáramlásra, a közösség egészének a harmadik országokkal szembeni mérlegpozíciójára; *másfelől* a beruházási hitelek folyósításával tervszerű befolyást tud gyakorolni a termelőerők racionális területi és ágazati szerkezetének alakulására, elő tudja segíteni a gazdasági egyensúly biztosítását az egyes gazdaságokban és a közösség egészében stb.

Minden regionális munkamegosztási tömörülés kifejlesztette a maga nemzetközi gazdasági szervezeteit. Ezek vagy tárgyalási fórumokként, információs és koordinációs központokként működnek (pl. az OECD), vagy a fejlődés jellegétől függően az integráció piaci mechanizmusának kidolgozására, megtárgyalására és — részben — végrehajtására szolgálnak (Közös Piac szervezete), illetve az előbbiekkal együtt a tagországok közös — vagy legalábbis koordinált — fejlesztési koncepcióinak kidolgozását, egyeztetését, a végrehajtás eszközeinek kimunkálását és használatát szolgálják.

Az integráció magasabb szervezeti formáinak létrejöttét különböző előkészítő fázisok előzhetik meg — a konkrét történelmi viszonyoktól függően. A nyugat-európai integráció „globális” szakaszát (azaz a Római Szerződés megkötését) számos olyan szakasz előzte meg, amelyben az integrálódás különböző erői és faktorai spontánul alakultak ki és törtek utat maguknak (nemzetközi bankkapcsolatok, kartellek stb.).

A második világháborút követően egy sor nemzetközi gazdasági

szerv is keletkezett (OECD, EPU, GATT stb.), valamint a széles körű integráció előfutáraként, próbálkozásaiként létrejöttek a „Hatok” ágazati integrációs szervei (Montánunió, Euratom). Mindez bizonyos tradíciókat (fait accompli) teremtett, amelyeket a „globális” szakaszban nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A KGST esetében ilyen tradíciók nem voltak. Itt az együttműködés ab ovo tudatos kialakításáról beszélhetünk, amelynek keretei között menet közben keletkeztek spontán folyamatok (fait accompli-k), s ezeket a továbbfejlődés során ismét csak nem lehet figyelmen kívül hagynunk.

A KGST sem gazdaságirányító szerv, hanem a nemzetközi tanácskozások és információcserék központja. *A KGST mellett, azzal valamiféle laza kapcsolatban létrejöhetnek két- és több oldalú egyéb speciális szervek (iparági egyesülések, kamarák, közös vállalatok, kutató- és tervezőintézetek, szabványosító intézetek, bankok, kereskedelmi társaságok stb.), amelyek munkáját a KGST koordinálni tudja, vagy legalábbis kedvező feltételeket tud teremteni működésükhöz.* E tevékenysége folyamán tömegesen fognak felmerülni azok az igények, amelyek a KGST működésének jelentős átalakítását követelik meg. Az egyes országok gazdaságpolitikájának, piaci mechanizmusának a speciális nemzetközi szervek tevékenységének koordinációja olyan sokrétű, bonyolult, de egyben *érdemi* — az élénk nemzetközi együttműködés által megkövetelt — munka, amely önmagában termeli ki a KGST mint szervezet radikális reformjának lehetőségeit, útjait és elkerülhetetlen *gyakorlati* szükségességét.

*A közös, illetve koordinált gazdaságpolitika
mint az integrálódó gazdaságok
hatékonyság növelésének gyakorlati feltétele*

Az árucseré intenzitásának növekedésével együtt szoros kölcsönhatásba kerül az *értéktermelés folyamata is*. A különböző országok egyes vállalatai, ágazatai, s ezeken keresztül a gazdaságok egészének felhalmozóképesége, gazdasági növekedőképessége, életszínvonalai

stb. közvetlen függésbe kerülnek egymástól. Egy-egy adott ország termelési tényezőinek felhasználási határfoka már nemcsak az adott makrogazdaság működésének hatékonyságától függ, hanem az ország-csoport egészétől, és fordítva, az, hogy egy adott ország gazdasága az optimálishoz képest milyen fokon hasznosítja a rendelkezésére álló termelőerőket, nemcsak a saját fejlődési feltételeire van kihatással, hanem érezhetően hat a többiekére is.

A termelési egységek ilyen mértékű összefonódása *csak meghatározott forgalmi feltételek között* mehet végbe. Amennyiben az egyes nemzetgazdaságokban az adott termékek termelésére fordított munkákat egymástól gyökeresen eltérő módon értékelik, a termelési tényezők elrendeződését ágazatok között és ágazatokon belül egymástól jelentősen eltérő feltételek szabályozzák, igen nehéz létrehozni azt a *közéget*, amelyben a különböző nemzeti gazdaságok termelőszférája összefonódik. A termelés mikro- és makroszférájának összefonódása tehát feltételezi *a közöttük levő árukapcsolatok „játékszabályainak” oly mértékű egységesedését, amely megfelelő eszközt ad a kezükbe a termelési kapcsolatok fenntartására és mélyítésére.*

A termelési szférában végbemenő integrálódásnak éppúgy feltétele a piac integrálódása, mint ahogyan a piaci integráció értelmetlen, ha nem a termelés integrációját segíti elő. S mindkettőnek csak annyiban van értelme, ha az összefonódás eredményeképpen javul a rendelkezésre álló termelőerők felhasználásának hatékonysága, valamint kedvezőbb feltételek jönnek létre a termelőerők továbbfejlesztésére, ágazati és területi elosztására, a gazdaságok egyensúlyának fenntartására.

Ezt a célt szolgálja a gazdasági szervezetekbe tömörült, egymással szorosan kooperáló országok *közös, illetve koordinált gazdaságpolitikája.*

A közös (illetve koordinált) gazdaságpolitika kétféle lehet:

— egyrészt, a gazdaságirányítás különböző elemeire vonatkozhat az újratermelés egész területén (*funkcionális koordináció*). Kialakítható közös (vagy koordinált) *kereskedelempolitika* vagy a közösség országai közötti kereskedelemre, vagy a harmadik országokkal folytatott kereskedelemre vonatkozóan; közös *vámpolitika*, közös *deviza-*

politika, közös munkaerő-gazdálkodás és koordinált bérpolitika; koordinált *adó- és szubvencionálási politika*, árpolitika, közös kutatás-fejlesztési, szakemberképzési politika stb.;

— másrészt lehet a gazdálkodás koordinálásában *területi és ágazati* súlypontokat is képezni. Így például kialakítható közös mezőgazdaság-fejlesztési, energetikai, nyersanyagprogram, közös közlekedési és szállítási program, a technikai fejlesztés szempontjából kulcságazatoknak számító termelőterületek összehangolt fejlesztési programja, egy-egy elmaradott terület vagy tagország közös erővel történő felfejlesztésének programja stb. Ez esetben az ismertetett funkcionális összehangolás eszközeit a súlypontként kiválasztott ágazat keresztmetszetében komplex módon összpontosítják.

Természetesen a funkcionális és ágazati-területi koordináció (vagy unifikáció) nem válik el mereven egymástól, különböző kombinációkban alakítható ki, s végeredményben az *integráció igen rugalmas, a konkrét viszonyokhoz messzemenően alkalmazkodó rendszerévé fejleszhető*.

Ez a rendszer egyfelől *kollektív preferencia-rendszert* jelent az integrációban részt vevő országok számára, vagyis kedvező feltételeket teremt a termelők kooperációs kapcsolatainak elmélyítésére; másfelől — az érem másik oldalaként — *kollektív védelmi rendszert* jelent a közösségen kívüli országok gazdasági versenyével és esetleges diszkriminációs nyomásával szemben. E kollektív protekcionizmus éle mindig afelé a körzet felé irányul, amelynek nyomása a leginkább veszélyezteti az adott integrációs körön belül helyet foglaló gazdaságok normális működését. A tőkés integráció — nem tagadva meg kapitalista jellegét — felvehet *kollektív expanziós vonásokat* is. Például a nyugat-európai integráció — mint kollektív védelmi rendszer — elsősorban az USA gazdasági-technikai hegemoniájával áll szemben, és mint kollektív expanziós eszköz a tagállamok valamikori gyarmatbirodalmában neokolonializmusra törekszik. Az európai szocialista országok integrációja a fejlett tőkés világ gazdasági nyomásával szemben alakult ki, s a további fejlődés során is a szocializmus építésének érdekeit hivatott képviselni a két világrendszer gazdasági versenyében.

A kollektív preferencia- és védelmi rendszer sáncai között javulnak a rendelkezésre álló termelési tényezők működtetésének lehetőségei, gyorsul a technikai fejlődés.

A termelés technológiai lehetőségeinek növekedésével megváltoznak az elérhető fejlődési optimum lehetőségei is. Integrált körzetben más az optimális üzem nagyság, mint egy nemzeti piac korlátaiba bezárt üzem optimális nagysága, más lesz az egyes népgazdaságok optimális ágazati struktúrája is, más az optimális fejlődési ütem, más a nemzeti jövedelem optimális megoszlása felhalmozás és fogyasztás között stb. Az optimum fogalma a „helyzet adta korlátok” viszonylagos optimumától közeledik a technikai lehetőségek által megszabott optimumához.

Az integrálódás folyamata, útjai

Az integrálódás legfontosabb feladata elősegíteni mindenekelőtt a fejlődés szempontjából kulcsfontosságú iparágak fejlődését. Ezek az ágazatok a modern gép- és vegyipar (közúti járműgyártás, híradástechnika, elektronika, műanyaggyártás stb.). Az integrációs próbálkozások rendszerint *azokon az előző vertikális lépcsőfokokon indulnak meg,* ahol a termelés koncentráltága, standardizáltsága viszonylag hamarabb lehetővé teszi az összekapcsolást (energetikában, kohászatban, illetve a termelőszolgáltatások és kutatások területén). Ezek az integrációs lépések akkor vezetnek távlatilag is eredményre, ha a fejlődés szempontjából kulcságaknak számító területek termelési kapcsolatainak elmélyítését könnyítik meg. Az előkészítés lehet *technikai célú* (pl. korszerű energiatermelés és -elosztás bővítése, minőségi szerkezeti elemek termelésének bővítése, kutató-fejlesztő munkák hatékonyságának növelése), illetve *beruházásmegtakarító célú* (jellegzetes példa erre a közös tehervagonpark létesítése). A kettőt persze nem lehet élesen elválasztani, hiszen a technikai célú integrálódás egyben beruházásmegtakarító jellegű is, és a kifejezetten beruházásmegtakarító jellegű is indukál technikai fejlődést. Az európai szocialista és kapita-

lista országok integrációs erőfeszítései azonban egyértelműen bizonyítják azt, hogy a *kulcságak vertikális előkészítő szakaszában végrehajtott integrációs lépések nem bizonyulnak hatékonyak, ha megrekednek ebben a szakaszban, és nem terjednek tovább a kulcságak közvetlen integrációja felé.*

A kulcságzatok és vertikális háttérük legfontosabb egységeinek integrációja fokozatosan továbbterjed a gazdaságok többi ágazataira. Az ma még nem egészen tisztázott dolog, hogy a folyamat milyen módon terjed: még egyetlen integrálódó régió sem jutott el ebbe az előrehaladott szakaszba. Lehetséges, hogy a terjedés fő tényezője a kulcságak technikai láncreakciója lesz, (11) amelynek következtében mind több ágazat jut el a fejlettségnek arra a fokára, amelyen az egyes országokban működő ágazatok mozgástörvényei összekapcsolódnak. Az is lehetséges, hogy maguknak a kulcságak (és vertikális háttérük legfontosabb egységei) integrációjának olyan intenzív hatása lesz a nemzetgazdaságok egészére, hogy újratermelésük összekapcsolódása makroökonómiai szinten meggyorsul, s erről a szintről hat vissza a nem kulcsfontosságú ágak integrálódására. (12)

Az integrálódás végbemehet vagy úgy, hogy az egymáshoz közeledő gazdaságok *közvetlen kölcsönhatása éri el a kritikus fokot*, de úgy is, hogy *az integrálódást a régióon belül (esetleg a régióon kívül) fekvő — vezető — gazdasághoz való külön-külön kapcsolódásuk előzi meg és közvetíti.* A Közös Piac országainak integrációs folyamata például a tagországok meghatározott tevékenységeinek összekapcsolódása útján mehet végbe, amelyet azonban megelőzött egy erős amerikai orientáció minden egyes országban, s magát az integrációt részben az USA erőfölénye elleni közös védekezés, részben maga az USA gazdasági és politikai megfontolásai indukálták. Az USA gazdasága azonban kívül esik az integrációs szervezeten. A KGST-országok integrálódási folyamatában igen jelentős szerepe van a szovjet gazdaságnak, amelyhez jelenleg az összes többi ország gazdasága erősebben kapcsolódik, mint egymáshoz, s amelynek a nyersanyagellátási, realizációs, technikai és strukturális szerepe a többi KGST-ország integrálódásában alapvető marad.

Két vagy több nemzetgazdaság integrációja elkezdődhet úgy is, hogy elsősorban a termelési *mikroszféra* fonódik össze, de végbemehet vagy a *makroszféra*, vagy pedig a *kettő egyidejű* összefonódása útján is. Ez határozza meg az összefonódás államközi szabályozásának és a piaci eszközöknek a szerepét és kombinációját az integrációs folyamatban.

Ha az integráció elsősorban a vállalati egységek közvetlen termelési és piaci kapcsolatainak erősödése útján megy végbe (a tőkés magántulajdonosi alapokon álló gazdaságok integrációjában ez elkerülhetetlen), akkor az államok, illetve a nemzetközi integrációs szervek feladata mindenekelőtt a piaci mechanizmusok bizonyos mértékű szabályozása, vagyis annak a forgalmi közegnek a megteremtése, amelyben a mikroegységek közötti kapcsolatok előtt álló akadályok minimalizálódnak.

Az államoknak egymás között (akár közvetlenül, akár nemzetközi szerv közvetítésével) alapjában véve két területen kell megállapodásra jutniuk. Egyrészt a vállalatok külpiaci tevékenységét szabályozó adminisztratív intézkedések és piaci ösztönzők tekintetében, másrészt a régió egésze piacának védelmét szolgáló adminisztratív, pénzügyi stb. intézkedések ügyében.

Elméletileg nem kizárt az sem, hogy az integráció elsősorban a *nemzetgazdasági egységek egészének szintjén* megy végbe (ezt a variációt csupán az előbbi ellenpólusaként mutatjuk be, valójában ilyen integráció ez ideig nem ment végbe).

Az ily módon létrejövő integráció esetében az államok feladata a makroszférák újratermelésének szinkronizálása, a tényleges árucseré lebonyolítása, a termelési kooperáció, specializáció megszervezése és lebonyolítása stb. lenne. Ez esetben az állam integrációs partnereivel szemben nem mint a nemzetgazdaságon belül működő önálló gazdálkodó egységet koordináló szerv szerepelne, hanem olyanformán lépne fel a nemzetközi együttműködésben, mintha egy hatalmas vállalat lenne. A nemzetközi szerv ez esetben mint országok közös tervkoordinációs szerve képzelhető el, szélesebb vagy szűkebb döntési hatáskörrel az egyes nemzetgazdaságok strukturális fejlődése, felhal-

mozása, s így végső soron gazdasági egyensúlya, növekedési üteme és életszínvonala kérdései területén.

A harmadik variáns szerint végbemenő integráció látszatra bonyolultabb az előző kettőnél. Itt feltételezzük ugyanis, hogy

az állam

a) nagymértékben önálló gazdálkodó egységek tevékenységének koordináló szerve;

b) ugyanakkor a gazdálkodási egységek döntési autonómiájának egy jelentékeny része felett rendelkezik;

c) ennek következtében a vállalatok külső gazdasági kapcsolatait részben csak befolyásolja, részben maga látja el;

a vállalat

a) részben saját (de az állam által szabott feltételek között kialakuló) döntései alapján lép külső kapcsolatba más gazdaságokkal;

b) részben az állam centralizált szervein keresztül bonyolódik az export- és importtevékenység;

a nemzetközi kapcsolatok terén tehát

a) bizonyos területeken úgy viselkednek egymással szemben az országok, mintha vállalatok lennének;

b) más területeken pedig a vállalatok közötti nemzetközi áru- és termelési kapcsolatok koordinátoraiként viselkednek;

c) viszont makroökonómiai folyamataikat szinkronizálják abból a célból, hogy minimálisra csökkentsék a vállalatok közötti közvetlen érintkezésből eredő súrlódásokat, és hosszú távon összhangba hozzák struktúráikat, hatékonyságukat, növekedésük ütemét és arányait.

A nemzetközi szervezet ebben az esetben koordinálja az állami szintek, ágazati szintek, valamint a speciális nemzetközi létesítmények között végbemenő együttműködési tevékenységet.

A Közös Piac integrációja az elsőként vázolt variáns szerint indult el. A mennyiségi és vámkorlátozások felszámolása a kereskedelemben mindenekelőtt a mikroszférák integrálódását kívánta meggyorsítani. A tagországok gazdaságpolitikájának összehangolására mindmáig

csak részleges kísérletek történtek (agrárpolitika). A Közös Piac fejlődésének következő, ez évben elkezdődő fázisában kívánnak e téren jelentősebb lépéseket tenni.

A KGST-ben az 1960-as évek elején felmerültek bizonyos elképzelések a makroszféra közvetlen, szoros, tervszerű összekapcsolására vonatkozóan. Az egyes gazdaságok népgazdasági szintű összekapcsolása azonban — mint már világossá vált — nem helyettesíti a de facto munkamegosztásban levő vállalatok (termelők és termelők, termelők és felhasználók) közvetlen termelési és árukapcsolatait. Éppen ezért mind határozottabb törekvéseknek vagyunk tanúi olyan munkamegosztási modell kiépítésére, amely a harmadiknak említetthez áll közel.

Az előbbieken kifejtettek alapján kísérletet lehet tenni az integráció lényegének összefoglalására. Nemzetközi integrációról akkor lehet beszélni, ha különálló, de egymással intenzív munkamegosztásban fejlődő nemzetgazdaságok

a) bizonyos institutionális keretek között koordinálják gazdaságfejlesztésük kulcspontjaira vonatkozó terveiket és elképzeléseiket, továbbá az egymással érintkező felületeken gazdaságuk működési mechanizmusát is;

b) kölcsönös preferencia-rendszert építenek ki egymás között („befelé”), és közös, de legalábbis koordinált védelmi rendszert valósítanak meg harmadik országok irányában („kifelé”);

c) megnövelik a piac méreteit, amivel a megnövelt gazdasági szféra termelői között kedvezőbb előfeltételeket hoznak létre a termelés méreteinek, specializációjának, koncentrációjának növekedésére, a termelési és árukapcsolatok elmélyülésére;

d) mindezek eredményeképpen hatékonyabbá válik a termelési tényezők felhasználása, gyorsul a műszaki fejlődés, kedvezőbb előfeltételek jönnek létre az egyes nemzetgazdaságok egyensúlyának fenntartására és a növekedés meggyorsítására.

Az integráció létrejötte a hozzá vezető utak semmiféle uniformizálásához nincs kötve. Az integrálódó országcsoporthoz konkrét adottságaitól függ az, hogy milyen formában, milyen fokozatokban, mennyi idő alatt lehet azt végrehajtani, s hogy annak végleges formája milyen lesz.

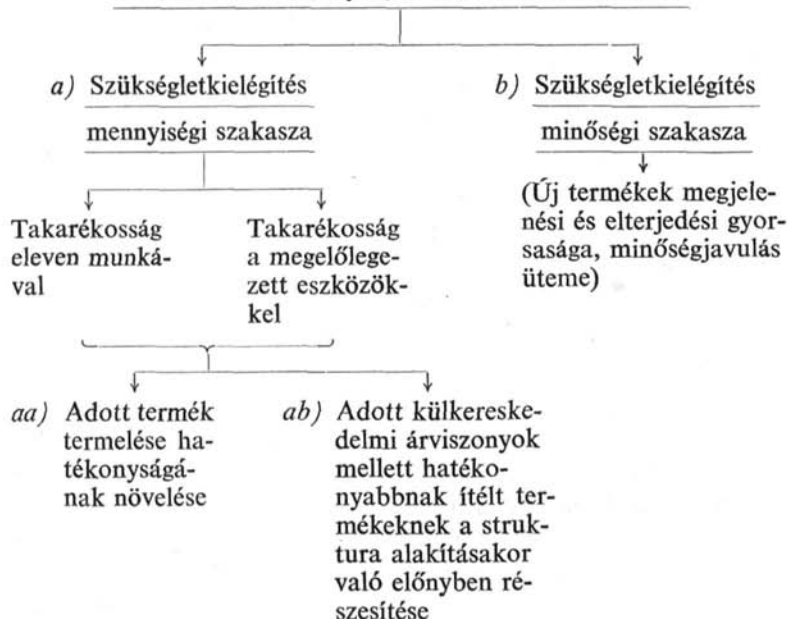
3. A munkamegosztásból származó gazdasági előnyök és a világgazdasági fejlődési modell

A gazdasági hatékonyság növekedésének mennyiségi és minőségi szakasza

Az előzőekben kifejtettük, hogy a nemzetközi munkamegosztás célja (az egyetlen szélsőséges eset kivételével, amelyet a kávé és fókaprém cseréjének példájával jellemeztünk) a nemzeti újratermelés hatékonyságának növelése.

Az újratermelés hatékonysága akkor nő, amikor a társadalom adott munkamennyiséggel nagyobb szükségleteket, illetve adott szükségleteket kevesebb munkamennyiség ráfordításával tökéletesebben tud kielégíteni. A szükségletek és a termelés között szoros kölcsönhatás van. Az adott pillanatban meglévő szükségleteket a termelés növekedése fokozatosan mind nagyobb mértékben képes kielégíteni. Például a rádiógyártás megteremti a rádiókészülékek iránti tömeges szükségletet, a növekvő kereslet hatására a gyártás egyfelől kiterjed, másfelől tökéletesedik, hogy minél hamarabb kielégíthesse az állandóan terjedő körben jelentkező szükségleteket. Ezt nevezzük a szükséglet-kielégítés *mennyiségi* szakaszának. A mennyiségi szakaszra jellemző, hogy a társadalom a rendelkezésre álló termelési tényezőket minél gazdaságosabban igyekszik felhasználni, tehát adott áruegységre minél kevesebb eleven és holt munkát fordítani, illetve minél kevesebb eszközt előlegezni. Ezt kétféleképpen lehet elérni: egyrészt úgy, hogy bizonyos használati értékű áruk termelését tökéletesítik, ennél fogva nő a munka termelékenysége, javul a fajlagos anyag- és állóeszköz-felhasználás, másrészt pedig úgy, hogy a termelés struktúrájának

A termelési hatékonyság növekedésének szakaszai

alakításánál azokat a termékeket részesítik előnyben, amelyek pénzértékegységének (pl. 1 \$) megtermeléséhez kevesebb eleven és holt munkát kell elfogyasztani, illetve megelőlegezni.

Egy bizonyos ponton — amikor a piac például vezetékesszériókészülékekkel telített — az üzemek kezdenek áttérni a hordozható tranzistoros vevőkészülékek gyártására, amelyek iránt kezdetben szűk körű kereslet mutatkozik, majd később a kereslet állandósul, és általános lesz. Az új szükségleteket kielégítő termékek termelésére való áttérést nevezzük a szükségletkielégítés *minőségi* szakaszának. A két szakasz egymástól elválaszthatatlan: a tranzistoros készülékek iránti kereslet általánossá válásával a termelésnek ismét egy mennyiségi szakasza következik, majd a piac telítődése után ismét új termékkel jelentkeznek a termelők, és így tovább.

A mi korunkat a mennyiségi és minőségi szakaszok váltakozási pe-

riódusának gyorsulása a minőségi ugrások nagyobbodása jellemzi. Következésképpen a társadalmi termelés hatékonyságának növekedését nem lehet egyszerűen azzal mérni, hogy a pillanatnyilag adott áruválasztékot egy idő múlva mennyivel kevesebb társadalmi munkaráfordítással lehet megtermelni, figyelembe kell venni az új, magasabb igényeket kielégítő áruk megjelenésének és szétterjedésének ütemét, vagyis a minőségi szakaszok periodicitását és az ugrások magasságát is.

Az eddig elmondottakat a 75. oldalon levő sémába rendszerezve foglaltuk össze.

Persze a sémában szereplő megtakarítások és előnyök nem függetlenek egymástól. Ha például egy ország egy adott termék (*aa*) gyártására specializálódik, mivel ez számára *viszonylag* kedvezőbb, egy másik termék gyártásánál egyben módot nyer arra, hogy nagyobb sorozatban gyártsa, koncentrálhassa, csökkentse a költségeit (*ab*). Módot nyer arra is, hogy rövidebb idő alatt futtassa le gyártását, elégítse ki a szükségleteket, és fejlessze tovább egy minőségileg új terméké, amely magasabb rendű szükségleteket elégít ki (*b*). A tárgyalás világossága kedvéért azonban mégis célszerű különválasztani a három tényezőt, úgyis mint a nemzetközi munkamegosztás három „értelmét” vagy „célját”, mivel különböző konkrét helyzetekben a három közül más-más dominál mint indítók, és mint eredmény.

A komparatív előnyök

A mai értelmű nemzetközi munkamegosztást a strukturális forradalmat véghez vivő európai országok külkereskedelmi expanziója váltotta ki a XIX. század első felében. A munkamegosztás célja — amint már említettük — az erők összpontosítása volt a feldolgozóipar minél gyorsabb ütemű fejlesztésére. Ez kezdetben a textiliparra koncentrált, majd a század idusán átcsapott a szén- és vasipar, valamint a gépgyártás területére is. A termelés méretei — mind a kibocsátott termékek volumenét, mind a kibocsátó kapacitások nagyságát tekintve — még nem voltak akkorák, hogy felmerülhetett volna a többé-kevésbé párhuzamosan iparosodó országok közötti specializá-

ció és kooperáció szükségessége. Ellenben a tőkék rohamos átömlése a kitermelőiparból a feldolgozóágazatokba, parancsolóan vetette fel a nyersanyag- és élelmiszer-ellátás problémáját. A modern nemzetközi munkamegosztás első próbálkozása tehát a kitermelő- és feldolgozóipar közötti munkamegosztás érdekeltégi problémáit tűzte napirendre. A problémát elvi síkon *David Ricardo* oldotta meg a komparatív költségelmélet segítségével. A komparatív költségelmélet remek igazolása az előzőekben második típusúként ismertetett munkamegosztásnak a fejlettebb fél oldaláról, és remek vizsgálat a kevésbé fejlett számára. Többek között ennek is köszönhető, hogy a nemzetközi piaci mechanizmussal foglalkozó közgazdasági irodalom mindmáig nemigen ment tovább a ricardói elmélet kommentálásán, némi korszerűsítésén. Rövid ismertetését e gondolatmenet sem nélkülözheti.

Mivel a különböző országok különböző természeti feltételekkel és eltérő fejlettségű termelőerőkkel rendelkeznek, ugyanazon termék előállítására eltérő mennyiségű munkamennyiség ráfordítását követeli meg. Ha például A országban X áru előállítása 100 órát igényel, Y árué 200 órát (azaz $Y = 2X$), B országban X áru előállítása (hogy a leg-egyszerűbb esetet vegyük) 50 óra, Y árué 100 óra. Az arány itt is $1 : 2$, de X_A és Y_A munkatartalma kétszerese az X_B -nek, illetve Y_B -nek. Akkora munkamennyiséggel, amekkorával $1Y$ -t elő lehet állítani, mindkét országban a $2X$ -et lehet termelni. Semmi értelme tehát, hogy bármelyikük is specializálódjék akár X , akár Y termelésére.

Más persze a helyzet, ha a ráfordítási arányok eltérőek. Ha például a két ország közül bármelyikben egységnyi Y áru előállítása három egység X előállításával egyenlő mennyiségű munkát kíván, akár különösen rossz természeti feltételek, akár egyéb tényezők miatt (termelési tradíciók stb.), az illető országnak érdemes lemondani az Y áru termeléséről, helyette X árut termelni és eladni annak az országnak, ahol kedvezőbb az arány az Y és X között. Tegyük fel, hogy ez az ország a B , azaz $3X_B = Y_B$ (szemben $2X_A = Y_A$). B ország tehát X áru termelésére specializálódik. Potenciális partnere minden olyan ország, ahol $Y_N < 3X_N$, potenciális konkurrens pedig minden olyan ország, ahol $X_M < 1/3Y_M$. Hangsúlyozzuk, hogy a ricardói elv szerint

teljesen mindegy hogyan aránylik egymáshoz az $X_A : X_B : \dots : X_M : X_N$ vagy az $Y_A : Y_B : \dots : Y_M : Y_N$. Népszerű kifejezéssel élve *Ricardo* nem foglalkozott értékmutatók nemzetközi összehasonlításával: számára a belső munkaráfordítási arányok differenciái elégséges okot szolgáltatnak ahhoz, hogy megindulhasson az áruk nemzetközi áramlása minden ebben részt vevő ország hasznára. (13)

A ricardói rendszerben a legnagyobb fejlettségi kontrasztokkal rendelkező országok nyernek a legtöbbet a külkereskedelmen, feltéve, hogy exportra felajánlott termékeik beillenek egymás felhasználási struktúrájába. Ha tehát agrárországok kereskednek ipari országokkal, a legnagyobb komparatív előnyt azok fogják élvezni, amelyek az ipar adott (akármilyen) színvonalához képest legfejlettebb mezőgazdasággal, illetve a mezőgazdasághoz képest legfejlettebb iparral rendelkeznek. Ha ugyanis a kereslet-kínálat egyensúlya akármelyik csereoldal javára elbillen, a legszélsőségesebb helyzetben levő országok mehetnek a legtávolabbi a cserearányok változtatásában anélkül, hogy értelmetlenné vagy egyenesen veszteségessé válna számukra a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel.

Szemléltessük ezt egy egyszerű példával. Tegyük fel, hogy az összes ország termelési méretei és átlagtermelékenysége szempontjából egyforma, azaz a rendelkezésre álló például 200 munkaórával 1 t búzát és 1 t vasat képesek előállítani, csak éppen a ráfordítási arányok térnek el:

	1 t búza	1 t vas
<i>A</i>	70	130
<i>B</i>	80	120
<i>C</i>	90	110
<i>D</i>	110	90
<i>E</i>	120	80
<i>F</i>	130	70

Az *A*, *B*, *C* országoknak eszerint búzatermelésre, a *D*, *E*, *F* országoknak pedig vastermelésre kell specializálódniuk. Ha búzából, illetve

vasból országonként 2 tonnát állítanak elő, akkor költségeik (és a megtakarítások) a következőképpen alakulnak:

	Búza	Vas	Megtakarítás
<i>A</i>	140	—	60
<i>B</i>	160	—	40
<i>C</i>	180	—	20
<i>D</i>	—	180	20
<i>E</i>	—	160	40
<i>F</i>	—	140	60

Minél közelebb esik egymáshoz a két cikk termelési ráfordítása — akár az ipar, akár a mezőgazdaság javára — annál kisebb a komparatív megtakarítás, minél nagyobb viszont a megtakarítás, annál többet lehet engedni belőle szükség esetén. *C* és *D* országok esetében elég-séges a búza, illetve vas cserearányának néhány százalékos elmozdulása a másik termék javára, az exportra való termelés számukra értelmetlenné válik, míg ugyanakkora elmozdulást *A* és *D* országok jóformán meg sem érznek.

A komparatív előny az első típusú munkamegosztás esetén úgy is felfogható, mint a különböző földjáradék különleges realizálási formája. Amennyiben azonban a feldolgozóiparról van szó, akkor a komparatív előnyökre alapuló munkamegosztás az átlagos népgazdasági hatékonyságot emelő tényező.

A komparatív előnyök mechanizmusa arra készíti az országokat, hogy abban a termelőágban koncentrálják tőkéiket, amelyekben az adott pillanatban komparatív előnyökhöz jutnak. Minél inkább elmozdítják a nemzetgazdaság struktúráját az előnyös ágazatok felé (átcsoportosítják meglévő termelési tényezőik átcsoportosításával, illetve) újonnan keletkező termelési tényezők befektetésével, annál *szélesebb körben* adódik komparatív előny. Minél inkább kifejlesztik technikailag is a külkereskedelemben előnyös ágazatokat, azaz minél *élesebb* kontraszt jön létre a gazdaság egésze és az exportágak között, annál nagyobbak fog tűnni ez az előny.

Ricardo gondolatmenetében egyébként semmi boszorkányság nincs. Képzletében önellátó gazdaságok élnek, amelyek specializációs választás előtt állnak. Természetes, hogy számításaik előterében nem a többi gazdaság költségszintjei, hanem a saját gazdaságuk különböző termelőtevékenységeinek összehasonlított költségszintjei állnak. Minden gazdaság, amely a naturálgazdálkodásról az árugazdaságra áttér, hasonlóképpen gondolkodik. A piacgazdálkodásra áttérő paraszt is, amikor választania kell, hogy birtokának és energiájának nagyobbik felét például búza vagy káposzta termelésére szánja, számításba veszi földje alkalmasságát, a fáradságot és a két cikk piaci árviszonyát. Ha például úgy ítéli meg, hogy az eladott káposzta árából megveheti a hiányzó búzát, és még pénze is marad, akkor főleg káposztát fog termelni, függetlenül attól, hogy a környező kis- és nagybirtokokon mennyi munkaráfordítással, milyen hozamot ad akár az egyik, akár a másik.

Persze a paraszt számára a búza és káposzta piaci árviszonya adott kalkulációs tényező. A környékbeli parasztok tömeges áttérése a káposzta termelésére és piaci forgalmazására ezt az árviszonyt nem létrehozni, hanem csak módosítani fogja. Itt van tulajdonképpen a ricardói elmélet hibája, mégpedig az, hogy *Ricardo* nem számol a különböző áruk adott világpiaci cserearányával, ami a komparatív előnyök szerkesztésének, s amelyek változásától függ ezen előnyök léte és nagysága.

A nemzetközi érték fogalmának elméleti megközelítése

Azt, hogy egy ország a nemzetközi piacon mely áruk eladójaként és melyek vásárlójaként jelenik meg, komparatív előnyszerzési lehetőségei, de egyidejűleg a nemzetközi versenyben való konkurrenciáképessége is befolyásolja. Mindkét tényezőt meghatározzák a *nemzetközi árviszonyok*, amelyeket nem elemzünk részletesen, csupán a továbbiak szempontjából szükséges mértékig térünk ki e témára.

A marxista irodalomban nem afölött folyik a vita, hogy a nemzetközi árárányok alapja a munka-e vagy más, hanem afölött, hogy *mi határozza meg a nemzetközileg szükséges munkaráfordítás-arányokat*, vagyis azt a bázist, amelyek körül a fő piaci ártendenciák és ezek közvetítésével a tényleges árárányok elhelyezkednek. A vita előrehaladását fékezi az, hogy a résztvevők igen sok esetben nem disztíngválnak a „társadalmilag szükséges munka” különböző válfajai között. Ennek következtében gyakran hangzanak el olyan megállapítások, hogy a különböző fejlettségű országok között „nincs egyenlő csere” stb.

A nemzetközi érték és különösen az a mechanizmus, amely azt létrehozza, még nagyjából fehér folt a közgazdaságtudomány térképén. Ugyancsak kielemezetlenek azok a mechanizmusok, amelyek különböző körülmények között (bilateralizmus, multilateralizmus) az értékközpontról való centrifugális erőkként hatnak.

1. Kiindulunk abból, hogy a „társadalmilag szükséges munka” fogalma egyenlő az adott árufajta összvolumene megtermeléséhez szükséges összes eleven és holt munkának egy árupéldányra jutó hányadával, beleértve az előlegezett termelési eszközök megtérüléssel arányos hányadát is;

2. Azt állítjuk továbbá, hogy a társadalmi munkamegosztás nemcsak nemzeti keretekben vált *szerves* munkamegosztássá, vagyis kölcsönös technikai és jövedelmi függések hálózatává, hanem nemzetközi szinten is, éspedig két alapvető lépcsőfokon: egyfelől regionális munkamegosztási komplexumok keretében, másfelől földkerekségmértékben.

A világgazdaságban a nemzetgazdaságok egymáshoz kapcsolódása számos kombinációban mehet végbe, ebből a regionális nemzetközi munkamegosztási körök a legfontosabbak számunkra. Ilyen köröknek nevezhetők például a Közös Piac és a Szabadkereskedelmi Övezet, a kettő azonban együtt alkot tulajdonképpen egy régiót, a fejlett nyugat-európai országok csoportját. Ilyen régió a KGST is, amelyhez elég jelentős mértékben kapcsolódik Jugoszlávia is, s alkotják együtt a fejlett európai szocialista országok csoportját. Egy-egy ilyen régióknak foghatók fel a fejlett tőkésországok egyéb gazdasági érdekerületei is,

például a Commonwealth vagy az Union Française, s bizonyos tekintetben az amerikai kontinens is. A kapcsolatok erőssége persze nem egyforma, időben és térben változik. A régiók integrációja még egyetlen esetben sem fejlődött addig, hogy a tagországok a nemzetközi központ javára lemondtak volna a világgiacon való szabad mozgásukról;

3. A nemzeti érték és a nemzetközi érték egymáshoz való viszonyát hasonlóképpen fogjuk fel, mint ahogyan *Marx* az egyéni és társadalmi munkaráfördítés viszonyát felfogta. Analógiánkban a különböző exportőr országok nemzetiérték-szintjei (társadalmilag szükséges munkaráfördítései) felelnek meg az „egyéni munkának”, amely valamilyen módon a világgiacon áruforgalom folyamatában átlagolódik nemzetközi értéké. Az „átlagolódás” kifejezést természetesen szélesebben és rugalmasabban kell felfogni, beleértve egyes monopolizálhatókat — kitermelési járadékot, a technikafejlettség- és fejlesztésmonopóliumot — is, egyszóval mindent, ami a nemzetközi piac értékelését a statisztikai értelemben vett átlagolódástól eltéríti, és még hosszú időszak alatt is nehezen kiegyenlíthető különleges *termelési* körülményeket hoz létre a világgiacon megjelenő adott termékfajta döntő hányada számára. A „termelési” szót tudatosan hangsúlyozzuk: nem minden fajta monopolizálást tartunk egyforma értékűnek a társadalmilag szükséges munka átlagolódása szempontjából. A forgalom területét befolyásoló kartelleket, trösztöket stb., amelyek a nyersanyagok és feldolgozott termékek kereslet-kínálat viszonyával kapcsolatos monopolizálást igyekeztek létrehozni (a monopolizálódás kezdeti stádiumáról, primitívebb formáiról van szó), nem tartjuk ilyen társadalmilag szükséges munkát létrehozó gazdálkodási egységnek. A modern technika monopolizálásán alapuló monopolizálást azonban már ilyen szerepet is játszik. (14)

Ilyenformán a nemzetközi érték immanens fogalmát egyenesen a marxizmus érték kategóriájából származtatjuk, s ehhez csak annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy a nemzeti egységek társadalmi ráfordításait tekintjük azoknak az alapelemeknek, amelyek a piac mindenkor „játékszabályai” szerint állandóan formálják a nemzetközi értékeket.

Természetesen az átlagolódás térben és időben váltakozóan megy végbe. Időben azért, mert változnak a termelési feltételek, és a piacot ellátó országok erőviszonyai. Az átlagolódás egymástól bizonyos fokig függetlenül, de egymással párhuzamosan a földkerekség több pontján — például regionális munkamegosztás kereteiben — is végbe-mehet. Nem érdemes azon vitatkozni, hogy a regionális méretekben létrejövő átlagolódás regionális nemzetközi értéket hoz-e létre, vagy csak tartós variációt az egységes világgazdasági értékarány-rendszeren belül. Mivel a régiók egymással igen szoros összefüggésben vannak, legfeljebb arról lehet szó, hogy a regionális cserearány-rendszerek *építőkövei-e* az egységes világérték-rendszernek, vagy azok *származékai-e*? Akármelyik is a kettő közül, nyilvánvaló, hogy a regionális és világcserearányokat nem szabad mesterségesen elszakítani egymástól.

Ezek után — ha alapjában elfogadhatónak találjuk a nemzetközi érték lényegével kapcsolatos feltevéseket — meg kell találnunk a kapcsolatot a komparatív előnyök és a nemzetközi érték között. A kettő lényegét tekintve nem feltétlenül mond ellent egymásnak. Kapcsolatukat abban a tényben kell keresnünk, hogy a nemzetközi munkamegosztásban az egymással horizontálisan versenyben álló gazdaságok viszonylag rugalmasan tudják változtatni exportjuk és importjuk struktúráját. Bizonyos korlátok között tehát szabad választásuk van, úgy viselkedjenek-e, mint a specializáció előtt álló parasztgazdaság, vagy pedig a specializált modern nagyüzem, amely a versenyben nem alapprofiljának változtatásával, hanem költségeinek csökkentésével és termékei korszerűsítésével igyekszik helytállni. *Nagyon lényeges a világ-gazdaság áruviszonyainak megértéséhez a nemzetgazdaság e „kétlelkűségének” megértése.*

Próbáljunk az immanens érték kategóriától továbbhaladni a csereérték kategóriájára felé. Akárcsak az áruviszonyok marxi általános modelljében, az érték a nemzetközi csereben sem a munkatartalom közvetlen kifejeződése, hanem a csereértékek végtelen sokaságának belső lényege, objektív tartalma. Az érték az átlagos munkatartalom. Tehát, ha egy bizonyos árut *A*, *B* és *C* országokban *x*, *y*, illetve *z* órai össz-

munkával termelnek meg, és a , b , illetve c mennyiséget exportálnak belőle, akkor az áru nemzetközi értéke:

$$W_{nk} = \frac{ax + by + cz}{a + b + c}.$$

Ez azonban nem közvetlenül, hanem más használati értékkel való csereviszonyokon keresztül határozódik meg. Számtalan áru számtalan más áruval cserélődik el, s a cserearányok statisztikailag megfoghatóan olyan rendszerré állnak össze, amelyben az egyes csereaktusok arányai tömegükben a munkaráfordítási arányokkal konvergálnak. Ilyen, és csakis ilyen alapon jöhet létre egy olyan cserearány, hogy 1 t A áru egyenlő 2 t B áruval, s mindketten 1 dollár közvetítésével kicserélhetők.

Nemzetközi viszonylatban ez az aktus nem egyszerűen a marxizmus $A_1 - P - A_2$ csere. (15) A külkereskedelemben forgalmazott áruk komoly része (az iparosodás küszöbét átléptett országok egymás közötti forgalmának csaknem egésze) olyan árukból áll, amelyeket vagy megtermelnek az importáló országban is, vagy pedig kézzelfoghatóan kiszámítható, hogy *ha* termelnék, milyen költségekkel járna. Csak akkor rendezkednek be tartósan az exportra való termelésre, illetve az importra, ha a költségviszonyok azt indokoltá teszik. A külkereskedelmi csere képlete tehát a következő: (16)

$$\bar{A}_2 > A_1 = P = A_2 < \bar{A}_1.$$

Az egyenlőtlenségek a pillanatnyi komparatív előnyt jelzik, az egyenlőség viszont a munkaalapon való értékelést.

A komparatív előnyök, amint láttuk, nagyon széles skálán mozognak. *Egyensúlyban levő nemzetközi piac esetén egyes országok eltérő értékeléseinek találkozási pontja az átlagos komparatív előny.* Az előző búza—vas példát alapul véve tehát a búza és a vas világpiacon 80—80 munkaóra/tonna, de csak abban az esetben, ha a három, búzát vasra cserélő ország szállításai nagyjából egyforma súlyúak a világpiacon. Ezek szerint az A és F ország, amelyekben a búza, illetve vas ráfordításigénye 70 óra, nem egyszerűen 130 órát igénylő termelést

helyettesítenek, ami 60 órányi komparatív előnyt biztosít, hanem 10 órányi többletgyereséghez jutnak, vagyis *növekedési feltételeik ennyivel lesznek kedvezőbbek a B és E országéhoz képest.*

A valóságban persze nem egy-egy áru áll szembe egymással, hanem

a) több oldalú, konvertibilis valuta segítségével történő áruforgalom esetén a teljes export-áruválaszték áll szemben a teljes importválasztékkal;

b) kétoldalú, nem konvertibilis valutával történő csere esetén viszonylati export-import volumenek különböző variációi állnak szemben egymással.

Vegyük először az első, az egyszerűbb esetet. Itt a viszonylati áruszerkezet *elvileg* közömbös, mivel nem kell kétoldalú mérlegegyensúlyra törekedni (a gyakorlatban persze ilyen *ideális* kereskedelmi forgalom nem létezik). Ez esetben a csere képlete a következőképpen alakul:

$$q_1^a \bar{A}_1^a + q_2^a \bar{A}_1^a + \dots + q_n^a \bar{A}_1^a > q_1^a A_1^a + q_1^b A_1^b + \dots + q_1^m A_1^m = P = \\ = q_2^a A_2^a + q_2^b A_2^b + \dots + q_2^m A_2^m < q_2^a \bar{A}_2^a + q_2^b \bar{A}_2^b + \dots + q_2^m \bar{A}_2^m.$$

Egyszerűbben felírva:

$$\sum_1^n q \bar{A}_1 \sum_a^m q A_1 = P = \sum_1^n q A_2 < \sum_a^m q \bar{A}_2.$$

Két, különböző használati értékből álló, meghatározott struktúrájú áruvolumen tehát akkor cserélődik el a világpiacon (egy meghatározott pénzösszeg közvetítésével), ha azoknak az adott összetételében és mennyiségében való hazai legyártása az importáló országoknak több társadalmi munkaráfördítást igényelne, mint az exportált áruvolumen megtermelése és forgalmazása. Az elcserélendő árutömeg *cserearányát* a nemzetközileg szükséges munkaráfördítések szabják meg, azt pedig, hogy egy ország az *adott csereviszonyok között* érdemesnek tart-e áruba bocsátani egy bizonyos termékvolument más termék importja ellenében, a komparatív előnyök mérlegelésével dönti el.

A világpiacon felvevőképesség által meghatározott keretek között egy adott struktúrájú árutömeg behozása mellett több exportszerkezeti variációs lehetőség adódik:

$$\left. \begin{aligned} A_a = p_a = P \\ A_b = p_b = P \\ A_c = p_c = P \\ A_e = p_e = P \end{aligned} \right\} = A_d (= \bar{p}).$$

(A jelölések a következők: A_a, b, c, e az exportálható árucikkek, A_d az importálandó termék, p_a, b, c, e az exportcikkek hazai ráfordítása, P a világpénz összege, \bar{p} az importcikk hazai ráfordításösszege.)

Ha például

$$p_a < p_b < p_c = \bar{p} < p_e,$$

abban az esetben az ország számára az a, b cikkek exportja komparatív előnyt jelent, a c cikk exportja közömbös számára, az e cikket pedig nem exportálja, mert annál olcsóbban termeli meg maga is az importált árutömeget. A legkedvezőbb az a cikk exportja, mivel a p/P arány ennél a cikknél a legkedvezőbb.

Bármelyik cikk p/P aránya javítható, ha az exportált termékek hazai társadalmi termelésének hatékonysága növekszik, vagy ha az ország új termékekkel jelenik meg a világpiacon, s azzal hosszabb vagy rövidebb ideig monopolhelyzetet teremt magának.

Amennyiben a gazdaság magasan fejlett termelőerőkkel rendelkezik, tehát a különböző ágazatok hatékonysága között nincs nagy eltérés, a p/P arány növelésének második módja kerül előtérbe. A strukturális forradalom szakaszában levő népgazdaságok számára azonban elsősorban fontos az exportszerkezetnek az optimálishoz való közelítési lehetősége, mivel a népgazdasági munka hatékonysága ágazatonként erősen eltérő, s a hatékony ágazatoknak a termelés szerkezetében való előtérbe tolása a népgazdasági munka hatékonyságnövelésének elsőrendű eszköze.

Persze egyáltalán nem biztos, hogy egy adott nemzetgazdaság számára optimális megoldás a világpiacon maradéktalanul meg is valósítható. Más országok más importstruktúra felé törnek, amelyek hazai ráfordítási összege is más. Az egyes országok tervbe vett exportstruktúrái sem egyeznek meg, sőt adott struktúrán belül az egyes cikkek fontossági sorrendje is eltérő. A világpiacon minden ország a hazai strukturális optimum elérésének szándékával jelenik meg áruival, de az áruk egyenként csapnak össze, kerülnek ilyen vagy olyan áron különböző helyeken és mennyiségekben eladásra, így létrejönnek a *tényleges* export- és importstruktúrák, amelyek megteremtik a hazai pénz *tényleges* (világpénz) átváltási kulcsát és *tényleges* komparatív előnyöket eredményeznek, vagyis alakítják a nemzetgazdaság struktúráját és növekedési feltételeit.

A fejlődési szakaszok és a világpiacon érték

A világpiacon kialakulásakor egymástól lényegesen eltérő feltételekkel rendelkező nemzetgazdaságok kerültek egymással kapcsolatba, és az adott kereteken belül „felosztották” egymás között az áruvilágot, hogy ki mit termeljen. Egyesek számára a belső tőkefelhalmozás már lehetővé tette a strukturális forradalom megkezdését, s aztán árufeleslegeikkel megjelentek a többi ország piacán: ez utóbbiak kész helyzet elé kerültek: a korábban iparosodott országok feldolgozóipari fölénye számukra úgy hatott, mintha az az adott ország természeti előnyéből adódna.

Azok az országok, amelyek — tőkehiányuk miatt — kénytelenek megelégedni a nyomorúságos vagyonszerzési lehetőségek közül a viszonylag kevésbé nyomorúságossal, azok elfogadják azt a munkamegosztási lehetőséget, amit a pillanatnyi komparatív előnyök nyújtanak a fejlettebb országokkal való forgalomban. Akiknek van annyi induló tőkájük, hogy a siker reményében betörhetnek valamely termelési ágba, vagy feldolgozótevékenységbe, azok protekcionista kereskedelempolitikával megpróbálják véghez vinni a maguk strukturális

forradalmát (s a ricardói elmélettel *Friedrich Listet* állítják szembe). Ezek döntéseiknél már nem a saját különböző ágazataik hatékonyságának összehasonlítását helyezik előtérbe, hanem a legfejlettebb országok ágazatainak hatékonyságát tűzik ki elérendő célul. Nem úgy gondolkodnak, mint a specializáció előtt álló kisparaszt, hanem úgy, mint egy mammutberuházás előtt álló nagyvállalkozó. Nemesak azt tartják tehát szem előtt, hogy az adott pillanatban mely áruk exportra való termelése a kisebbik rossz, hanem célul tűzik ki a legfejlettebbek utolérését és túlhaladását a gazdasági élet minden jelentős kulcsponáján. Ez önmagában feltételezi a termelés társadalmi hatékonysága nemzetközi különbségeinek figyelembevételét.

Ezek szerint a világ országait három csoportra oszthatjuk. Az első, az *élenjáró* országok csoportja, amely munkamegosztási előnyeinek nagyobbik részét nem abból szerzi, hogy gazdasági struktúráját a komparatív előnyök figyelembevételével alakítja. Azokat az előnyöket, amelyeket a komparatív költségek alapján való strukturális átrendezés időnként nyújt, természetesen ők sem vetik meg, de fő hasznuk a nemzetközi cserében ma már *technikai fölényükből* származik. A második a *felzárkózó* országok csoportja, amelyek az adott pillanatban figyelembe veszik a komparatív előnyöket, de csak exportjuk szerkezetében, az importált termelési eszközök zöme nem a pillanatnyi komparatív előnyt nyújtó ágakba irányul, hanem a potenciálisan konkurenciaképes ágakba. A harmadik csoportba az *elmaradott* országok tartoznak, amelyek a struktúraalakításnál elsősorban a komparatív előnyöket veszik figyelembe, mivel egyelőre nincsenek meg a feltételeik a felzárkózásra. A mai világgazdaságban e három csoport nagyjából egybeesik a termelőerők fejlettsége alapján kialakított három fő csoporttal: az élenjáró országok többé-kevésbé azok, amelyek átlépték a tudományos-technikai forradalom küszöbét, a felzárkózók a strukturális forradalom előrehaladott szakaszában vannak, a többiek az elmaradottságban, illetve a strukturális forradalom alsó szakaszán rekedtek meg. A vázolt összefüggést a 7. ábra szemlélteti.

Azt, hogy egy ország milyen mértékben választja a struktúraalakításból eredő hasznot és milyen mértékben a termelőágak egyenkénti

Országcsoportok	Élenjáró	Konkurrenciaképesség alapján rendezkednek be (<i>aa</i> és <i>b</i>)	Tudományos-technikai forradalom	Automatizálás Teljes gépesítés
	Felzárkózó	Komparatív előnyök alapján kereskednek (<i>ab</i>), de a termelési szerkezetet az élenjáró országokhoz igazítják	Strukturális forradalom	Alapgépesítés Manufaktúra
	Elmaradott	Komparatív előnyök alapján rendezkednek be (<i>ab</i>)	Elmaradottság	Kézművészet Archaikus

7. ábra

fejlesztéséből eredő, tehát a konkurrenciaképesség növekedéséből származó hasznót, amely egy ponton átcsap a technikai haladás meggyorsulásából eredő haszonná, attól függ, hogy az adott beruházási, munkaerő-bevonási, kitermelési stb. feltételei között milyen struktúraalakításra, milyen műszaki fejlesztésre, a termelés milyen méretű extenzív és intenzív növelésére képes.

Világítsuk meg ezt egy egyszerű példával. A szükséges adatokat az 1. táblázat tartalmazza. Válasszunk ki három élenjáró, két felzárkózó

1. táblázat

Ágazatok		Élenjáró országok			Felzárkózó országok		Elmaradott országok	
		A	B	C	D	E	F	G
Kitermelőágak	<i>a</i>	90	100	110	100	90	180	190
	<i>b</i>	100	110	120	130	100	180	200
Feldolgozóágak	<i>c</i>	85	90	100	120	130	200	240
	<i>d</i>	100	100	100	110	140	210	300
	<i>e</i>	85	110	90	110	110	300	350
Átlag		92	102	104	114	114	235	250

és két elmaradott országot, mind a hétben ugyanazt az öt ágazatot tételezzük fel. Az egyszerűség kedvéért az ágazatok súlyozásáról lemondunk. A számok egységnyi világpiaci bevételnek (pl. 1000 \$-ra eső) megfelelő termékvolumenre fordított társadalmi összmunkamennyiséget jeleznek. Minél nagyobb a szám tehát, annál alacsonyabb a hatékonyság.

Észrevehető, hogy az élenjáró országokban nemcsak magasabb a hatékonyság, de az ágazatok közötti hatékonyságszóródás is lényegesen kisebb, mint akár a felzárkózó, akár különösképpen az elmaradott országokban.

Tételezzük fel, hogy a példánkban szereplő nemzetközi gazdaság először *a komparatív előnyök alapján formálódik át*. Ezek szerint *A* országban kiesik a *b* és *d* ágazat, helyette belép dupla kapacitással a *c* és *e*, *B* országban *b* és *e* helyett háromszoros kapacitással a *c*, *C* országban *b* helyett *e*, *D* országban *b* és *c* helyett *a*, *E* országban *c* és *d* helyett *a*, *F* országban *e* helyett *a* és *b*, *G* országban *d* és *e* helyett *a* és *b*. Az átlagos hatékonyság a következőképpen alakul:

<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
86	95	98	105	96	190	205

Az átlagos hatékonyság az eredetihez képest *A*, *B* és *C* országban kb. 6,5–7%-kal, *D* országban 8%-kal, *E*-ben 16%-kal, míg *F* és *G* országokban kb. 20%-kal növekedett.

A struktúra átformálása tehát a legkevesbé fejlett országokban volt a legkedvezőbb hatású, ez az előzőekben mondottak alapján természetes is.

Tételezzük fel most, hogy az egyes országok nem struktúraátalakításra, hanem az egyes ágazatok hatékonyságának növelésére fordítják eszközeiket. Első lépésként tegyük fel, hogy a feldolgozóágazatokban valamennyien 10%-os hatásfokjavulást képesek elérni. Az átlagos hatékonyság kiszámításánál tehát semmi egyéb nem változik, csak az eredeti átlagból levonjuk annak 10%-át (kerekítve):

<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
86	96	98	106	106	200	238

Az élenjáró országok és a felzárkózók közül a *D* (amelyikben lényeges elmaradása csak egy kitermelő- és egy feldolgozóágnak van!) nagyjából ugyanazt éri el technikai fejlesztéssel, mint amit teljes ágazatok leépítésével és mások kapacitásának megnövelésével elérne. *E* ország, amelyiknek különlegesen kedvező kitermelési feltételei vannak az *a* ágazatban és jelentős lemaradása a *c* és *d* ágazatban, struktúraigazítással már valamivel több előnyt szerez, mint hatékonyságnöveléssel. *F* és *G* országok a feldolgozás technikai fejlesztésével kevesebb előnyhöz jutnak, mint a kitermelőipari tevékenység kiterjesztésével.

Ha az élenjáró országokban a fejlesztési eszközök befektetése nyomán a hatékonyságjavulás 10%-kal nagyobb, (pl. tömegesen tudnak piacra dobni új szükségleteket kielégítő technikát, illetve fogyasztási cikkeket, amelyeknek magasabb a világpiaci ára) az elmaradott országokban viszont a befektetések nyomán 10%-osnál kisebb hatékonyságjavulás áll elő, a fenti helyzet még élesebben jelentkezik.

Az élenjáró országokat elsősorban a *technikai verseny* arra kényszeríti, hogy meglévő, igen jelentős felhalmozási eszközeiket az egyes ágazatok — különösen a mindenkori kulcságazatok — intenzív fejlesztésére fordítsák. Ha választaniuk kell az *adott technikai* színvonalat képviselő áruk exporttömegének növelése és az *új technikát* képviselő áruk kifejlesztése és piacra dobása között, az esetek többségében az utóbbit választják, mivel az hoz nagyobb hasznot. (17)

A komparatív előnyszerzés ennek a törekvésnek van alávetve, amely ma már nem is elsősorban a feldolgozóipar—nyersanyagtermelés közötti választásban nyilvánul meg, hanem mindinkább a legfejlettebb technikai eszközök és az a mögött elmaradó technika alkalmazása közötti választásban. Minél inkább sikerül a „váll váll melletti” versenyben technikai fölényt kivívni és stabilizálni, annál inkább sikerül a partnereket rászorítani arra, hogy a „váll váll melletti” verseny helyett a komparatív előnyök alapján kiépített komplementer struktúrát

fogadják el a nemzetközi munkamegosztás alapjául. (18) A tőkés világban tehát a negyedik típusú munkamegosztást, amely alapjában véve kompetitív szerkezetre épül, az erőviszonyok változásait felhasználva igyekeznek harmadik típusú munkamegosztássá degradálni, ahol mindkét fél részére komparatív előnyök adódnak. A fejlettebb termelőerőkkel rendelkező ország számára azonban az így adódó komparatív előny csak ugródeszka, amelyet technikai fölényének stabilizálására és erősítésére használ fel.

A *felzárkózó* ország (az előzőek alapján úgy is fogalmazhatjuk, hogy a lemaradását behozni kívánó ország) erre attól függően reagál, hogy az élenjárók mögötti lemaradása főleg technikai fejlettségének hiányára, vagy a strukturális forradalomban való lemaradottságára vezethető vissza. Amennyiben a szükséges szaktudás és termelésiesszköz-gyártó kapacitás már a rendelkezésére áll, igyekszik az élenjárókkal, a komparatív előnyök elve alapján harmadik típusú munkamegosztást kiépíteni, minél gyorsabban felfejleszteni a termelésiesszköz-gyártó kapacitások technikai szintjét arra a fokra, hogy kompetitív legyen a termelési szerkezete, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból a konkurenciaképesség alapján szerezzon több előnyt. Ebből adott körülmények között kifejlődhet egy negyedik típusú munkamegosztás az élenjárók és a melléjük felzárkózott országok között. Amennyiben a strukturális forradalom még nem fejeződött be, a felzárkózó ország erős protekcionizmussal ugyan, de tartósabban berendezkedik a második, illetve harmadik típusú munkamegosztásra: a komparatív előnyökkel való megelégedés is, és a konkurenciaképességből származó előnyök feltételeinek kiépítése is hosszabb távra érvényes. (19) Ugyanez a fejlettségi kategória viszont a még kevésbé fejlettek felé igyekszik ugyancsak komparatív előnyök alapján kiépíteni a munkamegosztás második vagy harmadik típusát, egymás között pedig a negyedik típust. Mindkettő nehezen megy, mivel a „még kevésbé fejlettek” az élenjárókkal való munkamegosztásban *nagyobb* komparatív előnyhöz jutnak, a hasonlóan fejlettek pedig sokszor szívesebben alakítanak ki harmadik típusú munkamegosztást az élenjárókkal, mint negyedik típusát egymás között,

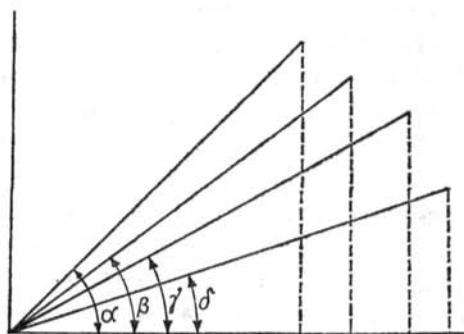
mivel az előbbi esetén szerzett komparatív előny sokszor nagyobb, mint az utóbbi esetben elérhető ágazatai hatásfokjavulás. *A felzárkózó országok egymás közötti munkamegosztását tehát csak úgy lehet stabilan és hatékonyan kiépitni, ha ez egyben össze van kötve az élenjárókkal való harmadik típusú munkamegosztás kollektív megszervezésével. Ez biztosítja ugyanis a komparatív előnyök nagyságának és a konkurenciaképesség növelése gyorsaságának optimumát.* Amennyiben ez nem történik meg, az élenjárókkal való munkamegosztás komparatív előnyszerzési lehetőségei nagyobb vonzerőnek bizonyulnak, mint azok a hatékonyságnövelési lehetőségek, amelyek az egymás közötti munkamegosztásból adódhatnak.(20)

Az *elmaradott* országok esete majdnem a fordítottja az élenjárókéknak. Felhalmozási eszközök és emberi szakértelem hiányában ezek az országok technikai fejlődésüket kénytelenek a komparatív előnyszerzésnek alárendelni. Az alacsony fokon feldolgozott termékek exportja ellenében behozott termelési eszközök nagy része a meglévő termelés fenntartását, kiterjesztését, a termelékenység növelését célozza, esetleg a teljesen nyers állapotból a félig feldolgozott állapotba való átformálást, vagyis a *komparatív előnyök stabilizálását és növelését a többi elmaradott országgal folytatott versenyben.* Munkaeszközgyártó ágazatok tömeges létrehozásáról, amely pedig a „felzárkózó országok” közé való besorolás alapfeltétele, ilyen körülmények között persze nem lehet szó.(21)

A kereslet-kínálat eltolódásának törvényszerűségei a nemzetközi piacon

Az eddigiekben hallgatólagosan feltételeztük, hogy bármely ország bármely mennyiségben el tudja adni áruát a világpiacon, tehát, ha képes a szükséges exportáru alap megtermelésére, akkor kereskedelmi mérlegét egyensúlyban tudja tartani. A kép teljességéhez azonban szükséges ezt az absztrakciót is feloldani. Most nem a konjunkturális piachézségekről lesz szó, és nem is a tőkés világgazdaság krónikus piac-

problémájáról, hanem arról, hogy: a különböző rendeltetésű áruk iránt a világgiazi kereslet különböző mértékben növekszik. Ez a probléma az általános piacproblémán belül, a térben és időben különböző mértékben jelentkező konjunkturális keresleti ingadozásokon keresztül

8. ábra

jelentkezik. Tapasztalati számítások szerint a leggyorsabban a korszerű termelési eszközök iránt nő a világgiazi kereslete. Ez természetes, hiszen a világ igen jelentős hányada a teljes gépesítés és automatizálás korszakában van, a nemzetgazdaságok átszerelése folyik. Sorrendben a hagyományos termelőberendezések és nehézipari alapanyagok következnek, majd a tartós fogyasztási cikkek, az ipari fogyasztási cikkek és végül az élelmiszerek. Ez a felsorolás persze csak igen általános képet nyújt, az említett csoportokon belül olyan széles szóródások vannak, hogy sokszor át is fedik egymást. Az egyszerűség kedvéért a 8. ábrán bemutatjuk négy cikkcsoport keresletnövekedési ütemét.

A különböző termékcsoporthoz iránti keresletnövekedés ütemkülönbségeit a piacon eladott mennyiségek árosszege évi emelkedésének trendvonal-meredeksége határozza meg. Ábránkon $\text{tg}\alpha > \text{tg}\beta > \text{tg}\gamma > \text{tg}\delta$.

Egy ország exportképességének növekedését hosszú távon ezért az határozza meg, hogy exportstruktúrájában milyen keresletnövekedésű termékek milyen arányban vesznek részt. Ha például egy ország exportstruktúrájában az *a* és *b* termékcsoporthoz dominálnak, egy másikéban a *c* és *d*, akkor az előbbi ország gyorsabban bővítheti külföldi piacait, mint az utóbbi.

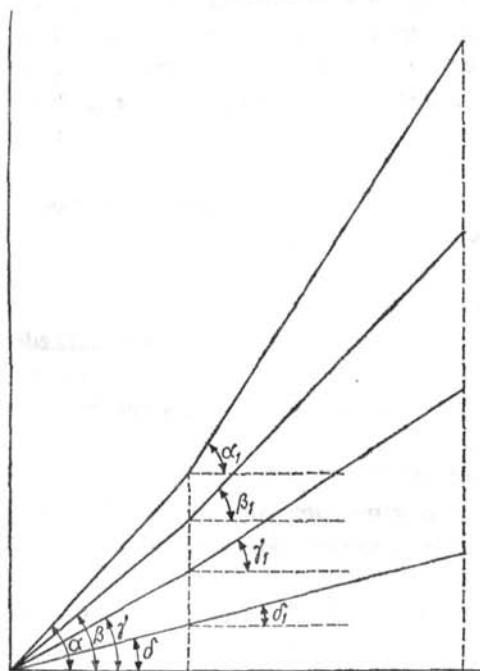
Bármely árucsoport forgalmának növekedési ütemét gyorsítani le-

het *ármérsékléssel*. (22) De nem mindegyik árucsoport reagál egyformán az ármérséklésre. Tapasztalatok szerint a meredekebben növekvő keresletű áruk piaca hevesebben reagál az ármérséklésre, mint az alacsonyabban emelkedő keresletűeké, vagyis — amint az a 9. ábrán is látható —

$$\frac{\operatorname{tg} \alpha_1}{\operatorname{tg} \alpha} > \frac{\operatorname{tg} \beta_1}{\operatorname{tg} \beta} > \frac{\operatorname{tg} \gamma_1}{\operatorname{tg} \gamma} > \frac{\operatorname{tg} \delta_1}{\operatorname{tg} \delta}.$$

A kereslet növekedésének meredeksége erősen függ az importáló ország fejlettségi szintjétől és fejlődési ütemétől is. Egy elmaradott országba irányuló importban például elképzelhető, hogy gyorsabban nő az alapgépesítés technikai apparátusa iránti kereslet, mint a legmodernebb berendezéseké, egy a strukturális forradalmat éppen csak hogy megkezdő nem szocialista ország importjában a gazdagodó nem-

9. ábra

zeti burzsoázia tartós fogyasztási cikkeket keres, míg egy ugyanilyen fejlettségi fokon tartó szocialista országban élelmiszerek és textilneműek iránt nő a kereslet. *Az export viszonylati szerkezete is befolyással van tehát az exportképesség lehetséges növekedési ütemére.* (23)

Mindez igen lényeges a nemzetközi munkamegosztás szempontjából. A komparatív előnyök ugyanis nem minden esetben válnak konvertálhatókká más árucikkekre. Szemléltessük ezt ismét egy példával.

Két ország, *A* és *B* rendelkezésére álljon ismét $X-X$ munkaóra, amelynek felhasználásával:

A ország 12 t búzát és 8 t vasat,

B ország 8 t búzát és 12 t vasat tud előállítani.

A munkamegosztás feltételei adottak: *A* ország termelni fog 24 t búzát, *B* ország 24 t vasat. Mármost vagy az történik, hogy mindkét országban változatlan a *megtermelt* áruk belső fogyasztása, s az egész komparatív előnyt importált áruval fedezik, tehát:

A ország exportál 12 t búzát, importál 12 t vasat,

B ország exportál 12 t vasat, importál 12 t búzát, vagy pedig abban a termékben stagnál a felhasználás, amelynek a termeléséről lemondtak. Ebben az esetben:

A ország exportál 8 t búzát, importál 8 t vasat, belső fogyasztása búzából 16 t-ra nő,

B országban viszont a vasfogyasztás nő 16 t-ra. Ebben az esetben a komparatív előny a hazai termelés használati értékeiben ölt testet.

Ha a kicserélt árucikkek fogyasztásnövekedési üteme nem azonos, mindkét variáció irreális. Ha például a vasfogyasztás növekedési üteme sokkal gyorsabb, mint a búza fogyasztásának növekedése, az első variáció esetében a *B* országban, a második esetben az *A* országban csapódik le a komparatív előny de facto realizálhatatlanul. (24)

Ha a vasat exportáló ország — eladásai volumenét tekintve — nem akar alkalmazkodni belső búzafeltevő piaca korlátaihoz, sem pedig búzakészleteit nem akarja növelni, akkor kénytelen a vasat *hitelbe* adni. A lassabban növvő keresletű cikkek exportálására berendezkedett országok viszont vagy csökkentik az exportra való termelést, s egyben mesterségesen visszafogják az importcikkek iránti keresletet, vagy pedig *eladósodnak*.

A kereslet-kínálati egyensúly strukturális felbomlásának veszélye tehát elsősorban a második és harmadik munkamegosztási típusnál áll fenn. A kölcsönös kereskedelmi kapcsolatok könnyen hitelező—adós kapcsolatokká válhatnak.

Amennyiben a behozatal fogyasztási cikk, vagy a nem meredek keresletemelkedésű cikkek termeléséhez szükséges berendezés, vagyis

ha a két ország munkamegosztása szigorúan a komparatív előnyök elvére épül, az eladósodás fokozódását csak a termelés fejlődési ütemének visszafogásával lehet fékezni. A „felzárkózó” országok közül azok, amelyek berendezésbehozatalukat dinamikus ágak kifejlesztésére vagy modernizálására használják fel, megteremtik a hitel visszafizetésének anyagi alapját is. Ebben, s csakis ebben az egy esetben nem válik veszélyessé az eladósodás a népgazdaság továbbfejlődése szempontjából.

A mai világgazdaság fejlődési modellje

A tőke értékesülési körülményeinek rosszabbodása, vagy legalábbis a felhalmozás ütemének csökkenése jelzi, hogy a strukturális forradalom az adott országban új szakaszba lépett. A feldolgozóipar óriásira nőtt, a nyersanyag- és élelmiszer-termelés nem tudott lépést tartani ezzel, a nyersanyag és a munkaerő viszonylag drágult. A feldolgozóipar fejlődését ez fékezte, holott a technikai verseny a feldolgozóipar tökéletesítését követelte meg. Egyfelől tehát adott a nyersanyag- és élelmiszer-szükséglet, másfelől a feldolgozóipar fejlődésének megnehezülése, amely végül is a verseny kiéleződéséhez, a koncentráció ideiglenes, vagy legalábbis időnkénti lassulása mellett a centralizáció gyorsulásához, a tőkefeleslegek képződéséhez vezetett. Ez a monopolizálódás és a tőke kivétel növekedésméleti háttere. E jelenségek az *alapgépesítési periódus vége felé* jelentkeztek, s a *Lenin* által leírt folyamatokat hozták létre.

A tőke kivétel elmaradott országba vagy — pontosabban — a tőke-exportáló országnál sokkal alacsonyabb fejlettségi fokon levő országba irányulhat, de kivihető tőke olyan gazdaságba is, amely a tőke-exportáló gazdaságnál csak egy fázissal, vagy alig van lejjebb. Bennünket most ez utóbbi eset érdekel. Egyelőre tekintsünk el a tőke-exportáló és -importáló ország gazdaságának nagysága közötti differenciától, és csak a fejlettség szint-különbséget vegyük számításba.

Milyen folyamatokat indít meg a nemzetközi tőkeáramlás a tőke-exportáló és -importáló országokban?

1. A tőkeimportáló ország — hangsúlyozzuk — nem elmaradott, hanem a strukturális forradalom előrehaladott fokán levő gazdaság. Ez annyit jelent, hogy a gyors fejlődéshez szükséges termelési tényezők *nagyrészt* adottak. Van munkaerő-tartaléka, amely általános műveltségét és szaktudását tekintve kielégítő minőségű, viszont az ipar viszonylag gyenge fejlettsége miatt még *olcsó*. Van felhalmozott saját tőkéje is, azonban ez nem elég koncentrált, nem elég korszerű termelési eszközökben materializálódik, és ágazatilag sincs kellőképpen a súlyponti területekre koncentrálni. A belső piac ugyanis szűk, s a világpiacra nem versenyképes.

2. A tőkeexportáló országnak viszont éppen a viszonylag jól képzett, s ehhez képest olcsó munkaerőre van szüksége. Azok a tőkék, amelyek a korábban fejlődött országokban a feldolgozóipari ágakba már nem fektethetők be gazdaságosan, áttörnek az országhatárokat, és beáramlanak a kevésbé fejlett országba. Itt belefolyanak azokba az ágazatokba, amelyek termékei iránt a világpiaci keresleti görbe a legmeredekebb, amelyekben a tőkés hatékonyság (a profitráta) a legmagasabb.

3. Ilyenformán a hazai tőke összefonódik a külföldivel. A hazai tőke elég erős ahhoz, hogy ne sorvadjon el a külföldi tőke beáramlása következtében. Sőt, a külföldi tőke hozzáadódása a hazai tőkéhez hirtelen megnöveli az utóbbi értékesülési lehetőségeit, gyors koncentrációra és centralizációra kényszeríti azt. A kettő, tehát a gazdaságba beömlő külföldi tőke és az ennek nyomán fejlődését hirtelen meggyorsító hazai tőke rövid időn belül minőségi ugráson megy keresztül. A struktúra konkurenciaképesé válik, a technikai szint megnő. A fejlődés a tőkeimportáló országban jelentős mértékben meggyorsul. Reális lehetőség nyílik arra, hogy a korábban egy lépcsőfokkal elmaradott ország rövid idő alatt behozza lemaradását, sőt túlszárnyalja a korábban legfejlettebb országok gazdasági potenciálját.

4. A túlszárnyalást az imperializmus kezdeti szakaszán megkönnyíti egy speciális tényező. A tőkeexportáló ország ugyanis tőkéinek jelentős hányadát elmaradott területekre viszi ki, kereskedelmének döntő része saját függő területeivel bonyolódik le. E területeken a munkaerő

igen olcsó és szakképzetlen, amit a kivitt és létesített termelőberendezések technikai szintjének megállapításánál nem lehet figyelmen kívül hagyni. A fejletlen országba irányuló tőke- és áruexport ennek következtében jóval alacsonyabb technikai követelményeket támaszt, mint a belső piac, vagy a fejlett országok felé irányuló áruáramlás. A függő területekre való támaszkodás nem ösztönzi a belső termelést a gyors technikai fejlődésre. Ugyanakkor a tőkeimportáló fejlett ország rendszerint nem rendelkezik elmaradott függő területekkel (vagy ha igen, még nem exportál oda tőkét). Következésképpen sem a struktúrája, sem a technikai szintje nincs még deformálódva. A megszerzett technikát tehát eleve úgy sajátítja el, úgy fejleszti és alakítja, hogy versenyképes legyen a tőkeexportáló országokkal a fejlett és fejletlen területeken egyaránt.

A vázolt folyamat véghezviteléhez számos tényező összejártsága szükséges:

a) az, hogy az ország belső erőforrásai elég nagyok és elég fejtek legyenek, vagyis az elmaradottság jelensége mögött felhalmozódjanak a gyors fejlődés látens előfeltételei;

b) hogy a külföldi tőke a már meglévő, de világgazdasági méretekben még nem ütöképes kulcságak felé orientálódjon;

c) hogy a hazai és külföldi tőke ötvözési aránya olyan legyen, hogy a hazai tőke növekedése gyorsuljon meg elsősorban. (A hazai tőke relatív erejét fokozhatja a külföldi tőke származási viszonylat szerinti dekoncentrálttsága, illetve gyengítheti annak koncentrálttsága.)

A tőke kivitel nyomán az exportáló és importáló ország között kezdetben harmadik típusú munkamegosztás létesül. *Az előző három feltétel teljesülése esetén ez a munkamegosztás rövid időn belül átfejlődik részben negyedik típusú munkamegosztássá, részben pedig kialakul a tőkét importáló országban a fejlettebb országgal konkurráló struktúra, illetve technikai szint.*

Az eddig elmondottak tulajdonképpen semmi újat nem tartalmaznak. Pusztán a lenini egyenlőtlen fejlődési törvény megvilágítását szolgálják olyan szemszögből, amely a mai modern világgazdaság meg-

értéséhez szükséges. Az egész gondolatmenet magja az a három feltétel, amelyek teljesülése esetén a belső és külső termelési tényezők a későbbben felfejlődő országban viharos előrehaladást váltanak ki.

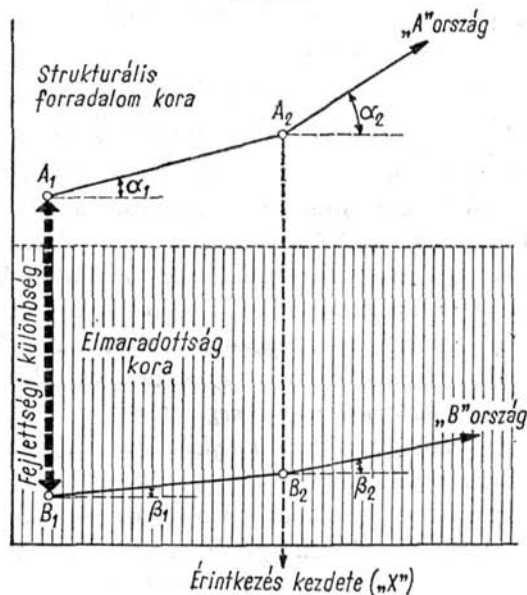
A polarizációs és a nivellációs modell

Amennyiben e három feltétel közül bármelyik nem teljesül, nem viharos fejlődés fog bekövetkezni, hanem a fejlettségi szintek egymástól távolodnak, még akkor is, ha különben a tőkeimportáló országban meggyorsul a fejlődés. (25) A 10. ábrán szemléltetjük ezt a fejlődést, amelyet *polarizációs modellnek* nevezünk.

A modell jellegzetességei a következők:

1. Az egymással kölcsönös függésbe került országok *fejlődési lehetőségei* igen erősen különböznek. A rajzon a „klasszikus” eset tüntették

10. ábra

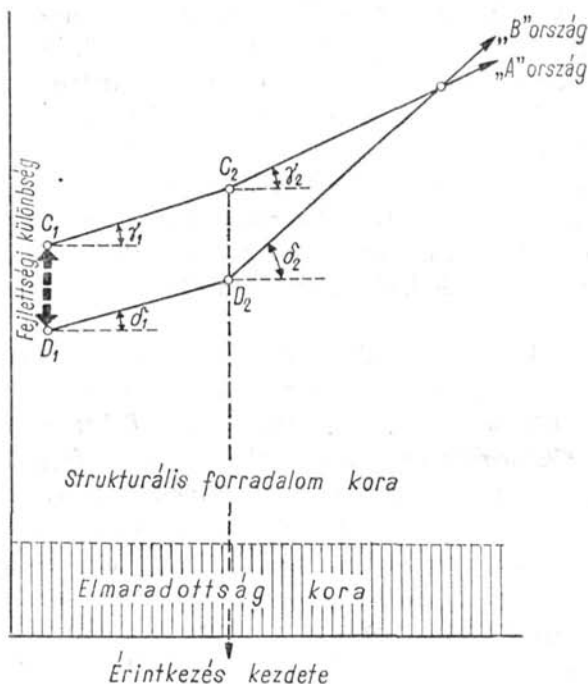
fel, amikor a tőkeexportáló ország a strukturális forradalom közepén van, az importáló ország pedig elmaradott. A fejlődési lehetőségeket természetesen nem egyedül a termelőerők fejlettségiszint-különbségei határozzák meg, bár az összhatásban alaptényezőként lehet értékelni őket. Szerepet játszanak a fontos nyersanyagok és élelmiszerek termelési feltételei, az országok méretei közötti különbségek, s nem utolsósorban a társadalom berendezkedése és a termelési viszonyok. Az ábrán a fejlettségi különbséget az A és B görbék közötti differencia, a fejlődési lehetőségek differenciáit pedig az α_1 és β_1 közötti különbség jelzi.

2. A fejlettségi és fejlődési különbségek *méretei* azt eredményezik, hogy amikor a két ország összeköttetésbe kerül (X), az A fejlődése jobban felgyorsul, mint a B -é ($\alpha_2 > \beta_2$). *A fejlett ország történelmi előnye állandóan fokozódik*; nemcsak a kvantitatív (egy főre jutó nemzeti jövedelem nagysága), hanem a kvalitatív előnye is (mire a B ország eljut a strukturális forradalom küszöbére, az A ország régen az automatizálás szakaszában van). (26) Minél nagyobbak a fejlettségi különbségek és a fejlődési lehetőségek differenciái, annál reménytelebenn helyzetbe jut B ország az A -val szemben. Minthogy a kölcsönhatásuk automatizmusa növeli a differenciát, *a folyamat önmagát erősíti*.

Az ábrán feltüntetett „klasszikus” eset nem az egyedüli. Polarizációs fejlődés nemcsak például Anglia és India, Franciaország és Guinea között mehet végbe. A fejlődés akkor is a polarizáció felé hajlik, ha

a) a tőkeimportáló országokban megindult ugyan a strukturális forradalom, de valamilyen speciális ok miatt vontatottan halad. Ilyen speciális ok lehet például a társadalomban a feudális maradványok léte, (27) a nagyfokú területi szétaprózódottság, a tőkeimportáló országok egymás közötti ellenségeskedései stb. Jellegzetes példa erre az európai fejlett tőkésországok közül a múlt század végén, e század első felében kialakult *periféria*, amelyhez a forradalom kivívása előtt a mai európai szocialista országok is tartoztak;

b) óriási a *potenciálkülönbség* a tőkeexportáló és -importáló ország

11. ábra

között. Ez még akkor is polarizációhoz vezethet, ha kezdetben nincs jelentékeny fejlettségbeli különbség közöttük. Minél jobban közeledünk a szorosabb értelemben vett mához, annál jelentősebb a gazdasági egység méreteinek szerepe. A polarizáció akkor is végbemehet, ha mindkét ország (csoport) átlépte a technikai forradalom küszöbét. Erre a legszembeütőbb példa az USA és Nyugat-Európa fejlődése. Itt a polarizáció folyamata egyébként nem feltétlenül az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem értékével mérhető. Történelmileg rövid (5—10—15 éves) periódusban még az is előfordulhat, hogy a tőkeimportáló országban gyorsabban nő a fajlagos termelékenység, mint az exportálóban, s a polarizáció mégis végbemegy. Közben folyik az új

technika monopolizálása, s ez egy későbbi időpontban az egy főre jutó nemzetijövedelem-különbség növekedésében is kifejezésre jut.

Ha viszont az előző pontban felsorolt tényezők megvannak, *nivellálódó modell* érvényesüléséről beszélünk. A modellt a 11. ábra szemlélteti.

E modell jellegzetességeit a következőkben foglaljuk össze:

1. A két ország közötti fejlődési különbség és fejlődési lehetőségbeli differencia jóval kisebb, mint az előző esetben ($C_1 - D_1 \ll (A_1 - B_1)$, illetve $(\gamma_1 - \delta_1) \ll (\alpha_1 - \beta_1)$) (lásd 10. ábra). Az egyenlőtlenség nem lehet akármekkora: a két oldal között minőségi különbség van. Egyébként egyenlő (természeti, méreti, társadalmi) feltételek esetén a termelőerőket tekintve nem lehet például fejlődési szakaszbeli különbség két ország (illetve országcsoport) között.

2. Az előző pontban elmondottak alapján az egymásrahatás (pl. harmadik típusú munkamegosztás, tőke kivétel) olyan következményekkel jár, hogy a viszonylag elmaradottabb termelőerőkkel rendelkező országban jobban meggyorsul a fejlődés, mint az eredetileg fejlettebben, bár a fejlődés az előző szakaszhoz képest mindkét országban gyorsul:

$$(\gamma_2 > \gamma_1; \quad \delta_2 > \delta_1; \quad \delta_2 > \gamma_2).$$

3. Minél kisebbek a fejlettségi különbségek, a méretkülönbségek, a különbségek a természeti kincsekben, minél inkább közel áll a fejlődő ország társadalmi berendezkedése a „szinkronban levőhöz”, annál gyorsabban, akadálymentesebben megy végbe a kiegyenlítődés folyamata. A kiegyenlítődést gyorsítja az is, ha az új technikát exportáló országok erősen érdekelve vannak a munkamegosztás kiépítésében.

A kiegyenlítődést viszonylag a legkönnyebb az *alapgépesítési* szakaszban végrehajtani. Itt ugyanis főleg mennyiségi és strukturális különbségeket kell csak áthidalni. Nehezebb kiegyenlítődni annak a két országnak, amelyek közül az egyik a *technikai forradalomba* való átrendülés közben a teljes gépesítés szakaszában van, a másik a strukturális forradalmat hajtja végre. Még nagyobb nehézséget okoz a *technikai forradalom* küszöbén már rég túljutott országok előnyeinek beho-

zása, mivel egyfelől a termelőerők fejlődése az automatizálás szakaszában erősen meggyorsul, másfelől a felzárkózó országnak ki kell cserélnie teljes termelőapparátusát ahhoz, hogy hasonló feltételeket teremtsen, mint az élenjáró ország.

A kiegyenlítő szakaszt differenciálódás követheti, a differenciálódást ismét nivelláció. *Mindkét modell tehát tulajdonképpen csak egy szakasza az egymáshoz közelálló és egymással kölcsönhatásba kerülő gazdaságok általános fejlődési modelljének.*

A világgazdaság tőkés szektorának négy alapvető betegsége van:

1. *A tőkés viszonyok nem engedik a differenciáló és nivellációs modell világméretekben való érvényesülését.* A tőkés világgazdaságban erős rétegződés megy végbe, elkülönül egymástól a korábban említett négy réteg, vagyis az USA, a fejlett országok, a periférikus gazdaságok és az elmaradott országok.

2. Az elmaradott országoknak és a periférikus gazdaságú országok nagy részének is teljesen *reménytelen a helyzete* abból a szempontból, hogy az első két kategóriát utolérje (legalábbis tőkés termelési viszonyok körülményei között).

3. Az első két kategóriában van lehetőség a nivellációra, de a *nivelláció az érdekkellentétek erős ütközésével, gazdasági, politikai és katonai konfliktusokkal jár.*

4. A nivellációt vagy hosszan tartó differenciálódó szakasz követi, amelynek keretében a felzárkózott ország, felhasználva egyéb előnyeit (természeti kincsek, méret stb.) messze leghagyja a *volt* élenjárókat. Ebben az esetben a rétegződésnek új formájával van dolgunk (USA—Nyugat-Európa), vagy pedig hosszan tartó, konfliktusokkal terhes időszak jön létre (Nyugat-Európán belül), amelynek a termelőerők fejlődése, az életszínvonal emelkedése látja kárát.

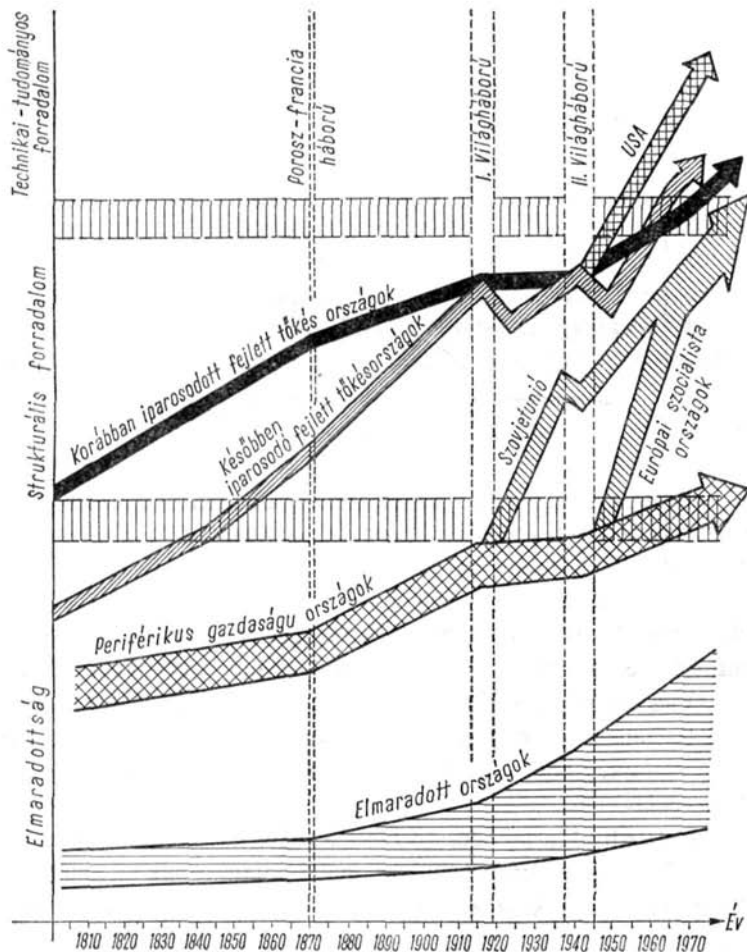
A tőkés világgazdaság fejlődési modellje tehát — ezt Lenin lényegében feltárta — két irányban halad a konfliktus felé: egyrészt a világgazdaság rétegződésén keresztül, másrészt a nivellálódás lehetőségei körén belül a gazdasági-politikai-katonai konfliktusokon keresztül.

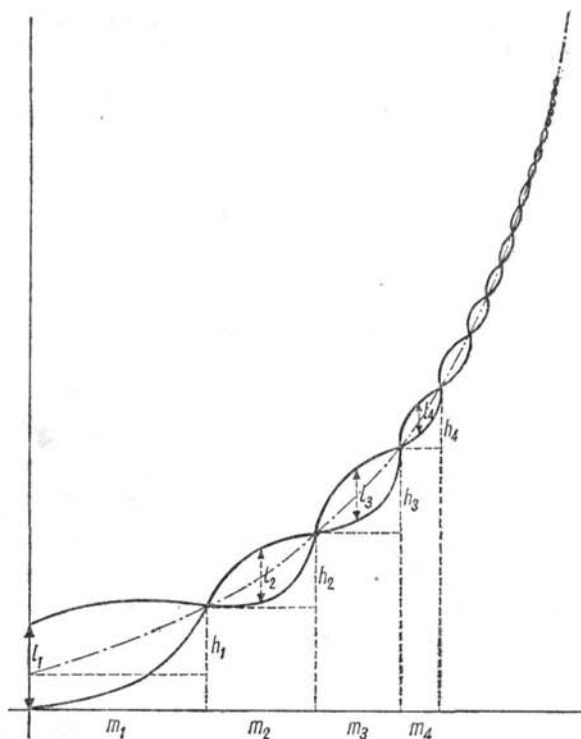
A konfliktusok emberáldozatot követelnek, anyagi károkat okoznak, s ráadásul a felhalmozható eszközök és a „human capital” leg-

jobb erőt a konfliktusokra való készülődés vonja el. A technikai fejlődés eredményeinek igen jelentős hányada tehát vagy tönkremegy, vagy eleve az emberiség számára káros formában materializálódik.

Az eddigiekben vázolt fejlődést a 12. szematikus ábra szemlélteti.

12. ábra

13. ábra

Mit torzít el a világgazdaság tőkés szerkezete? A kérdést azért vagyunk kénytelenek ilyen furcsa módon feltenni, mert nem vesszük adottnak és természetesnek azt a modellt, amit a tőkés világgazdaság produkál, hanem *azt a modellt keressük, amelyet a modern termelők követelnek*. Ehhez képest a világgazdaság tényleges fejlődési modellje *torzulás*.

Ha megtisztítjuk a fejlődés görbáját a tőkés hatásoktól, akkor egy olyan fejlődés *követelményeinek* körvonalai bontakoznak ki, amelyben a differenciációs szakaszokat egyre gyorsuló mértékben nivellációs szakaszok követik: ($m_2 < m_1$; $m_3 < m_2$ stb.), a 13. ábra szerint, a dif-

ferenciálódás mértéke egyre kisebb: ($l_2 < l_1$; $l_3 < l_2$ stb.), és a fejlődés gyorsuló tempójú ($n_2 > n_1$; $n_3 > n_2$ stb.).

Ez a termelőerők fejlődésének *ideális modellje* a modern világgazdaságban. Szocialista, illetve kommunista termelési viszonyok mellett ez az ideális modell megközelíthető volna. Kezdetben az iparosodott országok egymás közötti fejlődésében, majd a periferikus gazdaságú, végül az elmaradott országok bevonásával.

Az első szakaszban a fejlett országok közötti munkamegosztás erősödne elsősorban, együttesen gyorsan végrehajtanák a tudomány-technikai forradalmat, hogy utána, a saját fejlődésük bizonyos fokú lelassítása révén felemelhessék magukhoz a periferikus gazdaságokat (2. szakasz). A két nivellálódott világgazdasági szektor ismét erős együttes fejlődésbe lendülne (3. szakasz), s felhalmozhatnának annyi anyagi eszközt, amennyi elégséges az elmaradott országok termelőerőinek felfejlesztésére (4. szakasz). A lényeges fejlettségi különbségek eltűnése után az emberiség egyetemes, gyors fejlődése következhetne be (5. szakasz). (Az ábrán a nivellálódó-differenciálódó szakaszoknak csak a középvonalait tüntettük fel.)

Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez a fejlődés sem világméretekben, de még a szocialista világgazdasági szektorban sem valósítható meg maradéktalanul mindaddig, amíg tőkés vilárendszer is létezik. Még az is vitatható, hogy tendenciaszerűen — akár csak a szocialista világgazdasági szektoron belül — megvalósítható-e. Kétségtelen, hogy e fejlődési modell megvalósulásának legkedvezőbb feltételei a fejlett szocialista országok egymás közötti fejlődésében adóttak. Semmiképpen nem biztos azonban, hogy egy ilyen modell a fejlett és fejletlen szocialista országok között — tőkés környezetben — a gyakorlatban megvalósítható.

Jegyzetek

- (1) A társadalom fejlődéséről eléggé elterjedt az a leegyszerűsített felfogás, amely szerint minőségi változásokon a termelési viszonyok mennek keresztül, míg a termelőerők fejlődése csupán olyan egyszerű, töretlen tökéletesedési folyamat, amelynek lassuló és gyorsuló szakaszai vannak. E téves közhiedelem hatására a gyakorlatban, a termelőerők fejlődését a társadalmi termelékenység növekedésével kezdték mérni, s A tőke I. kötetében Marx által nagy gonddal kimunkált egyszerű kooperáció—manufaktúra—gépi nagyipar fejlődési vonalát hajlamosak voltunk csak történelmi háttérként felfogni. Pedig ez a gondolatsor a marxi gazdaságfelfogás rendkívül fontos, nélkülözhetetlen láncszeme. Erre a mai marxisták csak most kezdenek rájönni Rostow-val és követőivel vitatkozva.
- (2) Ez a mérték természetesen termelőtevékenységenként, koronként és országonként változik, és számos tényezőtől függ.
- (3) A technikai haladás, illetve tudományos-technikai forradalom fogalmát helyesen fogalmazzák meg *Beljajev—Szemjonova: Sztrani SZEZ v mirovoj ekonomike (IMO, Moszkva, 1967)* c. munkájukban. Az amerikai közgazdasági irodalomban is megtalálható e fogalmak tudományos magyarázata, például *Hansen, A. H.: Gazdasági haladás és hanyatló népsaporodás* c. munkájában. (Magyarul megjelent: A gazdasági fejlődés feltételei c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.)
- (4) Mindazoknak akiket megtéveszt a történelmi látszat, s a marxizmus—leninizmus tanítását a modern kapitalizmus termelőerők fejlődését gátló apologetikus propagandafelfogásnak tartják, figyelmébe ajánlom *R. Brady* könyvét. (Tudományos forradalom a termelésben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.) *Brady*, aki nagyon távol áll a marxizmustól, de nagyon közel az amerikai gazdaság mozgástörvényeinek megértéséhez, kíméletlenül feltárja a kapi-

talizmus fejlődése során elért technikai eredményeknek a kapitalizmus körülményei közötti továbbfejlesztése előtt álló akadályokat.

- (5) A történelem bebizonyította, hogy következetesen csak a proletárdiktatúra képes e modell realizálására.
- (6) A szocialista vállalat, amely nem gazdálkodik teljesen saját belátása szerint a rábízott termelési tényezőkkel, szűk mozgási szabadsággal rendelkezik. Szigorúan centralizált irányítási rendszerben nemcsak azt szabják meg számára, hogy mit és miből mennyit termeljen, hanem nagyrészt azt is, hogy hogyan termeljen: de még a legdecentralizáltabb irányítási modellben is legfeljebb a termelés módját döntheti el szabadon, valamint egy szűk körön belül meghatározhatja a választékot. A durvalemez-, finomlemez-, vagy csőgyártás között esetleg választhat, de a kohászati termék és egyéb, nem szigorúan a vállalati profilba tartozó termék gyártása között már nem dönthet. *Tőkés-vállalat* ez utóbbi esetben is szabad döntéssel élhet, azonban a tőke átcsoportosítása az eredeti termelési tényezőktől idegen ágazatokba vagy hosszú időt igényel (tőkekivonás a felhalmozás és amortizáció más ágazatokba való átvitele útján), vagy pedig a fiktív tőke segítségével a meglévő és keletkező kapacitások adásvételében nyilvánul meg.
- (7) „Az iparosodott domináns országok problémáit megoldani hivatott technikai fejlődés csökkenti a függő országokban fölös mennyiségben jelenlevő termelési tényezők relatív értékét... Ez a tény, valamint a sebezhető, függő gazdaságokra való destabilizáló hatás... afelé hatnak, hogy ez előbbiek nemzeti jövedelme, valamint egy főre jutó nemzeti jövedelme csökkenjék.” [*Erbés, R.: L'intégration Économique Internationale.* (P. U. F.) Paris, 1966. 172—173. o.]
- (8) Ezzel nem állítjuk azt, hogy kívánatos is berendezkedni erre a típusú együttműködésre!
- (9) A francia nemzetgyűlés Gazdasági és Szociális Tanácsa előtti referátumában *Byé* professzor vázolta a francia külkereskedelmi kapcsolatok alakulását és 1970-ig várható perspektíváját a kelet-európai szocialista országokkal. (*Journal Officiel de la République Française*, Paris, 1966. aug. 523—526. o.) Ha összesítjük a képet, akkor alapján véve a második típusú munkamegosztás körvonalai bontakoznak ki előttünk, de a harmadik típus jellegzetességeit is felismerhetjük, természetesen országonként erősen eltérő sajátosságokkal.
- (10) Azt, hogy a nemzetgazdaság mint gazdasági összefogó erő milyen területre terjed ki, a gazdasági célszerűségeken kívül (sokszor annak ellenére!) számos politikai-történelmi tényező befolyásolja. Mivel a realitások körén belül akarunk maradni, adottságnak vesszük ezeket a tényezőket, nem firtatjuk és vitatjuk a nemzetgazdasági egységeket behatároló történelmi körülmények közgazdasági racionalitását. Annál is inkább, mert a gazdasági élet — szívós alkalmazkodóképességéről téve tanúságot — előbb-utóbb hozzáigazítja a maga

erővonalait ezekhez a korlátozó tényezőkhez. (Így lettek az Osztrák—Magyar Monarchia apró utódállamaiból valóságos népgazdaságok, egy fél Németországból egy önálló újratermelési folyamattal rendelkező NDK, stb.)

- (11) Technikai láncreakción azt értem, hogy a nemzetgazdaság valamely szektorba betáplált, az átlagos szintnél fejlettebb termelőerő az ágazatközi kapcsolatok révén közvetlenül vagy közvetve a maga szintje felé húzza a többi szektorok termelőerőit. Racionális gazdaságpolitika esetén a termelőerők fejlesztését olyan pontokra koncentrálják, ahol ez a terjedés a leggyorsabb és legszélesebb mértékű. Ahhoz, hogy a fejlesztés technikai láncreakcióját maximalizálni lehessen, mindenekelőtt célszerű felmérni azokat a pontokat, ahol a fejlett termelőerők (berendezések, üzemszervezés, szakemberek, licencek stb.) viszonylag a leggyorsabban képesek más ágazatokat „fertőzni”, megállapítani azt a színvonal-emelkedési maximumot, amely képes meghonosodni, továbbfejlődni az adott pontokon, és képes továbbterjedni más pontokra: az adott variációk közül — figyelembe véve a gazdaság anyagi (beruházási, import, stb.) teherbíró képességét — kiválasztani azokat a pontokat, amelyek technikai láncreakciója egymást nem gyengíti, hanem erősíti. Kis gazdasági egységek esetében, amelyek között a nemzetközi gazdasági kapcsolatok viszonylag fejlettek, (mint pl. a Közös Piac vagy a KGST országai a Szovjetunió kivételével) az egyes ágazatokban létrehozott fejlett termelőerők láncreakciójának felmérését, valamint a komplex fejlesztés variánsainak kimunkálását célszerű regionális méretekben elvégezni.
- (12) Természetesen nem minden ágazat integrálódik, csak azok, amelyek technikai fejlődése áttöri a nemzeti kereteket.
- (13) *Ricardo* elméleti feltevése is ezt támasztja alá, ugyanis a termelési tényezők teljes nemzeti megkötöttsége mellett teljesen szabad nemzetközi áruáramlás van. Érdekes módon *R. Erbes* ma, a kiterjedt tőke- és munkaerő-vándorlás korában is arra mutat rá, hogy a termelési tényezők vándorlását a fejlett és fejletlen országok között a fejlettségi különbségek erősen akadályozzák. Különösen áll ez a technikai vívmányok terjedésére. (*Erbès, R.*: i. m. 158—159. o.)
- (14) *F. Perroux* állítása szerint egyes esetekben *világcégek* egymagukban olyan hatást gyakorolhatnak a cserearányokra, mintha maguk is egy-egy nemzetgazdaság, sőt domináns nemzetgazdaság lennének. Állítását elfogadjuk.
- (15) A világpiac megjelenésével az árugazdaság kategóriái megkettőződnek, ezáltal összetettebbekké, bonyolultabbakká válnak. Nagyon helyesen jegyzi meg *J. Tauchman*, hogy a „viszonyok (ti. a világgazdasági viszonyok — *K. F.*) nemcsak dolgok és személyek mögé vannak elrejtve, hanem más viszonyok, más típusú és fokozatú viszonyok mögé is”. (*Tauchman, J.*: Světova ekonomická soustava. Academia Praha, 1966.)
- (16) A felülhúzott jelölés az illető áru munkatartalmát jelöli az importáló országban.

- (17) Az Egyesült Államokat — furcsa módon — nem annyira a fejlett nyugat-európai konkurrensek versenye készíteti erre: azok előtt elég nagy lépéssel előre tart ahhoz, hogy „elkényelmesedhessék”. Ezt a konkurrencianyomást nagymértékben a fegyverkezési hajszája helyettesíti. A legmodernebb haditechnika is rövid idő alatt elavul, adaptálása a polgári termelésre viszont állandó forrongásban tartja a belső piacot, s egy időfázissal később a termelési eszközök exportpiacát is.
- (18) „Az USA most (a második világháború után — *K. F.*) elérkezettnek látta az időt arra, hogy mint a »szabad világ« legerősebb hatalma átvegye a vezetést. Ez a nemzetközi gazdaság- és kereskedelempolitika területén abban fejeződött ki, hogy az USA kormánya minden erővel az ún. 'szabadkereskedelem' klasszikus normáit igyekezett keresztülvinni.” A továbbiakban a szerző kifejti, hogy ez az amerikai törekvés Anglia részéről ellenállásba ütközött. „Amint látjuk, a multilaterális kereskedelemre való áttéréstől olyan, magát szabadkereskedőnek valló ország, mint Anglia is, erősen vonakodott. Ez is azt mutatja, hogy a multilaterális szabadkereskedelem igen meggondolandó dolog olyan esetekben, amikor az érintett országok között nagy erőbeli különbségek vannak.” (*Nyerges János: Új irányzatok a világkereskedelemben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 188. o.*)
- (19) „A csere liberalizálásának és a protekcionista jellegű intervencióknak komplex összetételével reális olyan sikerekre törekedni, mint amilyeneket a német »Zollverein« (vámunió — *K. F.*) és az amerikai gazdaság fejlődése elért a XIX. században.” [*Weiller, J.: Problèmes de l'économie Internationale. (P. U. F.) II. kötet. Paris, 1950.*]
- (20) Ez a tendencia világosan megfigyelhető a Közös Piacon belüli együttműködés centripetális ereje és az USA vonzereje közötti erőeltolódással, de a KGST-együttműködés fejlődésének lelassulásával kapcsolatban is.
- (21) Az az ország, amely ki akar törni a hibás körből, nem kizárólag a komparatív előnyök alapján gondolkozik: „A fejlődő országok mai helyzete... kényszerhelyzet, ...ennek következtében nem is alkalmazható a komparatív előnyök szemlélete. Nyilvánvaló persze, hogy ennek később eljön az ideje. Az importmegtakarító iparosítás ellenzői azzal szoktak érvelni, hogy olcsóbb egyes termékeket importálni, mint a hazai gazdaságokban előállítani. Ez az érvelés azonban nem meggyőző, hiszen abból a feltételezésből indul ki, hogy a fejlődő gazdaságnak mindent érdemes exportálni, amit jelenleg exportál... Minél nagyobb exportot kell — az import magas színvonala miatt — megvalósítani, annál nyilvánvalóbb, hogy sok olyan termék kerül exportra, amely nemcsak egyszerűen előnytelen, hanem nem is tolerálható.” (*Bognár József: A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő országokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 217—218. o.*)

- (22) Pontosabban az eladási feltételek kedvezőbbé tételével. Ide értendő többek között a hitel-, a garancia- és szervizszolgáltatás stb. is.
- (23) „A legtöbb monokultúras gazdaság — az olajtermelő országok kivételével — a világgiazi kereslet szempontjából rugalmatlan (inelasztikus) cikkekkel rendelkezik. Rugalmatlan cikkek esetében a jelenlegi felvevőpiacokon... a kereslet a lakosság növekedésével arányosan változik. E cikkek termelése viszont szinte minden egyes fejlődő országban növelhető. Ennek következtében a termelés több országban egyidejűleg történő növelése esetén túlkínálat keletkezik, és a világgiazi árak ... rohamosan esnek.”
 „Figyelembe kell venni azt is, hogy exportgazdaságban a gazdasági fejlődés... elsősorban az exporton (a monokultúra konkrét helyzetén) múlik. A kormányzat nem képes tehát olyan gazdaságpolitikai (politikai) döntések keresztülvételére, amelyek 10—15 év múlva meghoznák ugyan gyümölcsüket, de addig lehetetlenné teszik a gazdasági egyensúly biztosítását.” (Bognár J.: i. m. 38—39. o.)
- (24) Ezen az sem segít, ha például 10 t búzát exportálnak és helyette 10 t vasat importálnak. Ebben az esetben is a belső fogyasztás búzából is és vasból is 14 t-ra nő. Ez a növekedés vagy túl lassú a vasnak és túl gyors a búzának, vagy fordítva.
- (25) K. Nkrumah közli az OECD egy számítását, amely szerint, ha a fejlett országok évi 3%-kal, s a fejletlenekek évi 5%-kal növelik termelésüket, a két országcsoport közötti kiegyenlítődés 200 év múlva következik be. „A legtöbb afrikai országban a hazai termelés növekedésének üteme alig tart lépést a népesség 2,5 vagy 3%-os növekedési arányával.”
- (26) „Ez a függés nem annyira a csere egyenlőtlenségén alapszik, mint inkább azon, hogy a találmányok meghonosítása csaknem lehetetlen, különösen a kulcsgazdaságokban, ahol a technikai fejlődés a leggyorsabb. A specializáció ma tehát elsősorban az ipari újítási feltételek koncentrációján, lokalizációján alapul. Még ha a nem iparosodott országok hasznosítják is a nagy modern egységek húzóhatását, magukhoz vonva a fejlett technikát, még ha mozgósítani is tudják nemzeti erőforrásaikat az iparosítás céljaira, a tudományos kutatás és fejlesztés koncentrációja a legelőrehaladottabb országokban arra ítéli őket, hogy a technikai fejlődés szélén haladjanak. Szükségeiket állandóan arrafelé hajtják őket, hogy meglévő berendezéseiket tökéletesítsék, a termelési költségeket csökkentsék. Hosszú ideig nem is gondolhatnak arra, hogy a legfejlettebb országok állandó és egyre szélesedő termelésdiverzifikációjában részt vegyenek, abból hasznot húzzanak. Márpedig a fejlett országokban a termelési rendszerek előrehajtó ereje éppen ez a jelenség.” (Erbès, R.: i. m. 169—170. o.)
- (27) Ti. ez a felhalmozás igen irracionális felhasználáshoz, valamint a felhalmozás növekedésének gátlásához vezet.

II. RÉSZ

Az európai szocialista országsoport helye a világgazdaságban

1. Az európai szocialista országok gazdasági fejlettségének speciális vonásai

A két rendszer versenyének súlypontjai

Vizsgálatunkat mindjárt kezdetben két szempontból is le kell szűkítenünk. Egyrészt célszerű a figyelmet a két világrendszer versenyének *jelenlegi* problémáira összpontosítani, tehát a verseny alakulását a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól kezdve nem kísérjük figyelemmel, bármilyen hasznos gondolatokat is indukálhatna ez a vizsgálat. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy a mai feladatainkat és lehetőségeinket determináló tényezők legnagyobbrészt az utolsó húsz, de még inkább az utolsó tíz évben alakultak ki. Ezért célszerű a jelen helyzet analizálására koncentrálni, s csak annyiban visszanyúlni a múltba, amennyire ez a mai problémák megértéséhez feltétlenül szükséges.

Másrészt a versenynek arra a frontszakaszára célszerű összpontosítani a figyelmet, ahol a verseny sorsa *ma* eldől. Éppen ezért a vizsgálódást a fejlett tőkésországok és az európai szocialista országok fejlődési és kölcsönhatási feltételeire koncentráljuk, s a világ többi részét csak annyiban vesszük figyelembe, amennyiben az a szűkebben vett témánk szempontjából elengedhetetlenül szükséges.

A téma kétoldalú leszűkítése után először azt vizsgáljuk, hogy a két országcsoport közötti verseny *konkrét* céljai és feladatai hogyan változtak időről időre.

A 30-as években például a két rendszer közötti verseny általános kritériuma mellett — érthetően — előtérbe került egy részletkrité-

rium, mégpedig a teljes foglalkoztatottság biztosítása, vagyis a lakosság egzisztenciális biztonságának kérdése. A tőkés világrendszer élete legnagyobb túltermelési válságát élte át, s a szocializmus fölényét semmi nem tudta jobban alátámasztani, mint az első szovjet ötéves terv sikere, amelynek eredményeként egyenletesen nőtt a termelés, megszűnt a munkanélküliség. Ez akkoriban történelmi fontosságú következményekkel járt. A Szovjetunió — és általában a szocializmus — tekintélye nagymértékben megnőtt a néptömegek és az uralkodó körök szemében. Olyan politikai helyzetet teremtett, amely hozzájárult később ahhoz is, hogy a tőkés világ nem tudott egységesen fellépni katonailag a Szovjetunió ellen.

Vajon *ma* elégséges lenne-e, ha a szocialista világ a versenyben csak a teljes foglalkoztatottságot tudná eredményként felmutatni? Növelné-e a szocializmus tekintélyét a tőkés világ dolgozója szemében és visszarettenene-e bárkit is attól, hogy fegyveres kalandokba bocsátkozzon a szocialista országok ellen? Nyilván nem. A tőkés világ is változott az elmúlt harminc év alatt, a verseny kritériumai is változtak. A szocialista világnak ma már *nemcsak* a teljes foglalkoztatottságot kell biztosítania, hanem be kell bizonyítania, hogy gyorsan be tudja hozni országainak ipari elmaradottságát, előtérbe tud nyomulni a legforradalmibb technika fejlesztésében, és így tovább.

A versenyben igen sok komoly sikert könyvelhetünk el a szocializmus javára. Így például bebizonyosodott, hogy egy sor volt agrárországban szocialista viszonyok között — történelmi mértékkel mérve — igen gyorsan meg lehetett oldani az ipari struktúra kiépítését, szemben más, a szocializmus útjára még nem lépett országgal, ahol ez a folyamat lassabban, vontatottabban halad, és súlyos ellentmondások forrásává válik (pl. az Ibériai-félsziget országaiban, Görögországban, Dél-Olaszországban). Bebizonyosodott az is, hogy a szocializmus körülményei között sokkal gyorsabban növelhető a tömegek műveltségi foka és technikai tudása, mint bármely tőkésországban. A népművelés, a szakemberképzés területén a szocialista országok vitathatatlanul a világ élvonalába törtek, és ez felbecsülhetetlen kincsükké válik a technikai továbbfejlődés szempontjából. Harmadik példaként az

atomenergiával, rakétatechnikával, kibernetikával kapcsolatos eredményeket említjük. A tőkés konkurrencia, a fejlesztési programok magáncégekre való szétaprózottságának kiküszöbölése, a kutató-fejlesztő apparátus tervszerű kiépítése, felhasználása, a termelés és a kísérletek koncentrálása ugyancsak meghozta a maga kézzelfogható eredményeit a honvédelmi potenciál és az űrkutatások területén.

Eddig elért eredményeinkkel nem lehetünk véglegesen megelégedve, mivel az élet újabb feladatokat állít elénk. Igaz, hogy gyors ütemben iparosodtunk, gyorsabb ütemben, mint bármely más ország, de az is igaz, hogy a mi országainknál kevésbé iparosodott néhány tőkésországban nagyobb az egy lakosra jutó átlagos fogyasztás (bár az egyenlőtlenebbül szóródik, mint nálunk); igaz, hogy az egyetemet végzetek tömegét neveltük ki, de a fejlett tőkésországokban a viszonylag kevesebb műszaki szakember nagyobb népgazdasági hatásfokot ér el, mert jobb a munkaszervezés és fejlettebbek a munkaeszközök; igaz, hogy a szovjet atom- és rakétatechnika, a távirányítás stb. eléri az amerikai színvonalat, viszont az általános ipari-mezőgazdasági technikai színvonal az Egyesült Államokban jóval magasabb, mint a Szovjetunióban vagy pl. a viszonylag fejlett Csehszlovákiában. A két rendszer gazdasági versenyében tehát állandóan adódnak újabb súlypontok, újabb feladatok, amelyeket meg kell oldani, ha nem akarunk a versenyben lemaradni.

A termelőerők fejlődésének néhány történelmi összetevője

Az európai szocialista országok — termelőerőik fejlettségét tekintve — jelenleg *a közepesen fejlett országok közé* tartoznak. (1) Nagy átlagban az egy lakosra jutó nemzeti jövedelmük 2/3-a a fejlett európai tőkésországokénak, és mintegy 35—40%-a az Egyesült Államokénak. Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem a termelőerők viszonylagos fejlettségének legáltalánosabb mutatószáma, ami egyben annyit is jelent, hogy a tényleges erőviszonyokról igen keveset mond.

Nem elégedhetünk meg tehát ezen általános tény leszögezésével, hanem időben és térben bontanunk kell a fejlettségi szintre vonatkozó adatokat.

Közismert tény, hogy a tőkés világgazdaság fejlődése a termelőerők és általában a gazdaság erős földrajzi koncentrációját hozza maga után. A földkerekségen két ilyen koncentrációs góc alakult ki: az egyik az Egyesült Államok, a másik Nyugat-Európa. Azt lehet mondani, hogy a világ minden társadalma azért dolgozott hosszú évtizedekig (helyenként évszázadokig), hogy a magas szintű termelőerőknek ez a két fészke kialakulhasson és fejlődhessen.

A mai szocialista országok közül a nyugat-európai centrumhoz csak két kis ország tartozott félig-meddig, az NDK és Csehszlovákia. A többi európai szocialista ország a centrum periferiáján terült el, nemcsak földrajzilag, hanem gazdasági értelemben is. Ezek az országok nem voltak kifejezetten elmaradott országok, a szónak abban az értelmében, ahogyan azt a volt gyarmati országokra szoktuk alkalmazni. Bizonyos, nem is lebecsülendő tömegű és hatékonysági színvonalú iparral is rendelkeztek, mezőgazdaságuk is összehasonlíthatatlanul fejlettebb volt, mint a gyarmati függőségben levő országoké. Ugyanakkor elmaradottságuk a két centrumhoz képest olyan jelentős volt, hogy ezen elmaradottság felszámolásának lehetőségéről nem lehetett reálisan beszélni.

Egész mai helyzetünk megértése szempontjából döntő fontosságú annak tudatosítása, hogy gazdaságunk az európai centrum periferiáján fejlődött ki, s hogy ez a területi elhelyezkedés igen speciális feltételeket teremtett a nemzetgazdaságok fejlődésére, egymásba való kapcsolódására, valamint a más régiókhoz való viszonyára.

Ez a fejlődési típus olyan agrár-ipari, vagy az ipar csíráival rendelkező agrárországokat hozott létre, amelyekben magukon a termelőerőkön belül is óriási feszültségek jöttek létre. E népek viszonylag magas — és mély történelmi gyökerű — kultúrája, valamint a nyugat-európai centrum közelsége következtében a termelőerők gyorsabb fejlődésének emberi feltételei (általános műveltség, szaktudás, tudósgárda stb.) jobban adottak voltak, mint a tárgyi feltételek (tőke, tech-

nika, struktúra), amelyek létrejöttét a feudális maradványok és a külföldi tőke működése akadályozta. (Nem véletlen, hogy Oroszország, Lengyelország, Magyarország, Szerbia stb. annyi tudóst, kutatót és szakmunkást „exportált” külföldre az utóbbi évszázadban, továbbá az sem, hogy Kelet-Európa annyi tudományos és technikai felfedezésnek a szülőföldje, amelyek a világ köztudatában ma mégis olyan nevekhez kötődnek, akik a gyakorlati felhasználhatóság helyéhez közelebb fedezték fel ugyanakkor, esetleg később ugyanazt a vívmányt.)

A szakképzett munkaerőben meglevő viszonylagos bőség vonzotta a külföldi tőkét. Szerencsétlenségükre azonban, ezek az országok általában olyan hatalmak érdekerületéhez tartoztak, amelyek maguk is viszonylag tőkeszegények voltak, és olyan történelmi korszakban váltak tőkeimportálókká, amikor a vezető tőkésállamok technikai fölényét már nehéz lett volna behozniuk.

Németországban például az angol, francia és belga tőke csapódott le, ötvöződött a hazai tőkével, kiegészítve azt a szükséges *mértékre*, és felemelte egy akkoriban igen magas *technikai színvonalra*. Hasonló volt a helyzet az Egyesült Államokkal, sőt bizonyos fokig Japánnal is. A mai európai szocialista országok többsége ugyanezen időszak alatt főleg az Osztrák Birodalom, illetve a császári Németország vadászterülete volt, amelyek sem mennyiségben, sem technikai színvonalban nem tudtak akkora impulzusokat adni a fejlődésnek, mint amekkorát például Németország kapott nyugati szomszédaitól. Oroszország jelentős mennyiségű angol és francia tőkét importált ugyan, azonban elég későn és elég tőkeszegényen kezdett a tőkeimporthoz, s ennek következtében a külföldi tőkeimport neki sem adott elégséges impulzust a fejlődés ugrásszerű meggyorsításához. A két világháború között a kelet-európai országok jelentős tőkét importáltak, de szétaprózódottságuk, hisztérikus szovjetellenes politikájuk, egymással folytatott konkurenciájuk, elmaradott és végletesen reakciós belső társadalmi rendszerük nem tette lehetővé, hogy ezek a tőkeimpulzusok a nyugat-európai országok mögötti lemaradottság lényeges csökkentését eredményezzék.

Abban a korszakban tehát, amikor a tőkés egyenlőtlen fejlődés lehetőségeit még ki lehetett használni, Kelet-Európa országai nem voltak

olyan helyzetben, hogy előreugorhassanak. Később pedig már reménytelenné vált minden — tőkés keretek közötti — próbálkozásuk. E próbálkozások eredményeképpen azonban létrejöttek olyan iparágak, illetve azok csirái, amelyek megváltozott körülmények között egy széles körű és gyors iparosítás alapjaivá válhattak.

Amint az előzőekben elmondottakból kitűnik, a kelet-európai országok termelőerőinek fejlődése eléggé ellentmondásos volt: a személyi és tárgyi feltételek, a struktúra, a fejlődni akaró ipar és az azt visszahúzó mezőgazdaság ellentmondása mind oda hatott, hogy a kelet-európai gazdaságok — beleértve a forradalom előtti Oroszország gazdaságát is — hatalmas belső feszültségekkel rendelkeztek, annak lehetősége nélkül, hogy ezek tőkés viszonyok között valamilyen módon levezethetők lettek volna.

Nem véletlen ezért, hogy Kelet-Európa a kapitalista világrendszer gyenge láncszemévé vált. *A szocialista átalakulást ezekben az országokban történelmileg az is időszerűvé tette, hogy a tőkés világrendszer leggyengébb pontjai voltak, és az is, hogy tőkés társadalmi keretek között nem tudtak szakítani reménytelen gazdasági és politikai elmaradottságukkal.*

A lenini imperializmuselméletet alaposan átgondolva, az adott országok világ gazdasági helyzetét figyelembe véve a kelet-európai régió analízise olyan következtetésre juttat bennünket, hogy a szocialista forradalom világméretű érési folyamatában a forradalom kelet-európai győzelme történelmi szükségszerűség volt. Ugyanakkor ezen országok belső, világ gazdasági viszonyaiból kiszakítottan felfogott fejlődése szemszögéből nézve a szocializmus — erős, de szemléletes kifejezéssel élve — *koraszülöttnék* tekinthető. E koraszülés nélkül Kelet-Európa továbbfejlődése megrekedt volna, semmi reménye nem lett volna arra, hogy valamit is behozzon elmaradottságából. Ez a történelem egyik legérdekesebb és legtanulságosabb szituációja.

A termelőerők fejlettségében meglevő, fentebb vázolt történelmi *handicapet* részben már sikerült felszámolni. A szocialista országok példátlan erőfeszítéseket tettek gazdaságuk fejlesztésére, s ennek eredményeként a mai napig eljutottak oda, hogy a dolgozó lakosság és

a termelőalapok ágazatok közötti megoszlását tekintve az európai szocialista országok többségében elérték, vagy legalábbis erősen megközelítették a nyugat-európai fejlett tőkésországokat.(2) A termelés hatékonysága azonban még jelentősen elmarad az utóbbiak mögött. (3) Az alapvető strukturális különbségek felszámolását ennek ellenére nem szabad lebecsülni. Az ipar, építőipar és termelőszolgáltatások népgazdasági részarányának növelése, ezen belül is elsősorban a munkaeszkögyártási vertikum kiépítése a technikai továbbfejlődés elsődrendű alapfeltétele. Ezt a fejlődési fázist egyszerűen nem lehetett kikerülni. (Más kérdés, hogy a folyamatot mind nemzeti, mind nemzetközi méretekben racionálisabban lehetett volna megtervezni, s így kevesebb áldozatot kívánt volna. Ez azonban nem érinti magának a folyamatnak történelmileg szükségszerű és progresszív voltát.) Az alapvető strukturális elmaradottság felszámolásának következtében az európai szocialista országok ma már eljutottak oda, hogy *a termelőerőkben mutatkozó elmaradottság felszámolására megértek a feltételek*. Ezzel a két társadalmi rendszer közötti verseny új szakaszához érkezett. A teljes igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy az *elmaradottság végleges felszámolásának feltételei országonként és ágazatonként rendkívül egyenlőtlen módon értek, s hogy a továbbfejlesztés lehetőségei is igen egyenlőtlenül adottak*.

A továbbfejlődés lehetőségeit — a fejlett tőkésországok jelenlegi helyzetét is figyelembe véve — a következő három fő területen kell vizsgálnunk:

a) *a termelés természeti és gazdaságföldrajzi adottságai a szocialista országokban;*

b) *a rendelkezésre álló munkaerőforrások nagyságrendje és összetétele;*

c) *a szocialista országoknak termelhető termelési eszközök mennyisége és minősége.*

A termelés természeti feltételei

Azt lehet mondani, hogy a szocialista országok lényegében minden természeti kincsel rendelkeznek. Területükön kibányászható minden fontosabb energiahordozó, érc és ásványi anyag, termőföldjükön a szükséges élelmiszerek és a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok zöme megtermelhető. A termelés elsődleges anyagi feltételeinek *fizikai meglétével* nincs baj.

A probléma ott kezdődik, amikor elkezdjük részletesen vizsgálni az anyagok minőségét, földrajzi helyzetét és kitermelhetőségük költségeit. Kiderül, hogy egy sor fontos nyersanyag és élelmiszer kitermelési költsége a legtöbb szocialista országban magasabb a világpiac vezető tőkésországainak kitermelési költségeinél.

A lelőhelyek egy része kedvezőtlen *geológiai* fekvésű (pl. mélyről kell bányászni a szenet vagy olajat), illetve az *éghajlati és talajadottságok* kedvezőtlenek (a terület jelentős része vagy északi fekvésű, ahol csak rövid tenyészidejű növények termelhetők meg, vagy szélsőséges klímájú, ahol szárazsággal kell számolni, vagy táplálékszegény, homokos, illetve mocsaras talajú). A geológiai, illetve éghajlati-talaji adottságok viszonylagos kedvezőtlenége eleve azt eredményezi, hogy a társadalomnak relatíve nagyobb munkamennyiséget kell a szükséges alapanyagok és élelmiszerek kitermelésére fordítani, mint a fejlett tőkésországokban. Ez a magasabb ráfordítás testet ölthet magasabb *elevenmunka*-ráfordításban (a bányászat egyes helyeken pl. nem gépesíthető, a mezőgazdaságban a rövid tenyészidő miatt több eleven munkát kell a munkacsúcsokban koncentrálni), vagy pedig magasabb *holtmunka*-ráfordításban (a mélyről való bányászás beruházásigényesebb, az új lelőhelyekhez utakat, vasutat kell építeni, a mezőgazdaságban új, a mostohább létkörülményekhez alkalmazkodó fajtákat kell kinemesíteni, több műtrágyát kell felhasználni stb.). A második szempont, amit a természeti feltételek között számba kell vennünk, a nagy szállítási költségek. Kilométerekben mérve a szocialista országoknak nem kell többet szállítaniuk, mint a fejlett — különösen a nyugat-európai — tőkésországoknak, azonban a szállítás mégis drágább,

mert nagy részét lehetetlen tengeri úton lebonyolítani. A gépkocsi- és vasúti szállítás pedig lényegesen drágább, több eleven munkát igényel, beruházásigényesebb, mint a tengeri szállítás.

Végül meg kell említeni, hogy egyik-másik alapvető nyersanyagunk minősége sem egészen megfelelő. Például a szocialista országok rendelkezésére álló vasérc zöme erősen szennyezett olyan anyagokkal, amelyeket a hagyományos kohászati eljárásokkal nem lehet kivonni. Ez azt eredményezi, hogy az acél merev, törékeny lesz, azaz azonos teherbírás (dinamikus igénybevétel) több anyag felhasználását igényli. Ide sorolható az is, hogy a szocialista országokban jelenleg rendelkezésre álló energiahordozó kincs nagyobb hányada szilárd tüzelőanyag, mint a tőkésországokban. (4) A szénalapú energiabázis határfoka nemcsak azért gyengébb, mert a szén munkaiigényesebb kibányászni és szállítani, hanem azért is, mert sokkal gyengébb határfokkal égethető el, mint a folyékony tüzelőanyag. A szilárd tüzelőanyagok egy hasznosan elfogyasztott kalóriájának társadalmi munkaráfordítási igénye tehát sokkal magasabb, mint a folyékony tüzelőanyagoké.

Persze a helyzetet nem úgy kell elképzelni, hogy a három nehezítő tényező minden nyersanyagnál minden esetben fennáll, hogy a drága nyersanyagtermelés olyan behozhatatlan hátrány, amely örök elmaradottságra kárhozná a szocialista országokat. A kedvezőtlen lelőhelyek kihasználása főleg azért olyan nagymértékű, mert a feldolgozóipar túlságosan koncentráldott az európai szocialista országokba, illetve a Szovjetunió európai részébe, ahol az olcsóbban kitermelhető lelőhelyek nagyrészt vagy kimerültek, vagy pedig korlátozott mértékben bővíthetők. Ugyanez az oka annak is, hogy a kedvező, főleg közép-ázsiai, szibériai és mongóliai lelőhelyek kiaknázása telepítési és szállítási költségek miatt igen drága. A technikai fejlődésnek — figyelembe véve speciális adottságainkat — lehet olyan irányt szabni, hogy a kitermelés, szállítás és feldolgozás területén végül is elérjük a fejlett tőkésországok hatékonysági szintjét. Mindezek persze nem abszolút megoldások.

Az elmondottak közgazdaságelméleti háttere a *különbözeti járadék*. A szocialista országok abban a helyzetben vannak, hogy a lelőhelyeik

természeti adottságai, valamint a kitermelő- és feldolgozóágak történelmileg kialakult földrajzi viszonyai miatt a szükséges alapanyagokat és élelmiszereket drágábban termelik meg. A hozzájuk képest kedvezőbb gazdálkodási feltételekkel rendelkező tőkés világ különböző járadékhoz jut. Ezen a helyzeten csak úgy lehet segíteni, hogy minél több hagyományos alapanyagot helyettesítsünk műanyagokkal, tehát ha viszonylag kedvezőtlen természeti adottságainkat műszaki felkészültséggel és szakértelemmel kompenzáljuk.

A magas kitermelési költségek még egy speciális körülménnyel magyarázhatók. Ha önmagukban nézzük a fejlett tőkésországokat, különösen Nyugat-Európát, azt tapasztaljuk, hogy természeti adottságai semmivel sem kedvezőbbek, mint a mieink, sőt nagyobb mértékben szorulnak importra, mint mi. Az Egyesült Államok nyersanyagimportja — különösen a harmadik világból származó — is igen jelentős. A tényleges nyersanyagköltségek mégis alacsonyak, elsősorban azért, mert a kitermelés zöme olyan országokban folyik, ahol a bérek igen alacsonyak. A felhasználónak így akkor is olcsó a nyersanyag, ha különben a társadalmi munkaráfordítás magas.

Az anyagtermelés költségeinek *ilyenfajta* csökkentésére a szocialista országoknak nincs módjuk. A versenyképességet e téren is a munkatermelékenység növelésével, a technikai felkészültség fokozásával kell biztosítaniuk. Ez a tényező különösképpen vonatkozik a mezőgazdaságra, ahol viszonylag a legtöbb embert foglalkoztatjuk, jelenleg jóval alacsonyabb technikai felkészültséggel, mint a fejlett tőkésországok, és jóval magasabb reáljövedelemmel, mint az elmaradott országok. Következésképpen a szocialista országok mezőgazdasági termelése két oldalról is igen drága.

A munkaerő

A felszabadulás előtt — mint már említettük — a szocialista országok a termelőerők személyi feltételei tekintetében magasabb fokon álltak, mint a tárgyi feltételek tekintetében. Ez nem azt jelentette, hogy széles néptömegeik általános és szakmai műveltsége azonos szín-

ten lett volna a nyugat-európai fejlett tőkésországokéval vagy az Egyesült Államokéval, hanem azt, hogy meglevő technikai apparátusukhoz képest fölös szakértelemmel rendelkeztek, különösen az iparban és a kutatásban. A mezőgazdaságra ez már kevésbé állt.

A szocializmus építése közben ezek az országok hatalmas áldozatokat hoztak az általános népművelés és a szakmai képzés tömegessé tétele érdekében. Felszámolták lényegében az analfabétizmust, kötelezővé tették az általános iskolai képzést, nagy tömegeket vontak be a közép- és felsőfokú oktatásba, milliószámra képezték ki az ipari, mezőgazdasági és egyéb szakmunkásokat. E téren a szocialista országok nemcsak hogy lépést tartottak a követelményekkel, hanem — a mennyiségi követelményeket tekintve — meg is előzték a fejlett tőkésországokat.

Ugyanakkor — ha erőinkkel és erőviszonyainkkal reálisan számot akarunk vetni — azt is szem előtt kell tartani, hogy a korszerű munkás-, technikus- és mérnökképzés anyagi-technikai előfeltételei csak annyiban vannak meg, amennyiben korszerű technikai felszerelés áll rendelkezésre. A tanintézetekben a szakemberek szaktudásuknak csak a kiindulóalapjait szerezhetik meg, ténylegesen funkcionáló, alkotó szakemberekké a gyakorlati munkában érnek. A népgazdaságok technikai apparátusa azonban általában elmaradott a fejlett tőkésországokéhoz képest — erről később még lesz szó —, a szakembergárda technikai horizontját pedig az adott színvonal határolja be. Ez nem annyit jelent, hogy a szakembergárda eleve képtelen más technikai szintet kiszolgálni, illetve kifejleszteni, mint amilyennel mindennapos munkája során találkozik. Inkább csak annyit, hogy *kiindulópontja* egy jókora lépcsőfokkal alacsonyabban van, mint nyugat-európai kollégáié.

E kérdés vizsgálatánál azt is számításba kell venni, hogy a szakemberek tekintélyes része vagy fiatal, s ezért a meglevő technika kezelésében sem tekinthet jelentős élettapasztalatra vissza, vagy esti és levelező oktatás keretében szerezte diplomáját, ami rendszerint az ismeretek egyoldalúságával, az általános műveltségi alap (pl. matematikai ismeretek, nyelvtudás) több-kevesebb hiányával jár együtt. A szak-

munkás- és betanítottmunkás-gárdánk részben az első ilyen generáció. Maguk vagy családjuk még paraszti foglalkozást űztek, ezért azok a problémák, amelyek a felnőttoktatás keretében kinevelt műszaki értelmiségnél jelentkeznek, a betanított és szakmunkások esetében is fennállnak, méghozzá azzal tetézve, hogy egy részük nincs hozzászokva a modern nagyüzem megkövetelte fegyelemhez, munkatempóhoz.

A mezőgazdasági lakosság általános és szakmai műveltségének színvonalát nem mondható kielégítőnek. A széles paraszti tömegek általában nem ismerik a modern agro- és zootechnika alapjait, vagy ha ismerik is azokat, akkor sem értékelik és hasznosítják kellőképpen. Erősen kötik őket a hagyományok, a megszokott munkamódszerek. Mivel a kollektivizált mezőgazdaságnak általában még nincs hosszú történelmi múltja, ezért a mezőgazdasági munkásoknak még kevés tapasztalatuk van a kollektív munkában, nem tudják a munkát elég racionálisan megszervezni, és a kollektív munka megkövetelte fegyelem is új és szokatlan dolog számukra. Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy a falusi lakosság legtehetségesebb és legtanulékonyabb rétege más ágazatok felé orientálódott, a mezőgazdasági munkaerőben tehát tömeges életkori és tehetségbeli kontraszelekció ment végbe. Ezek gátolják a mezőgazdaság „iparosítását”, vagyis modern termelési eszközökkel és termelési eljárásokkal való komplex és tömeges felszerelését, még akkor is, ha egyébként a pénzügyi és technikai eszközök rendelkezésre állnak.

Végül meg kell említeni még egy fontos tényezőt. Köztudomású, hogy az a tömeges szakember- és munkaerő-elvándorlás, ami a felszabadulás előtt jellemző volt, megszűnt. Ritkította azonban a szakemberek sorait a fasiszta megszállás, a háború, valamint a felszabadulás utáni osztályharc is, továbbá egy-egy alkalommal jelentős szakembergárda hagyott el egy-egy országot (ez utóbbi különösen az NDK-ban okozott jelentős veszteségeket). Ezek helyét a gyorsított szakembereképzés útján mennyiségileg sikerült ugyan betölteni, a *nemzedéki folytonosság* viszont sok helyütt megszakadt: a fiatal szakemberek nem vehették át az idősebbek műszaki és tudományos élettapasztalatát.

Összegezve a szaktudás és műveltség állapotával kapcsolatban el-

mondottakat, végeredményben megállapítható, hogy e téren a szocialista országoknak mind a kiindulópontjuk, mind pedig a háború óta elért eredményeik viszonylag kedvezőek. Minden tekintetben mutatkozik ugyan bizonyos elmaradás a versenypartnerek helyzetéhez képest, ez azonban nem behozhatatlan, különösen azokban az országokban, amelyek munkaképes lakosságuk zömét már átcsoportosították mezőgazdaságon kívüli munkahelyekre. Alaposan átgondolt és szisztematikusan végigvitt iskolai képzési és továbbképzési politikával, a munkahelyek technikai felszereltségének fokozásával, valamint a bel- és külföldi technikai eredmények minél szélesebb körű propagálásával gyorsítani lehet az utolérési folyamatot. Az mindenesetre a szocialista országok igen nagy előnyévé válhat, hogy a műszaki értelmiség utánpótlási köre nem korlátozódik bizonyos társadalmi rétegekre, hanem objektív lehetőség van az állandó „vérfriítésre”, a tehetségek kiválasztódása jóval szélesebb körben megy végbe. Hatalmas erőforrást jelent az általános műveltség gyors terjedése is, amely fogékonnyá teszi a legszélesebb néptömegeket az új technika, valamint a tudomány eredményeinek megértésére, értékelésére és alkalmazására. Mindez persze nem megy máról holnapra. Általános tapasztalat, hogy az első „ipari” nemzedék inkább a technika mechanikus kiszolgálására alkalmas, mint az azzal való racionális gazdálkodásra és a gyors ütemű továbbfejlesztésre. A mezőgazdaságban az előregedés és a tehetségi kontraszelekció következtében valószínűleg csak a harmadik nemzedék lesz képes a modern termelési módszerek tömeges és racionális alkalmazására. Szovjet tapasztalatok legalábbis azt mutatják, hogy az iparban és egyéb, városi életformához kötött ágazatokban a néptömegeknek ez a készsége jóval hamarabb alakul ki, mint a mezőgazdaságban, ahol a hagyományos életforma sokkal tovább él, és fékezi a fejlődést.

A technikai apparátus

A termelőerők legbonyolultabb és ezért legnehezebben megszerezhető oldala a *technikai apparátus*.

A technikai apparátus fogalmkörébe alapvetően a munkaeszközök tartoznak, vagyis a gépek (gépesítettség), a műszerek (műszerezettség) és a munkamegosztás technikai vonatkozásai (arányok, struktúra). A munka tárgyainak egy része is részben olyan funkciókat lát el, mint a munkaeszközök (pl. a szintetikus anyagok megjelenése vagy a technológia kemizálása forradalmasít egyes munkafolyamatokat). *A technikai apparátus fejlettségén a munkaeszközök technikai szintjét értjük, de a szó szoros értelménél valamivel szélesebben, tehát nemcsak a gépgyártás termékeinek technikai szintjét soroljuk ide, hanem a kohászat és vegyipar állapotát is, sőt ide tartozik a népgazdaság villamosenergia-termelése is.* Azt ugyanis, hogy az elhasználandó technikát milyen szinten lehet újratermelni, vagy adott technikai apparátus bővítését milyen hatékonysági fokon lehet megvalósítani, nemcsak a gazdaság szorosan vett munkaeszköz-termelő kapacitása, illetve annak technikai színvonala determinálja, hanem az is, hogy milyen energiaforrásokra és milyen szerkezeti, illetve technológiai anyagokra épül a megújított vagy újonnan létrehozott termelőapparátus.

A technikai apparátus fejlettségének felmérésekor nem lehet elvonatkoztatni *a termelés elérhető nagyságrendjeitől* sem. Egészen másképpen értékelhető egy hatalmas belső piaccal rendelkező gazdasági egység technikai fejlettsége és fejlődési lehetősége, mint egy szűk piaccal rendelkező kis gazdasági egységé. Ezért a technikai apparátus vizsgálata szempontjából *más elbírálás alá esik a Szovjetunió, és ismét másképp kell megítélni ebből a szempontból az európai kis szocialista országokat.*

A technikai apparátus fejlettségével szorosan összefügg, de azért mégis külön értékelhető a *technológia* fejlettségi színvonala, beleértve a gyártásvertikum népgazdasági szervezettségét, a gyártási eljárások korszerűségét, a termék minőségét és költségeit, valamint a *gyártmányok* fejlettségi (korszerűségi) színvonalának fokát. Elavult eszközök-

kel lehet ugyan korszerű termékeket termelni (pl. a magyar ktsz-ek híradástechnikai gyártmányai), azonban az ilyenfajta gyártás nem alkalmas a technológia *széles körű* modernizálására. Modern technológiával is lehet elavult termékeket gyártani, ezt azonban a felvevőpiac bővülésének korlátai előbb-utóbb értelmetlenné teszik. Ha elmaradott technológiával elmaradott termékek készülnek, akkor felmerül a kérdés, hogy a termelés modernizálása felé melyik a hasznosabb lépés: a technológia modernizálása vagy legalábbis ésszerűsítése-e (pl. specializációval, kooperációval, jobb munkaszervezéssel valamelyest olcsóbbá tenni az adott elavult termelést), vagy elkezdni modern gyártmányokat termelni, ha kezdetben viszonylag elavult módszerekkel is. Az utóbbi koncepció érvényesülése esetén azt is el kell dönteni, hogy a termékeknek mely körénél célszerű kezdeni a modernizálást: a fogyasztási cikkeknel-e, vagy az infrastruktúra beruházási cikkeinél, vagy a fogyasztási cikkeket termelő szektor termelési eszközeinél, vagy az alapanyagokat termelő szektor berendezéseinél, vagy pedig a gép- és vegyiparban? Adott, konkrét esetben súlyos érvek szólnak valamennyi variáció mellett is, és ellene is, s az optimális döntés meghozatala gondos előkészítés után is felelősségteljes feladat.

Ha az európai szocialista országok technikai apparátusának fejlettségét és fejlődési lehetőségeit a fejlett tőkésországokéval összehasonlítjuk, az *első és leginkább szembetűnő sajátosság a fejlettségi szint és a fejlődőképesség rendkívüli egyenlőtlensége*. Vannak olyan ágazatok (pl. a szovjet és NDK gépipar egy része, az energiahordozók és ércek termelése, valamint a fémkinyerés ugyancsak a Szovjetunióban), amelyeknek népgazdasági hatékonysága megközelíti a nyugat-európai fejlett tőkésországok szintjét, sőt egyes esetekben túlhaladja az Egyesült Államok hasonló ágazatainak szintjét is. Más ágazatok termelékenysége tekintetében jelentősen előretartanak, termékeik technikai paraméterei, tartóssága, minősége stb. viszont kívánnivalókat hagy maga után, ami miatt például a tőkés világpiacon nem, vagy csak igen rossz áron értékesíthetők. Egyes, főleg mezőgazdasági, könnyűipari és élelmiszeripari ágazatok termékeik minőségét, illetve használati értékét tekintve megközelítik a fejlett tőkésországok azonos ter-

mékeinek színvonalát, viszont igen munkaigényesek, és elavult technológiával, drágán állítják elő termékeiket.(5)

A továbbiakban kiemelten tárgyalunk néhány problémát, amelyek a technikai fejlődés két központi ágazatával, a gépiparral és vegyiparral kapcsolatban felmerülnek.

A fejlettebb szocialista országok gépipara mennyiségi tekintetben nem tartozik a gyenge pontok közé. A gépiparban foglalkoztatottak részaránya az iparon belül az NDK-ban és Csehszlovákiában felülmúlja az NSZK-beli arányt, míg Magyarországon és a Szovjetunióban megközelíti a franciaországi arányt.(6) Ugyanakkor a munka termelékenysége és a termékek minősége, valamint technikai paraméterei szempontjából a Szovjetunió (főleg a kohászati és bányászati berendezések gyártása, egyes elektrotechnikai és elektronikai ágak), valamint az NDK és Csehszlovákia néhány gépipari ága éri el, illetve haladja meg a nyugat-európai szintet. A többi országban is vannak olyan termékek, illetve termékcsoportok, amelyek modern technológiával és modern kereskedelmi megoldások szerint készülnek, ezek azonban nem álltak össze olyan komplexummokká, hogy azokról mint nyugat-európai színvonalú gépipari ágazatokról beszélhetnénk.

A gépipar modernizálását ez idő szerint négy fő tényező gátolja. Az egyik — amelyet már említettünk — *a nyersanyagok, kiváltképpen az acél minőségének nem kielégítő volta*. A rendelkezésre álló szerkezeti anyagok kedvezőtlen adottságait természetesen a konstrukcióban is és a technológia kialakításában is figyelembe kell venni. Ennek a tényezőnek igen nagy szerepe van abban, hogy a gépek nehezek, sok anyagot kell beépíteni a szükséges szilárdsági feltételek biztosításához, valamint abban is, hogy működtetésük nem megbízható, nagyobb a hibásodás, a kopás. Az anyagok nem kielégítő minősége megnehezíti egyébként a modern gyártmányok és gyártási eljárások meghonosítását is, drága átkonstruálási költségekkel jár, s az adaptálás sok esetben az eredeti konstrukció paramétereinek romlását eredményezi.

A másik tényező *a gépipari gyártmányskála nagyméretű szétaprózódottsága*. Az egyes országok a legkülönbözőbb okokból kiindulva mind arra törekedtek — és még ma is vannak ilyen törekvések —

hogy szélesítsék gépipari profiljukat. Szerepet játszott itt az import-helyettesítési politika, az aktív gépszaldóra való törekvés (egyik a másik szerves folytatása). Fontos az a tényező, hogy a *külkereskedelmi árak és a teljes népgazdasági ráfordítások viszonya* az összes népgazdasági ágak közül a *gépiparban a legkedvezőbb*, következésképp a gépipar szélesítése nemcsak ipari munkaalkalmat teremtett, hanem magas realizálási árat is biztosított. Szerepet játszott továbbá az is, hogy a KGST-n belüli első, határozatlan lépések a specializációra igen felemás eredményekre vezettek. A felek nem minden esetben tartották be sem a szállítási határidőket, sem a vállalt minőségi feltételeket, következésképpen a beruházási tervek teljesítése érdekében tanácsos volt párhuzamos gyártási kapacitásokat létrehozni. A gyártmányoké ezért a szocialista országokban igen szélessé vált, a technológia és a gyártmányok műszaki színvonala viszont lassan tudott fejlődni. Érthető, hiszen az állandóan szélesedő gyártmánykálát nem lehetett kutatási és fejlesztési költségekkel, szakembergárdával követni, a szűk piac miatt a szériák lassan futottak le.

A modernizálást gátló harmadik tényező ismét a nyersanyagnehézségekre vezethető vissza. Megfigyelhető, hogy a termelés igen gyors bővülése és a gyártmányoké szélesedése ellenére a szocialista országokban a *gépipar viszonylag igen kevés beruházáshoz jut*, a népgazdaságok beruházható anyagi eszközeit ugyanis nagymértékben igénybe veszik az alapanyag-termelő ágakkal kapcsolatos beruházások. Magyarországon például a szénbányászat állagfenntartó beruházásaira, valamint a termelés minimális bővítésére és modernizálására az 1960-as évek elején az ipari bruttó beruházás mintegy $\frac{1}{3}$ -át fordították. A bányászat egészének beruházásai 1964 és 1966 között megközelítették amortizációjának két és félszeresét, míg a gépiparban csak a másfélszeresét. Hasonló a helyzet Lengyelországban, Csehszlovákiában, valamint az olajbányászat terén Romániában is. A gépipar általában tényleg kevésbé beruházásigényes ágazat, mint a nehézipar többi ága, tömeges elavultság esetén azonban a modernizálás igen jelentős összegeket emészt fel. Azzal kellene tehát számolni, hogy a gépipart mintegy két ötéves terven belül a legberuházásigényesebb ágazatok közé so-

roljuk, s ennek megfelelően lássuk el modern állóeszközökkel, műszerekkel. Erre a lépésre azonban eddig egyetlen szocialista ország sem tudta elszánni magát, a felhalmozási eszközeinek egyéb területen — különösen a kitermelőágakban — történt nagymértékű lekötöttsége miatt.

A gépipar modernizálását — negyedik tényezőként — egy nemzetközi ok is gátolja. Azok a szocialista országok, amelyek a többihez képest viszonylag fejlettebb gépiparral rendelkeztek, gyártmányaikkal természetszerűleg jobban kivették részüket a kevésbé fejlett országok iparosításából. Az NDK, Csehszlovákia és részben Magyarország a KGST-országok felé aktív gépegyenleggel rendelkező kezdettől fogva, gépexportjuk csaknem egészében a KGST-piac (és az ázsiai szocialista országok) felé irányult, természetszerűleg alkalmazkodtak ezen vásárlók igényeihez. Minthogy a gépipar országaiiban a beruházások túlnyomórészt munkahelyteremtő jellegűek voltak, a fő feladat nem az egyes ágazatok intenzív technikai fejlesztése, hanem a mezőgazdasági lakosság iparba való átszivattyúzása volt, és a gépipari termékek iránt inkább mennyiségi, mint minőségi fejlettségi követelményeket támasztottak és támaszthattak. (A magyar traktorgyártás kínai megrendelésre pl. hosszú évekig tömegesen gyártotta az elavult konstrukciójú, de igen egyszerűen kezelhető, durva szerkezetű ún. G-35 típusú traktort.) Ez a tényező állandó, biztosított piacot teremtett a gépipar számára anélkül, hogy erőfeszítéseket kellett volna tenni a gyors technikai fejlesztés érdekében.

Végeredményben a szocialista országok ott tartanak, hogy *gépiparuk szerkezetiileg kiépült, vagy csaknem kiépült, viszont műszaki kultúrája általában elmaradott a fejlett tőkésországokéhoz képest. Következésképpen a gépipar jelen pillanatban nincs teljesen felkészülve arra, hogy a népgazdaságokat korszerű munkaeszközökkel tömegesen felszerelje.* Ez az érem egyik oldala. A másik viszont az, hogy a gépiparok *megvanak, kiépültek, tehát kellő munkamegosztással, beruházási erők koncentrálásával, jól átgondolt és megszervezett gyártmánymodernizálással el lehet érni, hogy a technikai rekonstrukció alapjaivá váljanak.*

Ehhez azonban a gépipar elé tűzött feladatok alapos átföntölása

kell. A szocialista országok többségében ma még a társadalom többre értékeli az önköltségsökkentést és a termelékenység emelését, mint az új, technikailag magasan fejlett gyártmányok kihozatalát és termelését. Az érdekeltégi rendszer tehát nem a minőségi, hanem a gazdaságossági szempontok érvényesülése irányába ösztönöz. Ezt az érdekeltégi rendszert célszerű megfordítani egyelőre úgy, hogy a gazdaságosság követelményét bizonyos mértékben háttérbe szorítjuk a minél korszerűbb termékek gyártása ellenében, majd később a két követelményt együttesen lehet és kell érvényre juttatni. *A modern berendezések ugyanis mind a belső felhasználó oldalán, mind a külső piacokon sokszorosan behozzák a gépipari gyártási költségtöbbletet.* A fejlett tőkésországokkal folytatott versenyben a pozíciókat csak akkor tudjuk jelentősen javítani, ha korszerűsítjük a szocialista országok munkaeszköz-termelési bázisát.

A gépiparral kapcsolatban eddig elmondottak hatványozottan érvényesek a *vegyiparra*. A vegyipar tudniillik nemcsak technikai szintjét tekintve elmaradott a szocialista országokban,⁽⁷⁾ de ma még strukturális súlya sem elégséges. Különösen kevés a termelés a modern szintetikus anyagokat termelő ágakban és nem mondható elégségesnek a megtermelt műtrágya, valamint korszerű növényvédőszer-termelés sem. A vegyipar a beruházásigényes ágazatok közé tartozik, és fajlagosan, egységnyi, beruházott összegre vetítve kevés munkahelyet teremt. Ennek következtében azok az országok, amelyek beruházási eszközeiket elsősorban úgy igyekeznek felhasználni, hogy minél több nem mezőgazdasági munkahelyet létesítsenek, *erről az oldalról* nincsenek is érdekelve a vegyipar kiemelt fejlesztésében. Más érdekeltégi tényezők és külkereskedelmi megfontolások a fenti szempontokon természetesen felülkerekedhetnek. Románia esetében például az ország természeti kincseinek komplex hasznosítására való törekvés, valamint az az igyekezet, hogy javítsák exportstruktúrájuk hatékonyságát, háttérbe szorította azt a szempontot, hogy a vegyipar kevés munkahelyet teremt, s így az iparosítás jelenlegi szakaszában a vegyipar első súlypontként szerepel. Meggyorsult a vegyipar fejlesztése a Szovjetunióban is, ahol az ipar sokoldalú és komplex modernizálásának

egyik alappilléreként kezelik a vegyipart, továbbá a mezőgazdaság hatékonyságának növelését remélik gyorsabb fejlesztésétől. Hasonló törekvések mutatkoznak Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban is. Nagymértékben megkönnyítette a kelet- és közép-európai országok vegyiparának fejlesztési lehetőségeit a szovjet olajexport fokozása a „Barátság” nemzetközi kőolajvezetéken keresztül, ami lehetővé teszi, hogy például az NDK — egyébként fejlett — vegyipara a ma már korszerűtlennek számító szénbázisról áttérjen a szénhidrogénbázisra.

A vegyipar fejlesztése tehát kettős feladatot ró az európai szocialista országokra. Egyfelől elő kell teremteni a korszerű vegyipari berendezéseket, ami egyes esetekben csak nyugati import útján lehetséges. Ezzel párhuzamosan meg kell teremteni a korszerű vegyipari termelő-eszköz-gyártás alapjait. Tekintettel arra, hogy a vegyipari technológiák kidolgozása és ezzel kapcsolatban a készülékek és berendezések gyártása igen szellemimunka-intenzív tevékenység, ezért a vegyipari gép- és berendezésgyártás technikai rekonstrukciója eleve megköveteli az abban érdekelt szocialista országok igen szoros nemzetközi összefogását. Ennek ki kell terjednie a licencvásárlások koordinálására, a tervező- és kivitelező munka specializációjára, és emellett minden olyan tevékenységre, amelyet a vegyipar modernizálási programja tartalmaz.

A nemzetközi együttműködésnek ki kell terjednie a primer és szekunder gyártmányok specializációjára is. Közismert a vegyiparnak az a sajátossága, hogy azonos alapanyagokból sokféle terméket, illetve mellékterméket tud kinyerni. A melléktermékek feldolgozása sok esetben nem gazdaságos, éppen azok sokfélesége és nagy száma miatt. Nagyon valószínű, hogy a hagyományos fő gyártási profilkok melléktermékei feldolgozásának nemzetközi koncentrációja igen sok kihasználatlan lehetőséget rejt magában.

A vegyipar az az ágazat, amelynek gyors ütemű fejlesztése és modernizálása nagy lépéssel előbbre viheti a szocialista országokat termelőerőik fejlesztésében, de ahol jelenleg még a legnagyobb lemaradás mutatkozik a fejlett tőkésországok teljesítőképességéhez képest. A gép- és

vegyipari elmaradottság felszámolása nem képzelhető el a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás kiszélesítése és elmélyítése nélkül.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy a gépipar a fejlettebb szocialista országokban terjedelmét tekintve kiépült, a kevésbé fejlettekben pedig közel áll ahhoz, hogy kiépültnek lehessen tekinteni. Műszaki színvonalát tekintve a szocialista országok gépipara tömeges és nagyarányú rekonstrukcióra szorul, ami magával hozza a kohászat, a vegyipar és a külkereskedelem rekonstrukciójának szükségességét is. A vegyipar az NDK kivételével egyetlen országban sem tekinthető még kiépítettnek, nem foglalta még el az őt megillető helyet az iparágazati struktúrájában sem. A szocialista országokban most erőteljes beruházások folynak a lemaradottság felszámolása érdekében. A legtöbb országban a strukturális hátrány behozását egyben összekötik a modern vegyipari technológia és gyártmányszerkezet meghonosításával. Ez ideális megoldás, ha biztosítani tudják a beruházási és munkaerő-feltételeket (főleg a magasan kvalifikált üzemeltető személyzetet és a továbbfejlesztési-kutatási hátteret), és ha megtörténik a termelés, fejlesztés és piac koordinációja. Egyelőre inkább az előbbi irányban történnek határozott lépések, s az utóbbi tényezőt sajnos nem kezelik fontosságának megfelelően, holott a kis országokban a nemzetközi koordinálás hiánya előbb-utóbb befagyasztja mind a műszaki fejlődést, mind pedig a vegyipar népgazdasági hatékonyságának növekedését. A koordináció hiánya, illetve gyenge volta egyébként a gépipari rekonstrukciót is fékezi. (8)

Koordináció alatt nem feltétlenül a direktív tervezés által meghonosított koordinációt, tehát a diktált tervek mérlegszerű egyeztetését értjük. A tervszerű gazdálkodásban az újratermelési folyamatok koordinációját ennél rugalmasabb eszközökkel is meg lehet valósítani.

A gép- és vegyipar műszaki fejlődésének meggyorsítása feltételezi a nemzetközi együttműködés elmélyítését a kelet-európai szocialista országok között, illetve egyes kis országok és a Szovjetunió között. Ez az eddigi fejtegetések egyik sarkalatos következtetése, amelynek okaira itt szükséges rámutatni. A modern termelőerők egyik alapvető

jellemvonása a specializáltság, differenciáltság és a termelési eszközök és termelési eljárások gyors fejlődése, amely a meglevő berendezések gyors ütemű elavulását eredményezi. Mindez az ipari termelést, de különösképpen a termelési eszközök termelését igen kutatás- és fejlesztésigényessé teszi, amelynek költségeit csak a tömeggyártással lehet ellensúlyozni, a gyors avulás viszont megköveteli, hogy a nagy tömegű termékeket igen rövid idő alatt értékesítsék. A korszerű termelési-eszköz-termelés rendkívül specializált, hatalmas kutató- és fejlesztő-háttérrel rendelkezik, igen gyorsan reagál a technika változásaira és a nagy tömegben kibocsátott termékeket gyorsan képes realizálni, amortizálni a fix költségeket, hogy minél hamarabb újabb termékekkel jelenhessen meg a piacon.

Egy iparág ma csak akkor élet- és fejlődőképes, ha mindezen követelményeknek együttesen meg tud felelni. Ennek értelmében *nem* életképes a világpiacon, és *nem* alkalmas a népgazdaság technikai fel-emelésére az olyan termelési-eszköz-gyártó ipar, amelyik

- a) nem képes specializált termelési eszközök gyártására;
- b) nincs mögötte ütőképes kutató- és fejlesztőapparat;
- c) nem képes a kutatással, fejlesztéssel, felszerszámozással, üzemszervezés-változtatásokkal járó fix költségeket kellő terméktömegre elosztani;

- d) lassan reagál a piac követelményeinek változásaira, vagyis elavult berendezéseket termel. A modern termelési-eszköz-gyártástól tehát nem szabad sajnálni az élő- és holtmunka-befektetéseket, és azt igen rugalmasan kell megszervezni. (9)

Ha egy ország emberi és anyagi erőforrásai nagyok, belső piaca igen kiterjedt, a termelési-eszköz-gyártásnak úgyszólván egész spektrumát képes alapvetően a belső feltételekre támaszkodva létrehozni. A szocialista országok közül ezeknek a követelményeknek egyedül a Szovjetunió felel meg, s a világ gazdaságban egyelőre még csak az Egyesült Államok nemzetgazdasága üti meg a Szovjetunió kívül a kívánt méreteket. A többi ország esetében vagy a nemzetgazdaság méretei, vagy a termelőerők fejletlensége korlátozzák a termelési eszközöket termelő ágazatok, s ezeken keresztül az egész népgazdasági-tech-

nikai apparátus műszaki fejlődésének kibontakozását. Ez vonatkozik a fejlett nyugat-európai tőkésországokra is (ahol a fejlődés *emberi és műszaki* feltételei teljes mértékben adottak, a *piaci* feltételek viszont a kiterjedt külkereskedelem és az integráció ellenére is erősen korlátozottak), de hatványozottan vonatkozik az európai kis szocialista országokra, amelyekben — amint korábban kifejtettük — a műszaki és emberi feltételek sem minden tekintetben érettek még egy ilyen jellegű fejlődés kibontakozásához.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy

a) az európai szocialista országoknak a fejlett tőkésországok mögötti viszonylagos elmaradottsága *elsősorban a technikai apparátus fejletlenségéből fakad*, különösképpen a termelési eszközöket gyártó, a technikai forradalom szívéét képező gépipar és vegyipar gyártmányainak, valamint technológiáinak elmaradottságából. A vegyipar esetében nemcsak technikai, hanem egyelőre még strukturális elmaradottságról beszélhetünk, a gépipar esetében már csak Románia és Bulgária esetében van mennyiségi behoznivaló. Súlyosítja ezt a helyzetet a gép- és vegyipari profilok túlságos széttagoaltsága a kisebb szocialista országokban, s a nemzetközi együttműködés nem kielégítő volta, továbbá egyes országok nyersanyagproblémái. Enyhíti viszont az a körülmény, hogy a gép- és vegyiparnak a KGST-országok többségében már meggyökeresedett vagy meggyökeresedő termelési hagyományai vannak. A technikai megújulás emberi feltételei, amelyek kedvezőbbek a pillanatnyi műszaki és beruházási feltételeknél, sokat segíthetnek tehát ez utóbbi javításában. Kedvezőbbé teszi a helyzetet az is, hogy a legtöbb ország — de különösen a Szovjetunió — rendelkezik a termelési eszköz-gyártás olyan, a szó legszigorúbb értelmében modern gócpontjaival, amelyeknek az egész termelési eszköz-gyártásra, majd azt követően a népgazdaság egészére való kisugárzása meg tudja gyorsítani az átalakulás folyamatát.

Az országainkban uralkodó szocialista termelési viszonyok kedvező feltételeket teremtenek ahhoz, hogy az alapvető strukturális változások véghezvitelének befejeztével a technikai forradalmat is gyorsabban és hatékonyabban vigyük véghez, mint tőkés versenytársaink.

2. A gazdaságirányítási modell

A szocializmus olyan társadalom, ahol

a) a társadalom tulajdoni atomizáltságának megszüntetése folytán *lehetőség nyílik* a különböző szintű döntések, illetve folyamatok optimális koordinációjára, vagyis a különböző egyének, kollektívák, rétegek és gazdasági egységek — természetszerűleg eltérő — érdekeinek *előzetes* egyeztetése lehetséges;

b) a spontaneitásnak mint a társadalmi fejlődést *végső soron* eldöntő faktornak a kiküszöbölése folytán eltűnik, vagy legalábbis lényegesen csökken a növekedés bizonytalansági tényezője, így jobban megközelíthető az optimális arány a termelőfelhalmozás és a fogyasztás között;

c) a termelés fejlesztése, megszervezése „magánügyből” „közüggé” válik, a termelők adott szinteken bevonhatók a döntési folyamatokba, s ez hatalmas társadalmi energiát szabadít fel.

Míndez természetesen racionálisabbá teheti a meglévő erőforrásokkal való gazdálkodást, gyorsabbá teheti az új erőforrások keletkezését, vagyis ezáltal hatékonyabbá válhat az egész társadalom gazdálkodása. A szocialista társadalom ezen előnyei csak akkor bontakozhatnak ki, ha a burzsoázia politikai és gazdasági hatalmának kiküszöbölésén, s az új társadalmi struktúra alapvető tulajdoni-jogi kereteinek létrehozásán túlmenően *az új struktúrát mint új, tömeges életformát sikerül kiépíteni*. Az életformává válás annál tökéletesebb és sikeresebb, minél inkább nem az érdekek ellenében való, az egyén

(csoport, gazdasági egység) természetes törekvéseivel ellentétes állásfoglalásokra alapozódik. A szocialista életforma a társadalom magas fokú szervezettségét jelenti, ezért érvényesülése a rész- és összérdekeknek az állandóan változó viszonyokhoz való állandó alkalmaztatását követeli meg. S végül, mivel a legtökéletesebb rendszer is csak megközelíti az ideálist, de azt nem éri el, ezért a társadalmi struktúrát állandó tudatos változás alá kell vetni. Ez viszont azt követeli meg, hogy a társadalmi egységek adott esetekben ne *csak* a jelen lehetőségeit és szükségleteit mérjék fel, és használják ki annak előnyeit, hanem azoktól függetlenül, távlatban realizálódó célok érdekében helyesen tudjanak súlyozni a pillanatnyi és a távlati követelmények érvényre juttatása között. Ezért a szocialista társadalom tudatossági foka összehasonlíthatatlanul nagyobb és magasabb rendű, mint bármely előző társadalomé. A pillanatnyi érdekeknek és a nevelés által kialakított, ezen érdekekkel adott esetekben szembeállítható tudatosságnak olyan dialektikájáról van szó, amelyre a történelemben eddig kevés példa akadt. Ez jelenti a szocialista társadalmi struktúrának jogi-hatalmi keretektől *tömeges életformává* való átalakulását.

Az előzőekben szó volt már az európai szocialista országok termelőerőinek jelenlegi fejlettségéről, és arról, hogy ez hogyan határozza meg fejlődésük irányát és módját, valamint világgazdasági pozíciójukat, ami alapjában véve kiformalta ezen országok *történelmileg konkrét szocializmusát*. A nagy verseny tétjét — melytől nemcsak az illető térségben függ a társadalmi haladás ügye, hanem világméretben is — az adott technikai fejlettségi fokon (a fejlettség és gyengén fejlettség határmezsgyéjén) ez az országcsoport csak úgy tudja megnyerni, ha maximálisan koncentrálja anyagi erőforrásait, és ha egyben maximálisan feléleszti a társadalmi tömeginiciatívát a fejlődés érdekében. A két követelmény igen szorosan összefügg a verseny alapcéljával („utolérni és túlhaladni”) és egymással is.

Az egymással versenyben álló két fél (kapitalizmus-szocializmus) gazdasági erőviszonyai egyelőre még nem egyformák. A Szovjetunióban és az európai szocialista országokban mintegy 340 millió ember évenként és fejenként kb. 700 \$ végerterméket termel, a fej-

lett tőkésországok lakosainak száma ezzel szemben 400 milliónál több, s az egy főre jutó nettó végterméktermelés valamivel meghaladja az 1800 \$-t. *A hozzávetőleges és primitív összehasonlítás tehát a gazdasági potenciálban mintegy háromszoros különbséget mutat a fejlett tőkésországok javára.* Lehet, hogy a tényleges erőviszonyok valamivel kedvezőbbek számunkra, de az sem elképzelhetetlen, hogy az előbbi becslés a mi javunkra torzít. Számításba kell venni azt is, hogy az elmaradott országokban működő termelőerők nagy része még ma is a tőkés világot erősíti, valamint azt, hogy a két világrendszer közötti katonai egyensúly fenntartása érdekében — korlátozottabb erőforrásaink ellenére — legalább ugyanakkora védelmi erőfeszítéseket vagyunk kénytelenek tenni, mint a fejlett tőkésországok.

Ahhoz, hogy a szellemi és fizikai erőnléthez, valamint a fejlődéshez szükséges munkaerő-újratermelést biztosító életszínvonalat tartani lehessen, az évi 700 \$ felét fogyasztásra kell fordítani; (a nyugat-európai tőkésországokban pedig az 1800-ból kb. 1400 \$-t fordítanak ugyanilyen célokra).⁽¹⁰⁾ Az átlagos 700 \$/fő/év végtermékvolumenből abszolút nagyságát tekintve ugyanannyi, arányát tekintve pedig többszörös a védelmi célokra fordított kiadás, mint az átlagos 1800 \$-ból, ugyanakkor a 700 \$/fő/év végtermékhez sem járul hozzá a külföldön megtermelt, de otthon realizált értéktöbblet. Az egy lakosra jutó termelőfelhalmozás a mi országainkban valószínűleg kisebb, mint a fejlett tőkésországokban. Ha ehhez még hozzászámítjuk azt is, hogy jelen pillanatban az elhasznált termelési eszközök pótlása a fejlett tőkésországokban sokkal inkább forrása az újratermelés bővítésének, mint a mi országainkban, akkor teljesen érthetővé válik, miért kell maximálisan kihasználnunk az erőforrás-koncentrálnálási és súlypontképzési lehetőségeket, és miért kell felszítanunk a tömeginiciatívát a meglévő, csak helyileg felkutatható és felhasználható erőforrások mozgósítására.

Ilyen helyzetben a szocialista országok fejlődési modellje nem lehet más, mint egy terméktöbblet-maximalizálásra és koncentrálnálásra felépített modell, amelynek a legfontosabb korlátozó feltétele az adott életszínvonal mérsékelte, de állandó emelése.⁽¹¹⁾ Hozzávetőleges szá-

mítások szerint az európai szocialista országokban az évi 4—7%-os nemzetijövedelem-növekedés eléréséhez a nemzeti jövedelemnek mintegy 25—35%-át kell termelőfelhalmozásra fordítani, s ez a bruttó beruházások kb. felét teszi ki. A fejlett tőkésországokban a 2—6%-os növekedési ütemhez a nemzeti jövedelemnek maximum 20—25%-át kell felhalmozni, ami viszont csak mintegy 20—40%-a a bruttó beruházásoknak. A személyes fogyasztással semmiképpen át nem változó új érték tehát nálunk fontosabb forrása a növekedésnek, mint versenypartnereinknél. Ezért kell ezt az értéket lehetőleg a maximumon tartani, lehetőleg maximálisan koncentrálni, és lehetőleg maximális ösztönzést adni a termelőknek az egy főre jutó évi végeredmény növelésére, az ide ható lehetőségek felkutatására.

Csakhogyni ezzel a modellel egy *ellentmondást is* zúdítunk a saját nyakunkba. Mi ugyanis arra készítjük az embereket, hogy termeljenek minél több olyan terméket, amelyből aztán, az emelkedéshez képest, mind kevesebbet és kevesebbet kapnak vissza. A megtermelt m koncentrációja — mint modellünk *egyik* sarkalatos elve — ellene hat a tömeginiciatíva elvének, vagyis annak a *másik* sarkalatos elvnek, amelyre az m maximális forrásainak felkutatása, kihasználása, növelése épül.

A mi népgazdaságainknak feladataik megoldásához olyan eszközöket kell koncentrálniuk, amelyeket senki más nem tud előteremteni, csak az, aki a „lelőhelyeket”, a helyi lehetőségeket ismeri. Ugyanakkor a többletteljesítményekért — a termelőerők viszonylag alacsony fejlettségi szintje s a felhalmozásnak ebből adódó, legjobb esetben is nem javuló hatásfoka miatt — azokból nem tudnak progresszíven visszajuttatni. Ha pedig megvalósítják a többletteljesítmények progresszív jutalmazását oly módon, hogy az a *csak helyileg* feltárható források felkutatására és felhasználására ösztönözzön, ez szükségképpen a felhalmozás szétaprózódásával jár együtt. Így alakul ki a „félleg fejlett” gazdaságok két alapvető modellje, a *centralizált* és a *decentralizált* modell.

A népgazdaság funkcionáltatásának az a centralizált modellje, amely az első ötéves tervek folyamán a Szovjetunióban alakult ki, jelentős eredményeket tesz annak az elvnek, hogy az m maximalizá-

lása a tömegek iniciatívája nélkül nem mehet végbe. Ez a modell egyben a társadalom intenzív nevelésével is ellensúlyozta az érdekelt-ség és a döntési folyamatba való aktív bekapcsolódás hiányosságait. Ezt a modellt vették át lényegében a népi demokráciák is, és — igen sok enyhítéssel, módosítással — ez funkcionált a szocialista országok többségében.(12) Egy másik megoldás, egyfajta decentralizált modell a jugoszláv népgazdaság erős fejlődési kontrasztjainak, bonyolult nemzetiségi és egyéb problémáinak nyomása alatt alakult ki. A felhalmozás koncentrációjának radikális csökkentésével kétségtelenül sikerült Jugoszláviában kibontakoztatni bizonyos tömeginiciatívát, amely, ha nem is terjedt el egészen a legszélesebb dolgozó tömegekig (a munkástanácsok működésében sok formális vonás található!), de az üzemi, vállalati és helyi szervek vezetőrétegeiig mindenesetre érez-tette hatását.

A két fejlődési modell ellentétességét *W. Brus* úgy veti fel, mint a szocialista termelési viszonyok belső ellentmondását. Kellően széles tapasztalat hiányában nagyon nehéz megítélni, valóban olyan belső sajátosságról van-e szó, amely a szocialista termelést egész életén át végigkíséri, vagy pedig csak a mi országaink speciális fejlettségi viszonyai (viszonylagos fejletlensége) nagyítják fel a jelentőségét. Elkép-zelhető például egy általános szintjét tekintve magasan, ágazati és te-rületi értelemben pedig egyenletesen fejlett gazdaságban a termék-többlet olyan harmonikus elosztása a termelőhelyek és az irányító szervek között, amely kielégíti mind a tömeginiciatívát, mind pedig a központi súlypontképzési szükségletek követelményeit. Persze ez a szinte ideális helyzet sem lesz teljesen ellentmondásmentes, hiszen a jövedelemmegoszlás harmóniáját a fejlődés állandóan felborítja. Ennyiben *Brus*nak kétségtelenül igaza van. Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy a két modell társadalmi indukcióképessége kö-zötti éles differencia a gazdaságok érettségének fejlődésével csökken. Vagyis egy, a mi országainknál kétszer-háromszor fejlettebb, a fejlő-dés egyenes útjára a későbbiekben majd rátérő szocialista gazdaság-ban összehasonlíthatatlanul kevésbé élesen fog felvetődni az, hogy a gazdaság centrális irányítása a tömegkezdeményezés háttérbe szoru-

lását eredményezi, a decentralizálás pedig a központi akarat szétfoslásának veszélyével jár. A tapasztalat arra utal, hogy ha a tömegkezdeményezés gyenge, akkor a felhalmozott és koncentrált eszközök optimális népgazdasági elosztása, valamint racionális működtetése szinte áthághatatlan akadályokba ütközik, vagyis nem sikerül a kívánt hatékonysággal kihasználni a többleterméket centralizáló modell lehetőségeit. Ha viszont az m központosításának rovására növeljük a tömegkezdeményezést, abban az esetben a kikényszerített m növelési források népgazdasági szinten nem kellően súlypontosíthatók, s így gyenge hatékonyságú termelési objektumokban öltenek testet, sőt egy részük természetesen visszafolyik a fogyasztás csatornáiba. *Az m centralizáció és az m maximalizáló tömeginiciatíva a mi, viszonylag szegény népgazdaságaink körülményei között ellentmondásosak, és ezen ellentmondás bármely pólusát helyezzük a másik rovására előtérbe, a háttérbe szorított pólus olyan folyamatokat szül, amelyek jelentősen rontják az előtérbe állított pólus előnyeit.*

Végeredményben az egyéni és társadalmi, vagy szűkebb kollektívák és szélesebb kollektívák érdekeinek olyan összeütközései jönnek létre, amelyek akadályozzák azt, hogy a társadalom a termelőerőket a lehetőségekhez képest maximális ütemben fejlessze. Érdeellentétek létrejöttét a társadalom különböző rétegei, egyénei, kollektívái között persze nem lehet megakadályozni. Az érdekek minden esetben összezsápnak, és pedig annál keményebben, minél inkább feszített a bővített újratermelés üteme, minél kevesebb az az ideiglenesen befagyasztott emberi munka, amelyet éppen e feszültségek levezetésére lehet felhasználni.

A kizsákmányolás alól való felszabadulás Kelet-Európa speciális viszonyai között eddig elsősorban azt eredményezte, hogy a népek az általuk megtermelt terméktöbbletet ésszerűbben használták fel, létrehozták a gazdasági továbbfejlődés meggyorsításának olyan elemi feltételeit, mint a tömeges általános és szakképzés, az ipar alapstruktúrája, a termelési eszköz-gyártás. Mindez egy korszakkal közelebb hozta a világtechnika élvonalába való felfejlődés perspektíváját. Bebizonyosodott tehát az, hogy az a szocialista társadalmiszervezési

gyakorlat, amely az európai centrum periferikus gazdaságainak speciális viszonyai között jött létre, alkalmas az ipari struktúra gyorsított kialakítására, a termelési eszköz-termelés tömegmértetű meghonosítására, vagyis a modern ipari termelésen alapuló népgazdaságok kerekeinek létrehozására.

A strukturális forradalomból a technikai forradalomba való átmenet követelményei azonban arra kényszerítenek bennünket, hogy revideáljuk a követendő fejlődési modellt, s ennek szükségleteihez képest továbbfejlesszük a gazdaság társadalmi szervezettségét is.

Tulajdonképpen a tőkésországokban is ez a folyamat ment végbe a technikai forradalom küszöbén. A tőkés társadalom kénytelen volt belátni, hogy a hallatlan mértékben társadalmasodott termelőerők funkcionáltatását és továbbfejlesztését nem tudja biztosítani akkor, ha nemzetgazdasági (sőt nemzetközi) szinten nem biztosítja a legfontosabb döntések koordinációját. Minél koncentráltabb a tőke, minél nagyobb az egész fejlődésre való hatása egy-egy hatalmas vállalati komplexum mozgásának, s a döntő ágak minél inkább olyan kezekben összpontosulnak, amelyeknek nincs átlátásuk az összes szekunder hatások felett, annál nagyobb a kényszerítő erő a döntések koordinációjára. A tőkés állami és államközi gazdasági szervezetek megnövekedett hatóköre ennek a belátásnak a következménye.

A tőkés világ tehát egy nagy lépést tett a felé a társadalomszervezési modell felé, amit mi használunk, az m maximalizálása, maximális koncentrációja és a súlypontképzés felé. Igaz, hogy ezt nem tudta olyan következetesen véghezvinni, mint mi, mivel *tőkés* gazdaság maradt, s a saját árnyékát mégiscsak képtelen volt keresztülugrani. De az általában tökéletlenebb fejlődési modellnek kétségtelenül volt egy olyan előnye, ami nálunk hiányzott: a tőkésországok jóval kisebb hatáskörrel tudják gazdaságpolitikai célkitűzéseiket megalkotni és végrehajtani, ám jóval nagyobb anyagi erőforrásokat mozgósítanak. Ezért a kisebb hatásfokkal, ellentmondásosabban működő modell is jelentős eredményeket tud felmutatni, mert hatalmas anyagi-technikai háttér áll mögötte. A továbbfejlődés szempontjából *nem kulcsponti* helyeken viszont a tőkés modell nem, vagy csak módjával avatkozik be,

következésképpen itt engedi hatni azokat a spontán erőket, amelyek helyileg képesek felhajtani a forrásokat, realizálni a termelési és eladási lehetőségeket. Nyugodtan teheti egyébként, mivel a gazdasági továbbfejlődés lehetőségeit ezek a szekunder-tercier tevékenységek úgyszólván egyáltalán nem befolyásolják, sőt amennyiben sikerül az ezekkel való törődéstől távol tartani saját magát, pontosabban: sikerül elkerülnie, hogy az ezekkel járó gondok is a vállára háruljanak, nagyobb energiája marad a kulcsterületek befolyásolására.

Az a tőkés modell tehát, amelynek segítségével a technikai forradalmat a legfejlettebb országok végrehajtották, némileg bonyolultabb, mint a mienk. Alapjában ez is értéktöbbletet maximalizáló modell — ez a társadalom tőkés alapszerkezetéből egyébként axiomatikusan következik —, ugyanakkor a megtermelt m feletti központi diszpozíció, s a súlypontképzések mechanizmusa eleve differenciáltabb, ellentmondásosabb, mint nálunk. Differenciáltabb azért, mert a központ csak akkora m tömeg felett rendelkezik, amekkorával a nemzetgazdaság kulcsfontjainak fejlődését befolyásolni tudja (tekintettel arra, hogy e kulcsfontban igen tőkeerős vállalatok dolgoznak, nem az egész finanszírozást tartja az állam kézben, csak annyit, amennyivel a továbbfejlődés irányát nagy vonalakban meg tudja szabni). Ellentmondásosabb azért, mert az állam nem független a magántulajdontól, nem képes olyan döntésekre, amelyek áldozatokat kívánnak a legbefolyásosabb tőkés csoportosulásoktól egy távlati nemzetgazdasági cél érdekében. Következésképpen az állam alapjában véve nem más, mint a tőkés monopólium fejlődésének egy újabb állomása, egy fórum, illetve eszköz, amelynek segítségével a tőkés csoportok közötti kompromisszumok létrejönnek, illetve amelynek kereteit és lehetőségeit felhasználva a monopóliumok közötti bírkózás végbemegy. Ez az ellentmondásosság azt is eredményezi, hogy az m koncentráció s a súlypontképzés mértéke és iránya nem mindig a tényleges nemzetgazdasági optimum követelményeinek megfelelően történik, hanem az erőviszonyok alakulásától függ.

Teljesen kézenfekvő, hogy akkor, amikor az európai szocialista országok rálépnek a technikai forradalom kibontakoztatásának útjára, az

m maximalizálási modelljüket némileg változtatniuk kell. Elsősorban számolni kell azzal, hogy a kialakult ipari struktúra már belendült a mindennapi termelésbe, vagyis nemcsak c -t és v -t, hanem m -et is termel. Minthogy nem a semmiből kell teljes iparágakat létrehozni, hanem a meglévő iparágak technikai megújulási folyamatát kell ösztönözni, a szocialista országokban is mérséklődhet az m koncentrációjának mértéke. Minthogy a súlyponti területek most már úgy jelentkeznek, hogy meg kell találni a műszaki fejlesztés olyan alapvető irányait és területeit, amelyeknek a leghatásosabb és leggyorsabb a tolvagyűrűzése a népgazdaság egészére, a súlypontosítás jellege és módszerei is változást szenvednek. A népgazdasági és ágazati döntések direktív jellege tehát bizonyos területen lazulhat, ugyanakkor a döntések centralizációjának más területen erősödnie kell. Felesleges központilag dönteni a szekunder és terciér területek termelési, fejlődési, realizálási problémáiról, ezeket elegendő annyira kézben tartani, hogy ne szívjanak el egészükben több m -et, mint amennyi a szükséges fejlődési ütemükhöz kell. Ugyanakkor vaskézrel kell irányítani

a) a primer ágazatok műszaki fejlődését, és

b) a műszaki fejlődéshez szorosan hozzá tartozó anyag- és káderellátás, valamint beruházás és külkereskedelem ügyeit.

A központi tervezés „lazítása” tehát nem szabad, hogy a termelőerők fejlődésének szétaprózódásához, felmérhetetlen és beláthatatlan makroökonómiai folyamatok keletkezéséhez vezessen, különösen a továbbfejlődés szempontjából kulcspontoknak tekinthető területen — elsősorban a gép- és vegyiparban — s a hozzájuk szorosan tartozó vertikális lépcsőkben (kohászat, energiatermelés és építés), továbbá a nemzeti jövedelem elosztási és felhasználási folyamatának döntő pontjain. Egy ilyen félreecsúszás, társadalmunk szervezettségét tekintve messze a mai tőkés gazdasági szervezettség mögé vetne bennünket, holott a cél éppen az, hogy felhasználjuk társadalmi struktúránk olyan előnyeit, amilyenekkel a tőkés versenypartner nem rendelkezik, ti. azt az előnyünket, hogy a szocialista állam nem a magántulajdonosi érdekek állandó és elsősorban figyelembevételével kénytelen döntéseit hozni.

Mintegy zárójelben jegyezzük itt meg, hogy a népgazdaságok széttagoltsága fejlett és fejletlen országrészekre, erősebben fejlesztett és elhanyagoltabb ágazatokra, aránytalanul jól és rosszul jövedelmező foglalkozásokra, a népgazdaság belső feszültségeiből kialakuló különböző monopolhelyzetek és politikai feszültségek mind afelé hatnak, hogy az egyes részérdekek hasonlóan léphessenek fel az összérdekekkel szemben, mint ahogyan a tőkés államkapitalizmusban az egyes tőkés csoportok fellépnek egymással, vagy esetleg egy állami technokrataelképzeléssel szemben. Az új modellnek a gyakorlatban való megvalósítása előtt feltétlenül fel kell mérni az ilyen természetű belső feszültségeket is, és a modellt adaptálni kell a konkrét helyzethez, különben megvan a veszély arra, hogy az m szükséges mértékű koncentrációja nem sikerül, s a technikai súlypontképzésre vonatkozó elképzelések füstbe mennek.(13) Ne felejtjük el, hogy *a technikai forradalmat jóval kevesebb anyagi tartalékkal, alacsonyabb fejlettségi szinten kezdjük el megvalósítani, mint versenypartnereink, ennél fogva a társadalomnak jóval nagyobb határfokkal kell erejét koncentrálni a feladat megoldására, hogy sikerüljön azt véghezvinni.*

Jegyzetek

- (1) Az EGK és a KGST-országok közötti fejlettségi különbségeket — jobb mutató híján — az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem különbségeivel próbálom érzékeltetni. Ehhez azonban a tárgyalt országok nemzetijövedelem-adatait összehasonlítható szintre kellett átszámítani, amelyet egy igen egyszerű, hozzávetőleges pontosságú eredményt adó módszerrel végeztem el. (A számítás menetét nem ismertetem.)

A számítás végeredményét — tehát az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem alakulását a KGST és az EGK országaiban (\$-ban) — a következő táblázat mutatja:

Országok	1960	1965	Évi növekedési ütem (%)
<i>KGST-országok</i>			
Bulgária	322	425	6,7
Csehszlovákia	645	684	1,9
Lengyelország	350	440	6,2
Magyarország	389	475	4,5
NDK	635	766	3,5
Románia	265	393	9,1
Szovjetunió	505	640	6,5
KGST-átlag	481	600	—

Országok	1960	1965	Évi növekedési ütem (%)
<i>EGK-országok</i>			
Belgium	752	995	5,1
Franciaország	749	1064	—
Hollandia	674	852	5,0
NSZK	797	1116	5,1
Olaszország	462	550	4,9
EGK-átlag	687	880	—

Forrás: *Ekonomika Sztran-csenov SZEZ za 1950—1968.* Moszkva, 1969. Office Statistique des Communautés Européennes. Statistiques générales, 1969. 5. sz.

Az összehasonlítások — a KGST-országok egymás közötti arányai kivételével — nagyon hozzávetőlegesek, ezért messzemenő és részletes következtetések levonásától óvakodnunk kell.

Néhány észrevétel azonban megkockáztatható:

- 1960-ban és 1965-ben a KGST-országok átlaga nem közelített az EGK-éhoz, és mindkét időszakban végeredményben ez utóbbi $\frac{2}{3}$ -a körül mozgott.
 - A növekmény abszolút nagysága az EGK-ban nagyobb, mint a KGST-ben.
 - Az EGK vizsgált mutatójának növekedési ütemével való lépéstartás elsősorban a gyors szovjet fejlődésnek, és kisebb részben a viszonylag elmaradottabb Románia és Bulgária iparosítási lendületének köszönhető. A fejlettebb kis szocialista országok az ütemet kifejezetten visszahúzzák.
- (2) A foglalkoztatottsági struktúra néhány jellemző adatával világítjuk meg ezt a változást. Az adatok 1960-ra vonatkoznak:

Országok	Az összlakosságból			Az ipari foglalkoztatottakból				
	ipari	mezőgazdasági	gép- és vegyipari	villamos-energiaipari	kohászati	gép-ipari	vegyipari	gép- és vegyipari
	foglalkoztatottak aránya (%)			foglalkoztatottak aránya (%)				
Franciaország.	12,7	9,6	5,0	2,5	5,4	33,1	5,8	38,9
NSZK	17,3	9,4	8,5	2,5	7,3	42,2	6,8	49,0
Bulgária	11,0	27,5	1,9	1,3	4,3	14,5	2,9	17,4
Csehszlovákia	16,7	11,5	6,5	1,7	8,1	34,3	4,4	38,7
Lengyelország	11,2	22,5	3,3	2,0	5,0	24,1	5,5	29,6

Országok	Az összlakosságból			Az ipari foglalkoztatottakból				
	ipari	mezőgazdasági	gép- és vegyipari	villamosenergia-ipari	kohászati	gép-ipari	vegy-ipari	gép- és vegyipari
	foglalkoztatottak aránya (%)			foglalkoztatottak aránya (%)				
Magyarország	13,3	18,6	4,3	2,7	6,7	28,6	4,2	32,7
NDK.....	18,9	7,9	8,0	2,0	4,8	34,8	7,4	42,2
Románia	7,3	34,2	2,0	1,2	6,7	22,5	4,1	26,6
Szovjetunió...	10,4	18,4	3,7	1,5	6,3	31,8	3,7	36,0

Forrás: Az MTA Közgazdaságtudományi Intézet kutatócsoportjának számításai az országok hivatalos statisztikai adatközlése alapján.

A táblázat adataiból levonható főbb következtetések a következők:

a) A lakossághoz mért ipari foglalkoztatottság tekintetében Csehszlovákia és NDK színvonala az NSZK-én, Magyarország pedig Franciaországén van, Szovjetunió, Lengyelország és Bulgária megközelíti ez utóbbit. Jelentős elmaradás tehát csak Romániában tapasztalható.

b) A mezőgazdasági aktív lakoságnak az egész lakossághoz viszonyított aránya tekintetében a hasonlítás alapul vett országok színvonalán csak az NDK és Csehszlovákia van. Szovjetunió, Lengyelország és Magyarország mintegy 10–12 %-ot kitevő mezőgazdasági többletnépessége alapvetően nem az iparból, hanem a termelő- és nem termelő szolgáltatásokból hiányzik.

c) A villamosenergia-iparban az ipari foglalkoztatottaknak lényegesen kevesebb hányada dolgozik, mint a vizsgált két nyugat-európai országban, ugyanakkor a kohászatban a foglalkoztatottsági szint csak Bulgáriában mutat lényeges eltérést.

d) A gépipari dolgozók aránya az ipari létszámhoz viszonyítva általában a francia szint körül mozog, kivéve Romániát és Bulgáriát. A vegyiparban viszont ezt a nagyságrendet csak az NDK és Lengyelország éri el.

e) A gépipari és vegyipari dolgozók együttes aránya az ipari létszámhoz viszonyítva az NDK-ban, Szovjetunióban és Csehszlovákiában a francia szinten van, Magyarországon és Lengyelországban közelíti ezt a szintet, Romániában és Bulgáriában viszont lényeges az elmaradás. Ez hatványozottan mutatkozik a két ágazat foglalkoztatottjainak a lakossághoz mért arányában, ahol már csak az NDK és Csehszlovákia tartja a két nyugat-európai ország szintjét.

- (3) A KGST-országok termelésének viszonylag alacsony hatékonyságát a fejlett európai tőkésországekéhoz képest a következő, 1960-ra vonatkozó adatok is érzékeltetik (NSZK—Franciaország átlaga = 100):

Néhány fontosabb népgazdasági mutató	Bul- gária	Cseh- szlová- kia	Lengyel- ország	Magyar- ország	NDK	Romá- nia	Szovjet- unió
s z á z a l é k							
Egy főre jutó nem- zeti jövedelem	32	64	35	39	63	26	50
Foglalkoztatottsági szint							
ipari	67	102	68	81	115	45	63
mezőgazdasági	291	122	238	197	84	362	194
Egy foglalkoztatott- ra jutó							
ipari termelési ér- ték	42	86	49	45	77	58	91
villamosenergia- felhasználás	36	88	72	55	108	48	97
mezőgazdasági ter- melési érték	32	45	34	46	63	18	34
mezőgazdasági vo- nóerő-felhasz- nálás	16	38	13	20	43	12	48
Hasznosított terület- re jutó műtrágya- felhasználás	22	57	28	18	113	5	7
Egy lakosra jutó termelési érték							
iparban	31	94	36	40	96	28	62
mezőgazdaságban.	92	55	80	90	53	64	66

Forrás: MTA Közgazdaságtudományi Intézet kutatócsoportjának számításai.

Az adatokból a következő fontosabb következtetéseket vonhatjuk le:

a) Az NDK-ban és Csehszlovákiában az egy főre jutó alacsonyabb nemzeti jövedelem egyértelműen az alacsonyabb termelékenység következménye (amelyhez hozzájárul az intermedier termékek rosszabb hatásfokú felhasználása is).

b) A mezőgazdasági foglalkoztatottak magas aránya és alacsony termelékenysége a lemaradás fő oka a Szovjetunióban.

c) Lengyelországban és Magyarországon az ipari foglalkoztatottság szintjében jóval kisebb a lemaradás, mint az ipari termelékenységben, a mezőgazdasági foglalkoztatottság szintje és alacsony termelékenysége viszont hatványozottan jelentkezik.

d) Romániában és Bulgáriában az összes tényezők — az ipari foglalkoztatottsági szint kivételével — egyértelműen indokolják a fejlettségi szint lemaradottságát.

e) Tanulságos összefüggés adódik az NDK és Csehszlovákia ipari és mezőgazdasági termelékenysége, valamint a közölt technikai mutatók között. Mind az ipari fajlagos energia-felhasználásban, mind a vonóerő- és műtrágya-felhasználásban közelebb vannak a francia—nyugatnémet szinthez, mint a termelékenységben. Az iparban egyébként ez a jelenség Románia és Bulgária kivételével általános, és a mezőgazdasági vonóerő-felhasználásnál a Szovjetunióban is megfigyelhető. Ebből az a következtetés adódik, hogy minél érettebb, illetve *túlértebb* fokozaton van az iparosítás eddig követett formája egy országban, annál kevésbé jelentkezik a munka technikai felszerelésére fordított kiadások a termelékenység növekedésében.

- (4) Igen jellemző erre, hogy az utóbbi években, amikor a KGST-országokban már erőteljesen jelentkezett a technikai forradalomra való áttérés igénye és szükségessége, több-kevesebb határozottsággal megkezdődött az energiabázis szélesítése, de a korszerűnek egyáltalán nem mondható szénbázis fejlesztése még mindig folyik.
- (5) Ha az ipart 10 ágazatra bontjuk (villamosenergia-termelés, fűtőanyag-termelés, vaskohászat, színesfémkohászat, vegyipar, építőanyag-ipar, gépipar, élelmiszeripar, textilipar, egyéb ágazatok), és egyenként megállapítjuk az ágazatok hatékonyságát, akkor a kapott értékekből megállapíthatjuk az ágazati hatékonyságkülönbségeket egy-egy országban belül. A megközelítő számítások azt mutatják, hogy az NSZK-ban a 10 ágazat közül hatban a hatékonyság mindössze $\pm 10\%$ -kal tér el az ipari átlagos hatékonyságtól, az NDK-ban és a Szovjetunióban már csak négy, Magyarországon és Lengyelországban három, Csehszlovákiában pedig csak egy ágazat van az átlaghatékonyság sávjában.
- (6) *Beljajev* és *Szemjonova* idézett munkájukban megállapítják, hogy a KGST-országokban a gépipar, vegyipar és energetika népgazdasági súlya kisebb, mint a fejlett tőkésországokban (i. m. 52. o.). Adataik azonban nem összehasonlíthatóak. A szocialista országokban a termelőeszközök árszínvonala a fogyasztási cikkekéhez képest jelentősen alacsonyabb, mint a tőkésországokban, különösen áll ez a Szovjetunió, NDK és Csehszlovákia árrendszerére. Következésképpen a nemzeti árrendszerek segítségével való számbavétel erősen torzít ez esetben a szocialista országok rovására. Az MTA Közgazdaságtudo-

mányi Intézetének számításai legalábbis azt mutatják, hogy a gépipar és vegyipar együttes részesedése az ipari termelésben a Szovjetunióban, az NDK-ban, Csehszlovákiában és Magyarországon nem alacsonyabb, mint a fejlett tőkésországokban. (Ezek a számítások az ipari és ágazati termelést külkereskedelmi árakon fejezik ki.) Az a körülmény viszont, hogy ezek az összehasonlító árak a gépipari termékeket úgy értékelik, ahogyan azok a szocialista országok közötti külkereskedelmi forgalomban értékesülnek, és nem úgy, ahogyan *bárhol* a világszerte egyéb szektoraiban értékesülhetnének, olyan torzítást visz a hivatkozott számításokba, amely *túlértékeli* a gépipar szerepét. Itt tehát két dolgot külön kell választani. A szocialista országok zöme a gépipar termelési súlyát, fontosságát tekintve elérte a fejlett nyugat-európai országokat, viszont zömében olyan termékeket gyárt, amelyek technikai elavultságuknál fogva a nyugat-európai piacokon egyáltalán nem, vagy csak igen nyomott áron értékesíthetők. Belső felhasználásukat tekintve viszont a munka termelékenységét nem növelik kellő mértékben. Tehát nem a gépipar népgazdasági súlyával van az alapvető baj, hanem termékeinek műszaki színvonalával.

- (7) Jellemző példa a vegyipar viszonylagos fejletlenségére a szocialista országokban az, hogy amíg a Szovjetunióban a vaskohászatban, fűtőanyagiparban és gépiparban az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközérték nagyjából megegyezik az NSZK-beli adattal, a vegyiparban 1962-ben még messze elmaradt mögötte.
- (8) Arra vonatkozóan, hogy a tudományos-technikai forradalomban döntő szerepet játszó ágazatok milyen *mértékben* vannak elmaradva a fejlett tőkésországok hasonló ágazatai mögött, csak nagyon közvetett mérési lehetőségeink vannak. A foglalkoztatottak megoszlásának alapján végzett összehasonlításból kiderül, hogy Romániát és Bulgáriát kivéve nincs lényeges elmaradás a fejlett nyugat-európai országokhoz képest. Az állóalapot megoszlási viszony-számai alapján végzett összehasonlítás már egészen más képet mutat (1960-as adatok):

Országok	Gépipari	Vegyipari	Együttesen (%)
	állóalapot az ipari állóalapot %-ában		
NSZK	25,8	11,6	37,4
Bulgária	4,9	8,6	13,5
Csehszlovákia	19,3	6,5	25,8
Lengyelország	15,9	8,3	24,2

Országok	Gépipari	Vegyipari	Együttesen (%)
	állóalapot az ipari állóalapot %-ában		
Magyarország	18,3	6,2	24,5
NDK	18,7	14,8	33,5
Románia	10,9	9,1	20,0
Szovjetunió	13,7	3,7	17,4

Forrás: A számítás a KGST-országokra vonatkozóan az MTA Közgazdaságtudományi Intézet kutatócsoportjának számításain alapul, az NSZK-ra vonatkozóan Egon R. Baumgart adatait használja fel. (Produktionsvolumen und Produktionsfaktoren der Industrie in Gebiet der NRD. DIW Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung, 1966. 4. sz.)

- (9) *Bognár József* az ipar technikai színvonalát tekintve a következőket fejtí ki:

„Olyan országban, ahol a munkaerő közepesen áll rendelkezésre, viszont tőkehiány van — tehát az elmaradott országokban —, az általános elv a tőkekímélő beruházás, vagyis az olcsó munkaerőre való építés. Ez azonban csak azon ágazatokban érvényes, ahol a kézművestermelés nem eredményez rosszabb — nehezebben értékesíthető — termékeket, mint a nagyüzemi termelés. Viszont a kohászatban például már nem szabad kisüzemet létrehozni, mert ez felhasználhatatlan minőségű terméket eredményez. Korszerű technikát kell alkalmazni a termelési eszközök hazai előállításának során is, mert az elmaradott technika más ágazatok fejlődését is visszaveti. Végül korszerű technikát kell alkalmazni abban az esetben is, ha exporttermelés céljaira ipari beruházásokat eszközölünk... Nagyüzem esetében... a termelőberendezéseket és a technológiát importálni kell, ennek következtében devizakiadások keletkeznek, amelyeket az export hasznából kell visszafizetni. Korszerűtlen technika esetén... azonban az árucserre önmagában is veszteséges, ennek következtében a devizakiadások csak más forrásból fedezhetők.” (*Bognár József*: i. m. 287. o.)

A kifejtés kifejezetten az elmaradott országok iparosításával kapcsolatos: a szerzőnek nagy tapasztalatai vannak elmaradott országok távlati tervezési problémáival kapcsolatban. Igen érdekes, hogy mérhetetlen elmaradottság körülményei között is követelményként veti fel a kulcságazatok magas technikai színvonalát.

- (10) *Beljajev—Szemjonova* adatközlése szerint a beruházások részaránya az egyes nyugat-európai tőkésországok bruttó nemzeti termékében (GNP) 20—25% között váltakozik. Az 1965-ben közzétett EGK-országok ágazati kapcsolatok mérlegeinek adatai lehetőséget adnak e számítás némi pontosítására. A bruttó nemzeti termékből, levonva a nem termelő szolgáltatásokat és az amortizációt, megközelítőleg a mi fogalmaink szerinti nemzeti jövedelmet kapjuk. A bruttó beruházásokból — szintén az amortizáció levonása után — meg-

közelítőleg a felhalmozás méretei adódnak. Ezek szerint 1960-ban az EGK-országokban a nemzeti jövedelemből a felhalmozás aránya a következő volt:

Országok	Pénzegység	Nemzeti jövedelem (10 ⁶)	Felhalmozás (10 ⁶)	Felhalmozási ráta (%)
Belgium.....	BF	270 896	40 110	14,8
Franciaország.....	NF	136 873	26 992	19,6
Hollandia.....	Fl	22 957	5 205	22,8
NSZK.....	DM	186 422	44 717	25,3
Olaszország.....	Lit	11 161 701	2 285 667	20,4

Forrás: Tableaux „Entrées-Sorties” pour les pays de la CEE. Bruxelles, Office Statistique des Communautés Européennes, 1965. december.

Ha ezt a népesség súlyaival számolva átlagoljuk, az EGK átlagában mintegy 22%-os felhalmozási ráta adódik, amihez *Beljajev—Szemjonova* adatai szerint az 1960—63-as években valamivel kevesebb, mint 6%-os évi ipari termelésnövekedés tartozik. Ha a KGST-országok nemzeti jövedelmét hasonló árendszerben fejezzük ki, mint amelyben az EGK-országoké ki van fejezve — tehát pl. külkereskedelmi árákon —, akkor a felhalmozási hányad jelentősen megnő. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete hozzávetőleges számításai szerint a nemzeti jövedelem felhalmozási hányada a KGST egészében 40—43% (a Szovjetunió nélkül számítva 30—33%) körül mozog. Ehhez mintegy 8—9%-os évi ipari termelésnövekedés tartozik, vagyis 1% ipari termelésnövekedés mintegy 1/5-ével nagyobb felhalmozással jár együtt a mi országainkban, mint a Közös Piac országaiban.

Ugyanakkor a fejlett tőkésországokban a tőkecoefficiens legalábbis nem romlik. *R. Bičaníc* által publikált számítások (magyarul megjelent: A gazdasági fejlődés feltételei c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.) szerint a tőkecoefficiens egyenesen javul.

- (11) Azt a kritikus gazdasági állapotot, amely az erőik nagyon alapos számbavételére, s mozgósításuk módjának igen differenciált megválasztására kényszeríti az országokat, *Bognár József* (i. m. 284. o.) „növekedési érzékenységnek” nevezi. „A növekedési érzékenység abból adódik, hogy a szükséges fejlesztési energiák rendkívül szűken állnak rendelkezésre; azaz a gazdaság nem engedheti meg magának az energiák pazarlását. Az energiák pazarlása ugyanis a fejlődés lelassulásához, sőt stagnálásához vezethet.”
- (12) Igen tanulságos olvasmány a centralizált modell megértéséhez *W. Brus*: A szocialista gazdaság működésének általános problémái (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.) c. könyvének az a fejezete, amelyben a húszas évek szovjet

közgazdasági vitáit ismerteti. Kiderül ebből ugyanis, hogy az a fejlődési koncepció, amelyet ma mint „szovjet modellt” ismerünk, az első öt éves terv előtt messzemenően nem volt kialakult és magától értetődő. *Preobrazsenszkij* és *Buchárin* drámai szembenállása a vitában a két végletes álláspont szöges ellentmondását tükrözi. Természetesen a szovjet valóság már a húszas években is sokkal bonyolultabb volt annál, mintsem hogy bármelyik *végletes* elképzelést, modellt egy az egyben a valóságba átültethette volna. Mégis, az a tény, hogy a tényleges fejlődés az *m* centralizációs modellhez közelebb eső megoldást követelt, bizonyítja, hogy egy olyan elmaradott és szétaprózódott termelőerőkkel rendelkező országban, mint a forradalom utáni korszakban a Szovjetunió volt, a strukturális átalakulás folyamatát jelentősen meggyorsítani csak úgy lehetett, ha a gazdaságpolitika súlypontja a megtermelt termék-többlet központosítása, s a fajlagos termelékenység növelését alapvetően a struktúra tökéletesítésén keresztül érik el.

Könyvének másik fejezetében *W. Brus* rendkívül plasztikusan jellemzi a gazdaságnak ezt az állapotát: „A centralizált modell elveinek megfelelő irányítási rendszer a Szovjetunióban alakult ki, s abban az időszakban, amikor kialakult, a centralizációt elősegítő tendenciáknak számos, objektív előfeltétele létezett. Az iparosítás első szakasza, amelyet a növekedés rendkívül gyors üteme és ezzel kapcsolatban... rövid időn belül végbemenő mélyreható strukturális átalakulások jellemeznek, idézte elő a centralizált modell bizonyos tulajdonságainak különleges sajátosságait. Arról van szó, hogy az eszközöket, különösen a beruházási eszközöket rendkívül nagymértékben koncentrálni kellett, hogy kisszámú, kulcsfontosságúnak ítélt célra összpontosuljanak, függetlenül a más területeken felmerülő következményektől.” (I. m. 104. o.) Majd néhány mondattal később: „A szelektivitás ilyen fokát... a piaci mechanizmus nem képes mindig biztosítani, még ha a központi tervezőszerv igen magas színvonalú eszközöket és nagyon finom módszereket alkalmaz is.”

„Kétségtelen ténynek tűnik, hogy az erőforrások elosztásának erősen centralizált rendszerében az eredmények sokkal nagyobbak abban az országban, amely jelentős extenzív tartalékokkal rendelkezik, kihasználatlan természeti kincsek, nagy (ismert vagy rejtett) munkaerő-tartalékok formájában stb.; az ilyen országban a beruházási eszközök gyors koncentrációjának a lehetősége azokon a területeken vagy gazdasági ágazatokban, amelyek egyenletes folyamat esetén nagyon hosszú ideig várakoznának, annyira hatékonyak mutatkozhat, hogy indokolttá válik — legalábbis bizonyos határokon belül — az érem másik oldalától való elvonatkoztatás. Ugyanez a kérdés azonban más abban az országban, amelynek növekedése összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben függ az intenzív tényezők mozgósításától.” (*W. Brus*: i. m. 106—107. o.)

A lengyel közgazda e helyen meglehetősen homályosan fogalmaz. Nem egészen világos, hogy az extenzív források relatív vagy abszolút nagyságát tartja-e a centralizált modell sikeres funkcionáltatása alapkritériumának. Minden bizonnyal a példaképpen vett ország a Szovjetunió, amelynek a két világháború közötti helyzetére a jellemzésből rá lehet ismerni. Kétségtelen az is, hogy egy, a Szovjetuniónál nagyságrendekkel kisebb, de a strukturális forradalom fázisán már keresztülment ország — mint pl. Csehszlovákia — esetében szintén igazolható az utolsó idézett mondat. Mi legyen azonban a követendő modell olyan kis országok — pl. Románia, Bulgária — esetében, amely abszolút méretekben nem rendelkezik ugyan nagy extenzív tartalékokkal, viszont *egyébbel sem rendelkezik*, mint a maga kisméretű extenzív tartalékaival.

- (13) „Az ösztönzők összekapcsolása a tervmutatókkal sok váratlan következménnyel jár, és létrehozza a preferenciák saját skáláját a végrehajtás szintjén, s ez a végrehajtók szempontjából indifferensnek tűnő, eldöntött kérdéseket a specifikus alternatívák finom hálójává alakítja át, amely gyakran ellentétes a társadalmi érdekekkel.” (*W. Brus*: i. m. 88. o.) *Brus* ugyan a mennyiségi mutatók primátusa felé kanyarítja ezt a remek gondolatmenetet, valójában azonban sokkal jobban illik idézetként a szocialista gazdaságban, az előzőekben leírt módon keletkező „monopóliumok” születésének indoklására. A mennyiségi mutatók primátusa ugyanis nem „vadhajtása” azon korszak gazdaságpolitikájának, amelyre az *m* centralizációs modell alkalmazása a jellemző — mint ahogyan *W. Brus* beállítja —, hanem a korszak alapvető szükségleteiből, s az alkalmazott modell belső logikájából fakad. A baj ott kezdődik, amikor a gazdasági fejlődés viszonyai a modell lényeges változtatását követelik meg, ugyanakkor azonban e lényegi változtatások helyett csak felületi javítgatások történnek: pl. a mennyiségi mutatókkal párhuzamosan beépítenek a rendszerbe bizonyos minőségi mutatókat (ösztönzőket) is. Ebben az esetben lép fel a modell lényegéből fakadó mennyiségimutató-primátus, és ebben az esetben kelti azt a látszatot, mintha „vadhajtás” lenne. A „természetellenes” azonban ebben az esetben nem a fenti jelenség, hanem az, hogy az objektív gazdasági követelményeknek nem megfelelő modellt alkalmaznak.

III. RÉSZ

Nyugat-Európa mint a szocialista országok
potenciális gazdasági partnere

1. A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok megváltozott feltételei

Az európai szocialista országsoport egymással szorosan kooperáló, egymás gazdaságára alapvetően támaszkodó, de ennek ellenére sem autarch képződmény. Nagy kerekítéssel, mintegy 7—8%-ra becsülhető a kisebb KGST-országok nemzeti jövedelmének az a hányada, amely a fejlett tőkésországok piacain realizálódik, s változik át a népgazdaságok számára fontos importcikkeké. Élénk és mindinkább élénkülő a két országsoport közötti hitelkapcsolat, az ipari kooperáció és a műszaki-tudományos együttműködés.

Ezek a kapcsolatok mély történelmi gyökerekkel rendelkeznek. A szocialista átalakulás előtt a közép- és kelet-európai országok a fejlett Nyugat-Európával építettek ki szoros gazdasági kapcsolatokat, az egymás közötti munkamegosztás vagy egyáltalán nem alakult ki, vagy pedig másodrendű jelentőségű volt. A Kelet- és Nyugat-Európa közötti munkamegosztásra a következő jellemző vonások nyomták rá a bélyegüket:

a) A nyugat-európai tőke viszonylag kevés működőtőke-befektetéssel, a hazai ipari és kereskedelmi tőkére, valamint a hazai ipari és kereskedelmi bankhálózatra épülve kézben tudta tartani a legfontosabb termelőágakat. Elsősorban azért tudta ezt megtenni, mert a kelet-európai népgazdaságok igen elaprózódottak voltak, a hazai tőkék abszolút potenciálja gyenge volt, s a kis országok egymással is éles konkurenciaharcban álltak.

b) Ugyanakkor a hitleri Németország térnyeréséig — egy-egy országban egyetlen tőkés nagyhatalom sem tudott teljes és hosszan tartó gazdasági hegemóniát kiépíteni, s ez viszonylagos szabadságot biztosított a hazai tőke számára.

c) A bevitt tőkék zöme olyan ágazatokba települt (szénbányászat, villamosenergia-ipar, textil- és élelmiszeripar, faipar stb.), amelyek elsősorban a belső piacot látták el különböző termelési és fogyasztási javakkal. A fejlett tőkésországok ipari hatalmasságai tehát a fogyasztási késztermékelexport erőltetése helyett a vámhatárokon belüli, olcsó munkaerővel való termeltetést választották, mint a piac feletti uralom viszonylag bonyolultabb, de több sikert ígérő formáját.

d) Az 1930-as években különösen (de az ezt megelőző időszakban is) meggyorsult a nehézipar fejlesztése a kelet-európai országokban, mégpedig olyan formában, hogy a nagy nyugat-európai cégek leányvállalatokat hoztak létre, illetve részesedéseket szereztek a gépiparban, vegyiparban stb. Kihhasználva a kelet-európai országokban meglévő, nem jelentéktelen mennyiségű szakképzett, olcsó munkaerőt, elsősorban a fejlett országok anyavállalatainál kifejlesztett termékeket termeltették. Ezek a vállalatok abban az időben a világpiacon is versenyképesek voltak, és termékeikből jelentős exportot bonyolítottak le.⁽¹⁾

Ez a munkamegosztási modell az egyes országokban természetesen különböző sajátosságokkal valósult meg. A csehszlovák ipart jellemezte legkevésbé a késztermékimport nyersanyagok ellenében, és a könnyű- és nehéziparban egyaránt nem a külföldi, hanem a belföldi tőke dominált.

A második világháború után a közép- és kelet-európai országok szocialista átalakulása szükségszerűen maga után vonta kölcsönös gazdasági kapcsolataik megerősödését. Ez a nyugati országok embargója nélkül is bekövetkezett volna, és mindenképpen progresszív jelenségként értékelhető, mivel nemzetközi alapot teremtett ezekben az országokban a gazdasági függetlenség visszaszerzésére, az önálló nemzeti ipar megteremtésére, illetve továbbfejlesztésére. Az azonban kifejezetten az embargó számlájára írható, hogy a fejlett nyugat-európai

tőkésországokkal való gazdasági kapcsolatok csaknem teljesen megszakadtak, ami az *európai szocialista országcsoport nagymértékű gazdasági-technikai elszigetelődéséhez vezetett*. A fejlett tőkésországoktól való technikai elszigetelődés veszélyes tendenciává vált: a szocialista országokban az ipari struktúra kiépítése folyt, vagyis a lakosság jelentős részének átírányítása az őstermelésből az ipari jellegű feldolgozótevékenység felé. Részben a feladat nagy beruházásigénye, részben az a követelmény, hogy alacsonyabb szakképzettségű embertömegek számára kellett nagy tömegében új munkahelyeket teremteni, részben a nemzetközi politikai helyzet olyan értelmű megítélése, hogy belátható időn belül reális veszély egy harmadik világháború kitörése (ami a haditermelés gyors felfejlesztését követelte meg), amúgy is abban az irányban befolyásolták a szocialista országokat, hogy az ipar termelési volumenét minél gyorsabban növeljék, s a meglévő ipar műszaki fejlődését alárendeljék a mennyiségi fejlődés követelményeinek. Ezekhez a tényezőkhöz hozzájárulva a legfejlettebb technikát birtokló országoktól való gazdasági elszigetelődés kikapcsolta a technikai versengés előrehajtó erejét.

Később, az elszigeteltség fokozatos feloldódásával világossá váltak a két országcsoport erőviszonyaiban bekövetkezett változások:

1. A szocialista országokban, a gyors ütemben végrehajtott iparosítás következtében *létrejött a termelőerők további, rohamos fejlesztésének anyagi-technikai és munkaerőbázisa*, bár nem a legideálisabb formában (rengeteg feleslegesen párhuzamos kapacitással, nem hatékony kitermelőipari bázisok erőteljes fejlesztésével, a mezőgazdaság és ipar közötti szakadék fokozódásával, az egyes országok igen jelentős fejlettségiszint-különbségei mellett, és végül egy viszonylag elmaradott technikai alapon. *Az európai szocialista országok gazdasága — minden ellentmondásossága ellenére — érettnek mondható arra, hogy az iparosítás fázisából fokozatosan átlendüljön a tudományos-technikai forradalom fázisába.*

2. Az európai fejlett tőkésországok viszont — az 1950-es évek végétől kezdve — megkezdték az átlépést a tudományos-technikai forradalom küszöbén. A két országcsoport között tehát ismét növekedett

a fejlettségi rés. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mai elmaradásunk behozása ugyanolyan nehéz feladat, mint az iparosítás megkezdésekor fennállt lemaradás behozása volt, mégpedig a következő okokból:

a) a 20 (illetve a Szovjetunió esetén 50) évvel ezelőtt mérhető fejlettségiszint-különbség mögött, annak anyagi tartalmaként, egyfelől — a nyugati országokban — egy kiépített ipari struktúra állt, másfelől (a mi oldalunkon) pedig az igen elmaradott mezőgazdaság dominált; a nyugati országokban megvoltak a már működő és önálló felhalmozásra képes feldolgozóipari kapacitások, amelyek kellő modernizálás után képesek megtermelni a gyorsított továbbfejlődés anyagi alapjait is és felhalmozási eszközeit is;

b) az aktív lakosság nagy részének szakmai tudását, életformáját, látókörét 20 (50) évvel ezelőtt behatárolta a mezőgazdaság és a falusi életforma. Ezt az elmúlt időszak alatt nagyrészt sikerült felszámolni. Olyan strukturális változások mentek végbe a dolgozó lakosság körében, amelyek alkalmassá teszik azt az állandóan tökéletesedő gépi technika kiszolgálására és továbbfejlesztésére;

c) a szocialista átalakulás megkezdése idején az országoknak igen kevés tapasztalatuk volt a népgazdaság megszervezésében, a szocializmus adta fejlődési lehetőségek kihasználásában. Ma már jelentős és nemzetközileg is összehasonlítható tapasztalatok gyűltek össze e téren is, amelyek jelentős segítséget nyújthatnak az erőforrások racionális felhasználásában;

d) kiépültek az elmúlt évtizedben a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai is, amelyeket könnyebb adaptálni a megváltozott fejlődési követelményekhez, mint a semmiből létrehozni azokat;

e) a szocialista országok gazdasági és katonai erejének, valamint nemzetközi politikai tekintélyük növekedése nyomán, továbbá a tőkés világrendszer belső erőviszonyainak bizonyos változása következtében kedvezőbb lehetőség nyílik a két rendszer közötti gazdasági együttműködés elmélyítésére, amely pótlólagos erőforrássá válhat a szocialista országok fejlődésének meggyorsítására.

Mindezek következtében a szocialista országok termelődései fejlett-

ségi színvonalának lemaradása a fejlett tőkésországokéi mögött nem behozhatatlan.

Ahhoz, hogy ezt a lemaradást behozzuk, alapvetően három irányban kell erőnket koncentrálnunk. Mindenekelőtt az egyes szocialista országokon belül az erőforrásokat úgy kell elosztani, hogy azok kihasználási foka és kombinációjuk a lehető legnagyobb mértékben gyorsítsa a termelőerők fejlődését. Ez vonatkozik a gazdaságpolitikai célkitűzésekre és a népgazdaságok működési mechanizmusaira egyaránt. Másodsorban: a szocialista országok gazdasági együttműködésében levő lehetőségeket az eddigieknél is racionálisabban kell kihasználnunk ahhoz, hogy megsokszorozhassuk az egyes népgazdaságok egyenkénti erőfeszítéseit. A szocialista nemzetközi munkamegosztás területén is fel kell használnunk a tervszerű fejlődés adta lehetőségeket csakúgy, mint a piaci mechanizmusban rejlő, nem lebecsülendő tartalékokat. És végül harmadszor: számolnunk kell azzal, hogy *a technikai megújulást gyorsabban kell végrehajtanunk, mint ahogyan az lehetséges volna csupán saját termelőerőinkre támaszkodva.* A történelem sürget. Nem várhatunk arra, hogy saját szakembergárdánk végigjárja azt az utat, amit a fejlett tőkésországok szakmunkásgárdája már végigjárt. Felfedezze, kikísérletezze, a termelésbe bevezesse azt, amit a fejlett tőkésországokban már felfedeztek, kikísérleteztek, a termelésbe bevezettek. *Át kell szivattyúznunk a fejlett tőkésországok technikájának eredményeit, meghonosítani és megteremteni az elterjesztés és továbbfejlesztés alapjait.*

Itt van a legnagyobb különbség mai helyzetünk és a húsz év előtti helyzetünk között. Húsz év alatt létrehoztuk azoknak a fészkeknek a tízezreit, amelybe beültetve ki tud kelni a legmodernebb technika: az üzemeket, iparvidékeket, technikailag művelt embermilliókat. *Az európai szocialista országokban (ugyan nem egyenlő mértékben) megvannak az előfeltételek ahhoz, hogy a meghonosítandó új technika ne maradjon kis sziget az elmaradott paraszti technika óceánjában, hanem olyan láncreakció kiindulópontja legyen, amely végül is az egész termelőapparatús gyökeres átalakulásához vezet.*

Az 50, illetve 20 év rengeteg munkájának, áldozatának leg-

értékesebb eredményéről van szó. Kérdés azonban, hogy reális célkitűzés-e a legmodernebb technika ilyen tömeges átszivattyúzása? Hajlandó-e a tőkés világ átadni a modern technikát a mi gazdaságainknak? Mire kell vigyáznia a szocialista országsoportnak, hogy sikerrel járjon a modern technika tömeges importja? Ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk a következőkben.

A nyugat-európai gazdaságok kritikus helyzete

A tőkés irodalomban mind gyakrabban olvashatunk az úgynevezett *gap*-ról, vagyis *hézag*ról. Így nevezik azt a mind jobban táguló hasadékot, amely az Egyesült Államok és a nyugat-európai tőkésországok fejlettségi szintje és fejlődési lehetőségei között fennáll. Ez a különbség csak igen durván becsülhető meg, és nehezen jellemezhető azzal a mintegy kétszeres egy lakosra jutó nemzetijövedelem-különbséggel, amely az Atlanti-óceán két partján létezik, és e különbség semmiképpen sem fejezhető ki sem az egy lakosra jutó acél- vagy széntermeléssel, sem az egy dolgozóra jutó állóeszköz- vagy villamosenergia-fogyasztással. Sokkal közelebb járnak a valósághoz azok a szerzők, akik az alkalmazott új eljárások, a termelésbe bevezetett új, modern termékek száma, a kutatásra fordított kiadások nagysága, az új termékek és technológiák elavulási idejének rövidege alapján igyekeznek megbecsülni az Egyesült Államok helyzeti előnyeit a tőkés világban. „A *technológiai hasadék* kifejezést azért hozták létre, hogy világossá tegyék az Egyesült Államok és az úgynevezett nyugat-európai országok közötti különbséget, amely egy, az USA-ban végrehajtott politika gyümölcse a tudományos és technológiai kutatásokba befektetett hatalmas beruházásokkal kapcsolatban, s amely egy teljesen más politikával találkozott, mindenekelőtt hazánkban” — írja az Unità. (1967. okt. 17.) Ezt a helyzetet találóan jellemzi az a 60 milliárd líra, amelyet Olaszország évente kifizet külföldre (főképpen az USA-ba), a találmányok, licencek és technikai tapasztalatok „megfizetése” címén (ma ez az összeg már jóval nagyobb).

Azok a közgazdászok és technikusok, akik e problémával foglalkoznak, mind gyakrabban hangoztatják a technológiai hasadék mérseklésének szükségességét, a vállalatok berendezésének modernizálásán, az „európai” szakemberek mennyiségének és minőségének növelésén, valamint a kutatásra és képzésre fordított beruházások megsokszorozásán keresztül. Sajnos a valóságos tények teljesen más állásfoglalásról tanúskodnak. Az amerikai tevékenység folytatódik, és egy totális hegemonia felé tart, szinte monopolhelyzetet szerez a tudományos kutatás területén, s egyes esetekben nyíltabban, más esetekben leplezettebben követeli az összes tudományos és technikai kutatás letéteményesének szerepét, kijelentve, hogy kisebb költségekkel tudja azokat megvalósítani, mint bárki más. Az amerikaiak számtalan esetben hívják fel írásos és élőszavas formában Európát arra, hogy hagyják abba a kutatótevékenységet a tudomány és technika számos területén, hogy teret adjanak az USA jóval *gazdaságosabb* ez irányú törekvéseinek. Ezzel az USA kifejezi igényét az *univerzális kutató* szerepére az összes többi ország rovására.

Kétségtelen, hogy az Egyesült Államok mai pozíciója a tőkés világban bizonyos hasonlóságot mutat a XIX. század közepének Angliájához. Amíg száz évvel ezelőtt Angliában összpontosult a világ ipari termelőkapacitásának abszolút többsége — ezért nevezték a „világ műhelyének” —, addig ma az Egyesült Államokban összpontosul a tőkés világ kutató- és fejlesztőkapacitásának döntő hányada. *Joggal nevezhetjük ezért az USA-t „a tőkés világ kutató- és fejlesztőlaboratóriumának”.* Amíg a XIX. század közepén Anglia látta el az összes fejlődőfélben levő, kapitalizálódó országokat gépekkel, a fél világot textillel, addig a mai USA a világ legfontosabb *technikai forrása.* (2)

Ez nem annyit jelent, mintha más tőkésországokban nem folyna kutatómunka, nem születnének új, modern termékek és eljárások. De:

a) Az USA-ban lát napvilágot a legforradalmibb technikával előállított új termékek, licencek, eljárások zöme.(3) Az USA tőkéje működteti vagy tartja ellenőrzése alatt a tőkés világ elektronikus számítógépiparának csaknem egészét, amely egyben az automatizálási technikának éppolyan szíve, mint a szerszámgépipar volt a gépesítési

technikának. Az USA kezében van a világ nyersolaj- és hasadóanyag-termelésének ugyancsak jelentős része, amely a modern technikai apparátus energiaellátásának forrását jelenti. Az USA ellenőrzi azokat a vegyipari ágakat, amelyben a korszerű műanyagok, hajtóanyagok, katalizátorok stb. készülnek. *Vagyis az USA technikai fölénye és gazdasági potenciálja a mai technika kulcsterületein csaknem abszolút mértékű a tőkés világban.*(4)

b) Az egyéb fejlett tőkésországokban kikísérletezett új termékek és eljárások felhasználására a legkedvezőbb feltételek az USA-ban adóttak. Itt lehet igen rövid időn belül hatalmas méretű tömegtermelést létrehozni, vagyis az igen magas kísérletezési, fejlesztési költségeket, beruházásokat stb. nagy tömegű termékre elosztani, így a legmodernebb terméket rövid idő alatt olcsón a piacra dobni. Következésképpen az USA-nak módja van mindenfajta szabadalmat megvásárolni, s abból hamarabb profitálni, mint az az ország, ahonnan vásárolta.

c) A kutatás anyagi és személyi feltételeit az USA tudja leginkább biztosítani, következésképpen leggyakrabban nem is a szabadalmat, hanem magát a szabadalmazót importálja.(5)

d) A kutatásokra, fejlesztésekre, üzemi kísérletekre fordított kiadások, valamint ezek eredményeinek a termelésbe való gyors bevezetését leginkább a fegyverkezési verseny ösztönzi. Az Egyesült Államokban a kutatási stb. kiadások nagy részét központi állami alapból, illetve a hadsereg (hadiflotta, légierők) költségvetéséből fedezik.(6) Ilyen összegek egyetlen nyugat-európai fejlett tőkésországnak sem állnak rendelkezésére, sem egy főre vetítve, de volumenét tekintve különösen nem.

Mindezek történelmi adottságok. A tőkés világ technikai-gazdasági fejlődésének súlypontja igen erősen áthelyeződött az Egyesült Államokba, és ma már mind több nyugat-európai közgazdász úgy ítéli meg a helyzetet, hogy *a nyugat-európai tőkésországok gyökeres átrendezése nélkül teljesen reménytelen a lemaradást behozni, sőt hosszú távon a gap szűkítése sem valószínű.*

A fejlett tőkés világon belül tehát hosszú időre legalább két alapvető réteget különböztethetünk meg, az *Egyesült Államokat* (amely va-

lamelyest magával sodorja Kanadát is) és a *fejlett nyugat-európai tőkésországokat* (Japán, és az egyéb kontinenseken található kisebb fejlett országok is ide sorolhatók). Ez utóbbi csoportra jellemző, hogy alapjában az amerikai technikát egy fázissal követi. Világgazdasági szerepének jellegét az sem változtatja meg, hogy a legélenjáróbb technika kifejlesztésében is jelentős része van. Ez a másodlagos szerep azonban számos kellemetlen következménnyel jár számára. *Mindenekelőtt az átvett technikáért fizetni kell*, olyan értelemben is, hogy a számukra leadott licencek, tervrajzok effektív pénzbe kerülnek, de olyan értelemben is, hogy a világtechnika élvonalában járó gyártmányok külkereskedelmi realizálhatósága és ára jóval magasabb, mint az általuk termelt technikáé, illetve gyártmányoké. A nemzetgazdaságok hatékonysága ezért jóval alacsonyabb, mint az amerikai gazdaságé, kisebb a profitráta, még akkor is, ha a lakosság életszínvonala is jóval alacsonyabb, mint az óceánon túl. Sőt a lakosság életszínvonalának viszonylag alacsony szinten tartásával sem lehet akkora beruházási eszközöket létrehozni, hogy a fejlettségi szintet közelíteni lehessen az USA-éhoz. *Nyugat-Európa tehát mind a gazdaság méreteiben, mind jövedelmezőségében lemarad az USA mögött, s nagy árat kell fizetnie azért, hogy közelebb kerülhessen ahhoz.*(7)

Sajátos szimbíózis alakul ki a fejlett tőkés világban belül a domináns amerikai gazdaság és a másodrendű nyugat-európai centrum között. Az amerikai tőke ugyanis felhasználja a kialakult szintkülönbséget arra, hogy Nyugat-Európával szembeni pozícióit még jobban megerősítse. Hatalmas tőkebefektetéseket eszközöl a nyugat-európai országokban, s ott olyan termékeket gyárttat, amelyek

a) az amerikai piacon mint tegnap még modern, ma már elavult, de a struktúra bizonyos tehetetlensége folytán momentán még szükséges termékek, alkalmasak;

b) vagy a technológiai folyamat modernizálódásának lemaradó láncszemeihez tartoznak, vagyis munkai igényesebbek az átlagnál, s ezért célszerű az olcsóbb, de szakképzett európai munkaerővel termeltetni;

c) vagy pedig az Európának szánt technika tartozékai, amelyet ugyancsak célszerű olcsó munkaerővel termeltetni.(8)

Mindez tőkét takarít meg az amerikai monopolista csoportoknak, lehetővé teszi a komparatív előnyök kihasználását, továbbá elősegíti azt, hogy *a hazai termelési tényezőket az amerikai profiltrá, vagyis a legújabb termékek kikísérletezésére, azok termelésbe való bevezetésére és a belső piac elsődleges feltöltésére összpontosítsák.*

A terminológia egyszerűsítése végett a kísérletezés és gyártásba való bevezetés alatt álló termékeket *holnapi* termékeknek, illetve technikának, az USA belső piacán tömegméretekben terjedőket *mai* termékeknek, illetve technikának, az Európába exportáltat pedig *tegnapinak* nevezzük.

Az USA világgazdasági pozícióját tehát az határozza meg, hogy a *holnapi* és *mai* technika monopolizálására törekszik, sokszor kevesebb munkaráfordítással állítva elő azt, mint Nyugat-Európa a *tegnapi* szintet. Ezzel egyben járszalagjára is igyekszik fűzni a második fejlődési fázisban haladó országokat.(9)

Nyugat-Európa e tendenciával szemben mind tehetetlenebbnek érzi magát. Helyzete kedvezőtlenységének alapja a tőke — abszolút értelemben vett — túltermelése, amely piacproblémáival összefonódva jelentkezik, s amely végső soron azt jelenti, hogy tőkéinek és termelési tényezőinek kedvezőtlenebb nagyságrendjei, eloszlása és megszervezetősége miatt képtelen azokat kellő mértékben kihasználni. A saját termeléséhez képest Nyugat-Európa tőkefelesleggel rendelkezik, de ez túlságosan atomizált ahhoz, hogy eléggé tőkeellátottnak mondhassa magát az amerikai színvonalú termelés követelményeihez képest.

Két-három évtizeddel ezelőtt a tőkék és piacok atomizáltsága volt az USA-val párhuzamos fejlődés irányvételének legfontosabb akadály, amin csak az integráció előrehaladása segített némileg. (Gyökeres változásról nem beszélhetünk.) Az USA addigra annyira elébük nyomult, hogy a Közös Piac legviharosabb kezdeti fejlődési szakaszában is csak némileg lehetett enyhíteni a fejlődési differenciákat. Az utóbbi években ismét fokozódik Nyugat-Európa elmaradása.(10)

Ebből két fontos következtetés adódik: az egyik az, hogy a gazda-

sági fejlődés egyenlőtlensége a mai világgazdaság erőviszonyai között más perspektívájú, mint amilyen az a század elején volt. A kapitalizmus mai világrendszere kibontakozása idején az utolérendő és utolélni igyekvő országok között sem a nagyságrendben, sem az alkalmazott technika minőségi szintjében nem volt akkora differencia, hogy az „utolélni és túlhaladni” célkitűzés irreális lett volna. Ennek következtében azok a tőkebefektetések, amelyeket a fejlődés második fázisában haladó országba az élenjárók beinvestáltak, egyrészt mennyiségileg kiegészítették a rendelkezésre álló tőkét az előreugráshoz szükséges mértékre, másrészt lehetővé tették az új technika tömeges elterjedését nagyjából azon, vagy még magasabb fokon, mint a származási helyen. Ezért a Németországba, USA-ba, Japánba áramló francia, angol, belga stb. tőke tulajdonképpen közvetlen okává vált az egyenlőtlen fejlődés kiteljesedésének. A mai ellenfelek messze nem ilyen erőviszonyokkal rendelkeznek. Egyfelől az USA gazdaságának méretei megfelelnek a mai termelőerők terjedésének, a nyugat-európai partnergazdaságok méretei pedig az élénk külkereskedelmi orientáció ellenére is törpék ahhoz a technikához képest, amelyet meg kellene honosítaniuk és gazdaságosan kellene üzemeltetniük.(11) Másfelől a technikai színvonal különbsége az USA és Nyugat-Európa között túl nagy ahhoz, hogy azt rövid idő alatt át lehessen hidalni. Ennek következtében a Nyugat-Európába befektetett amerikai tőke nem játssza azt a szerepet, amit a fejlett országokba történő tőke kivitel annak idején játszott. Ez persze ismét csak *tendencia*. Elképzelhető olyan eset is, amikor el lehet érni a hasonló hatást. Ahhoz azonban Nyugat-Európa egész gazdasági és politikai szerkezetében nagy változások lennének szükségesek.

A másik következtetés éppen ez utóbbi megállapítással függ össze. Az előzőekben vázolt helyzetből ugyanis egyenesen következik az, hogy Nyugat-Európának valami módon lehetőséget kell teremtenie arra, hogy az új technikát kifejlessze, tömegesen elterjessze, a termékeket gyorsan piacra dobja, és termelését rugalmasan változtassa a fejlődés követelményeinek megfelelően.

A legkézenfekvőbb megoldási mód a szoros *integráció* lenne ahhoz,

hogy a termelőerőket koncentrálják, specializálják, optimalizálják egy hatalmas újratermelési egységben, amelyben összehangolják a fejlődés ütemét, struktúráját, a realizálási lehetőségeket. Igen ám, de a nyugat-európai országok gazdaságai történelmileg kompetitív módon jöttek létre, vagyis kapacitásaik és tulajdonviszonyaik elaprózódtak, egymással szemben konkurrenciára, és nem egymás kapacitásának kiegészítésére adaptálódtak. Az ellentéteket — amelyeknek technikai, strukturális és tulajdoni gyökerei vannak — a Közös Piac funkcionálásának tíz éve alatt nem sikerült feloldani. Önmagában az a tény, hogy az európai tőke egyik legerősebb fellegrára — Anglia — kívül maradt, és hasztalan próbál betörni a Közös Piacra, mutatja, hogy a szorosabban értelmezett európai integrációt nem sikerül létrehozni. Ezenkívül számos jel arra mutat, hogy a Közös Piac — amellet, hogy sok részletterületen irigylésre méltó kooperációs kapcsolatokat létesített az országhatárokon át is — *alapjában véve a tagállamokon belül ösztönzött nagyobb tőkekoncentrációra, megtartva a struktúrák kompetitív jellegét, és nem a nemzetközi fúziókat segítette elő.* És végül, mind több nyugat-európai közgazdásznak az a véleménye, hogy a Közös Piac, ha egy tündér varázspálcája egy csapásra eltüntetné összes belső antagonizmusát, sem volna elég széles terület, sem termelőkapacitásait, sem belső piacának méreteit tekintve ahhoz, hogy felvegye a versenyt az USA lehetőségeivel. *A maximum, amit ma már az európai integrációtól remélnek az, hogy lassítja Nyugat-Európa lemaradásának ütemét.*

Következésképpen Nyugat-Európa kényszerítve van arra, hogy specializációs partnereket és elhelyezési piacokat keressen. Sem egyiket, sem másikat nem találhatja meg sem az USA-ban, sem pedig a harmadik világban. Az elmaradott országok általában nem nyújtanak elég széles elhelyezési lehetőséget a technika számára, és olyan irányban ösztönöznék a nyugat-európai szállítókat, amely inkább visszafelé húzná technikai szintjüket, mint előre. *Reális alternatíva Nyugat-Európa számára tehát, kiépiteni a szorosabb kereskedelmi és ipari munkamegosztási (specializációs és kooperációs) kapcsolatokat az európai szocialista országokkal.* Amíg például az olasz fizetési mérleg az USA-

val szemben krónikusan passzív (mivel az USA szívesen ad el az olasz piacon, de vonakodva vásárol onnan), a Szovjetunió számos olasz iparágnak ad hatalmas rendeléseket, különösképpen műanyagipari berendezéseket, személygépkocsi-gyárakat, textilüzemeket, konfekcióipari gépeket, élelmiszeripari berendezéseket, hengerelt árut vásárol, s ellátja az olasz ipart egyfelől a szükséges nyersanyagokkal, másfelől modern gépi berendezésekkel és műszerekkel, valamint biztosítja az általa szállított berendezésekhez szükséges üzemeltetési tapasztalat átadását is.

A nyugati országok közgazdászai egyre inkább felismerik a kelet-európai országokkal felvehető gazdasági kapcsolatokat jelentőségét. Világosan kezdik látni, hogy ezek a kapcsolatok saját nemzetgazdaságaik továbbfejlődéséhez egyre nélkülözhetetlenebbek.(12)

Efeltevések igen reálisak. Amint az előzőekben kifejtettük, az európai szocialista országok lényegében iparosodottak, eljutottak a technikai forradalom küszöbére. Ugyanakkor speciális fejlődési körülményeik miatt különböző országokban és ágazatokban, különböző mértékben, kisebb-nagyobb késésben vannak a technikai rekonstrukció előkészítésével. *A késedelem gyors behozása érdekében az európai szocialista országoknak létkérdés tömegesen importálni a modern technikát.*

Az érdekek ezen a ponton tehát találkoznak. Nyugat-Európában piacprobléma, Kelet-Európában viszont kiterjedt piac van. Az alapképlet nagyon egyszerű: Nyugat-Európa adjon el technikát Kelet-Európának, s ezzel mindkét fél ki lesz elégítve. Ezzel az elmélettel azonban szemben áll a gyakorlat. A nyugat-európai országok kereskedelmi forgalma ugyanis az európai szocialista országokkal még nem jelentős, és főleg az utóbbi években nem is nő a jelentősége.

A szocialista országok részesedése egyes fejlett tőkésországok exportjában és importjában a 2. táblázat szerint alakult, (lásd a 174. oldalon).

Az adatokban az ázsiai szocialista országokkal folytatott forgalom is benne van, az európai országok részesedése tehát ennél is valamivel kisebb. Hasonló nagyságrendű a forgalom Kanadával és Japánnal is. Az USA-val folytatott kereskedelem az USA exportjának, illetve im-

2. táblázat

Országok	Export (%)			Import (%)		
	1953	1963	1965	1953	1963	1965
Ausztria	10,9	14,9	15,3	10,8	12,0	10,8
Belgium	2,9	1,5	1,5	1,7	2,2	1,9
Franciaország	1,4	2,8	3,0	1,0	2,9	2,6
Hollandia	2,6	1,5	1,6	2,2	2,0	2,0
Nagy-Britannia ...	0,6	3,0	2,4	2,2	3,6	3,8
Norvégia	6,3	4,3	4,4	4,4	2,8	3,1
NSZK	1,2	3,0	3,3	1,7	3,5	3,7
Olaszország	3,9	5,3	4,4	1,9	5,6	6,0
Svájc	2,9	2,7	2,8	2,9	1,9	2,2

Forrás: Problèmes Economiques, 1967. február 23.

portjának mintegy fél százalékát teszi ki. Elvileg óriási kihasználatlan lehetőségek vannak, tehát keresni kell a bővítés feltételeit.

Az alapképlet felismerésével azonban a gyakorlatban nem sokra megyünk, adaptálni kell azt a konkrét valóság bonyolult viszonyaihoz. Ha az alapképletet vizsgálni kezdjük, kiderül, hogy az egyenletben még számos, meghatározandó ismeretlen van: *mivel fogunk fizetni a megvásárolt modern technikáért; ki tudjuk-e szorítani népgazdaságainkból azt, ami Nyugat-Európának kell, és milyen áron; vagyis amit jelenleg exportra termelnek országaink, kell-e az Nyugat-Európának, és ha igen, mennyiért. Kérdéses az is, hogy az a technika kell-e nekünk, amit Nyugat-Európa nyújtani tud (vagy hajlandó), és hogyan lehet biztosítani azt, hogy valóban a nekünk szükséges technikát kapjuk? Nincs-e olyan veszély, hogy az együttműködés során stabilizálódunk egy harmadik technikai fejlettségi rétegben, mint a „tegnapelőtti” szint átvevői?*

2. A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének problémái a szocialista országok oldaláról

Mindenekelőtt megvizsgáljuk a fejlett tőkésországokkal való kapcsolatok további elmélyítésének feltételeit a szocialista országok oldaláról. Ehhez fel kell mérnünk a szocialista országok export- és importképességeit, valamint fizetési mérlegük helyzetét.

A szocialista országok exportképességének növelési módjai

Mint már említettük, a nyugat-európai országok piachiányban szenvednek, főleg a termelési eszközöket gyártó ágazatok terén. Ennek következtében néhány — ma már kivételszámba menő — esetet nem tekintve, Nyugat-Európában igen nagy lehetőségek vannak modern berendezések beszerzésére, amennyiben a szocialista országok az import ellentételét valami módon biztosítani tudják. A szocialista országok keresletét viszont fizetési lehetőségeik egyelőre korlátozzák.

A szocialista országok nyugat-európai viszonylatú exportszerkezetét megvizsgálva azt látjuk, hogy abban javarészt vagy olyan áruk szerepelnek, amelyek Nyugat-Európában is nehezen elhelyezhető cikkek (pl. friss és konzervált zöldség és gyümölcs), vagy pedig olyan áruk, amelyek exportjának bővítése a szocialista országokban is erős nehézségbe ütközik (hús, takarmány, fa, ipari nyersanyagok, olaj). (13)

Jelenlegi exportstruktúránk bővítése tehát keresleti és kínálati oldalról egyaránt igen problematikus. Ehhez még hozzá kell vennünk azt is, hogy az általunk exportálható áruk egy részének viszonylatilag is eléggé körülhatárolt a piaca. Élelmiszereket pl. nagy mennyiségben a NSZK és a skandináv államok felé szállíthatunk, ott is erős dél-európai és tengerentúli versenyben, Olaszország számára főleg energiahordozókat és élő állatot, Franciaországnak még ez utóbbit sem.

Bár nyugat-európai kereskedelmünk elvileg multilaterális, a gyakorlatban azonban „kikopunk” azokról az exportpiacokról, ahová csak eladni akarunk, venni nem. Következésképpen az importkapacitásunk bővítése vagy úgy mehet végbe, hogy növeljük az egyáltalán eladható árumennyiséget, és mint vevők is igyekszünk azokra a piacokra orientálódni, amelyeken eladni tudunk, vagy pedig úgy, hogy szélesítjük az exportálható áruválasztékunkat.

Az előbbi út nézetünk szerint csak ideiglenesen járható. Elsősorban azért, mert a mezőgazdasági, élelmiszeripari és nyersanyagexport bővítése igen nagy akadályokba ütközik, mind beruházási (és munkaerő-ellátási) oldalról, mind pedig a cserearányok és az elhelyezhetőség oldaláról. Más szóval: *jelenlegi exportstruktúránk bővítése növekvő fajlagos beruházásigény mellett csökkenő fajlagos devizabevételt eredményez.* Másodsorban azért is járhatatlan ez az út, mert azt eredményezi, hogy technikai importunk mindinkább koncentrálnak egy-egy meghatározott országra, illetve az országoknak egy szűk körére. (Elsősorban a NSZK-ról van szó.) Az eladónak és a vevőnek olyan nem egyensúlyi viszonya alakulhat ki ilyen módon, amelynek következtében egy bizonyos ponton túl reális a veszély Perroux-féle dominációs hatás kialakulására. Ezt pedig létérdekünk mindenképpen elkerülni.

A szocialista országok nyugat-európai viszonylatú importstruktúrájának problémái

A rendelkezésre álló exportvolumen által körülhatárolt devizalehetőségeket is jobban ki lehetne használni a technika átszivattyúzására, ha az importstruktúránkat koncentrálni tudnánk a licencek, gépek, berendezések behozatalára. Ez azonban nem sikerül. A szocialista országok tőkés importjában igen nagy szerepe van a különböző nyersanyagok és félkész termékek importjának. (14) Ezeknek csak egy részét képezik azok az anyagok, amelyekből az egész szocialista országcsoportnak természeti eredetű hiánya van (néhány színesfém, hosszú szálú gyapot, gyapjú, gyarmatárúk stb.). Nagyonbbrészt olyan anyagokról van szó, amelyek.

a) megtermelhetők lennének, ha a kellő érdekeltség megteremtése után akadna „profilgazda” ország;

b) vagy rendelkezésére állnak a szocialista nemzetközi piacon is, de minőségük vagy választékuk nem üti meg a kívánt mértéket;

c) vagy pedig bizonyos szocialista országok exportálják azokat a tőkésországokba mások pedig tőkés devizáért vásárolják — gyakorlatilag — vissza; (15)

d) egy sor olyan nyersanyagot, amit elvileg klíringben vagy feldolgozott iparcikkek szállítása ellenében fejlődő országoktól is meg lehetne vásárolni, egyes esetekben kénytelenek vagyunk fejlett országoktól konvertibilis valutáért venni, vagy azért, mert a fejlődő országokkal még kiépítetlenek a kapcsolataink, vagy pedig azért, mert a nyersanyagforrások felett tőkés monopóliumok diszponálnak.

Az egymás közötti nyersanyagforgalom problémáinak megoldása (mennyiségi, minőségi és választékproblémák egyaránt), valamint a fejlődő országokkal folytatott kereskedelem bővítési lehetőségeinek nemzetközileg koordinált keresése és kihasználása tehát importoldalról segíthetne eszközöket teremteni a technika átszivattyúzásának meggyorsítására.

A megoldás lehetőségei rövid távon

Részben a technikai import, de részben a nyersanyagimport szükségleteinek fokozódása minden európai szocialista országban áttörte az évi exportlehetőségek kereteit, és tekintélyes kereskedelmi mérlegdeficitet hozott létre, amelyet a fizetési mérlegben egyes tételek (kamat, törlesztés, láthatatlan export-import egyenleg) helyenként még súlyosbítanak. Az európai kis szocialista országok hiteltételei évről évre növekszenek Nyugat-Európa felé. Ez önmagában még nem volna baj. Azonban a hitelek nagy része rövid és középlejártatú hitel, aminek a forgatása meglehetősen drága, kamatai nagyok, és ráadásul törlesztési nehézségeket gördít az országok elé, mivel ezeket csak értékesebb, hatékonyabb termékekkel tudják törleszteni. A rövid és középlejártatú hitelállomány növekedése merevítőleg hat az export- és importstruktúrára, vagyis önmagát erősítő folyamatot eredményez. A rossz struktúrájú hitelállomány rontja a technikavásárlási pozíciókat azért is, mert az országokat *olcsó vételre* ösztönzi, és így háttérbe szorítja az importtechnikával szemben támasztott műszaki követelmények érvényre jutását.

A nyugat-európai gazdaságok érdeke exportképességük határainak áttörése, és saját exportképességük lehetőségeinek megnövelése. Ennek érdekében lényegében három alapvető javaslatot vetnek fel:

- a) nyersanyagexportunk lehetőségeinek megnövelése a szocialista országok közötti multilaterális csere kiterjesztése útján;
- b) ipari kooperáció létesítése tőkés feldolgozóipari vállalatok és szocialista országok iparai között;
- c) hosszú lejártatú hitelek nyújtása szocialista országoknak berendezésvásárlásra. (16)

Az első elképzelésben bőven van tőkés racionálé, de naivitás is, már ami a viszonyaink ismeretét illeti.

Az elképzelés a következő: a nyugat-európai országok jelentékenyen tudják bővíteni nyersanyagimportjukat, elsősorban a Szovjetunióból. A Szovjetunióval lebonyolított külkereskedelmi forgalom egy sor nyugat-európai országnál passzív szaldót mutat, vagyis többet

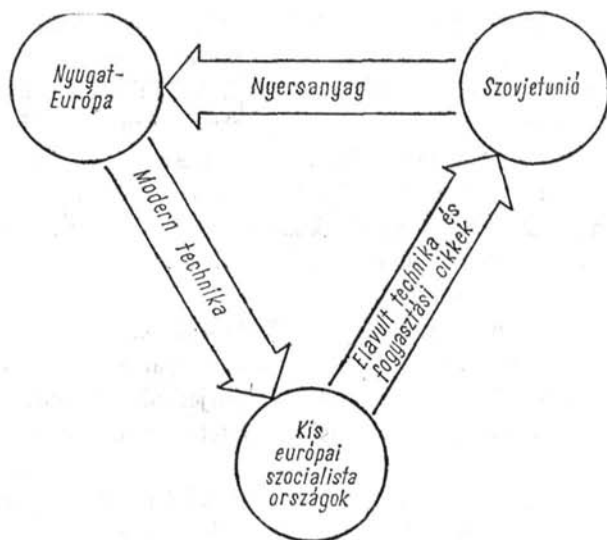
importálnak, mint exportálnak. A kis európai szocialista országok szorgalmasabb technikavásárlóknak ígérkeznek, viszont igen korlátozottak az exportálási lehetőségeik. Ha a KGST-n belül multilaterális forgalom volna, a kis országokkal szembeni mérlegaktívumokat levásárolhatnák a Szovjetunióban, azaz kereskedelmi hiteleiket leszámíthatnák a Szovjetunió felé. Ez — mondják — tulajdonképpen jó volna a kis szocialista országoknak is, mert növelhetnék nyugati vásárlásaikat, és adósságállományuk sem növekedne, hiszen a Szovjetunió felé szállítóképesek.

Az elképzelés naivitása azonnal szembetűnik. Ha lehántjuk a konstrukcióról a pénzügyi burkot, marad egy olyan áruáramlás, amely mindenkinek megfelelne, csak éppen a Szovjetunióé nem.

A Szovjetunió nyersanyagellátási terheit tehát ebben a konstrukcióban nemcsak a kis szocialista országok nyersanyagfogyasztási igényeinek növekedése, valamint a saját, nyugati viszonylatú importigénye súlyosbitaná, hanem létrejönne egy olyan áramlat, amelyben a Szovjetunió nyersanyagszállításai finanszíroznák a kis országok technikai rekonstrukcióját, és cserében a Szovjetunió ideiglenesen kénytelen lenne növekvő mértékben felszívni ez utóbbiak viszonylag elavult technikával gyártott termékeit. Mindezek miatt a konstrukció minden realitást nélkülöz. A vázolt körforgást a 14. ábra szemlélteti.

A második elképzelés jelentős racionális magot tartalmaz. A következőképpen gondolkodnak: arra semmiképpen sem lehet reálisan számítani, hogy a kis szocialista országok nyersanyag- és élelmiszerszállításaikat olyan mértékben növelni tudják, mint amilyen mértékben technikaimportjuk növekedhetne. Az is kétséges, hogy a nyugat-európai piac be tudná egyáltalában fogadni az esetlegesen növekvő exportot. Következésképpen olyan termékek, alkatrészek, megmunkálási fázisok gyártását kell Kelet-Európára „profilírozni”, amely nem haladja meg technikai teherbíró képességüket, s a berendezésimport növekményét legalább részben ennek a „bérmunkának” a díjából finanszírozni tudják.

A jobban felszerelt és szakképzettebb nyugat-európai munkaerő így felszabadulna magasabb színvonalú termékek gyártására, az eset-

14. ábra

leges többletköltségek pedig bőven megtérülnének a kelet-európai alacsonyabb bérszínvonal következtében.

E koproduciónak a tőkés fél részéről felajánlható, elképzelhető formái a következők lehetnek:

a) *Alvállalkozói rendszer.* Ezt tartják a legegyszerűbben megoldható formának, mivel ez nem veti fel a nyereség átutalásával kapcsolatos problémákat. A szocialista országoknak ez az együttműködés piacot teremt, valamint biztonságot nyújt, ugyanakkor a tőkés és szocialista céget viszonylag szoros együttműködésre készíteti, különösen a piacon való együttes fellépés miatt. E forma legfőbb problémája a megfelelő minőség és a kibocsátási határidők biztosítása.

b) *Komplett berendezések szállítása és felszerelése.* (Contrats d'engineering.) Ez abban az esetben számít koprodukciónak együttműködésnek, ha a tőkés cég, amely szállítja a technológiát és a berendezéseket, valamint a szerelést és betanítást végző szakembereket, a szerelés

befejeztével viszonylag hosszabb időn keresztül funkcionáltatja is az üzemet.

c) *Szabadalom alapján való termelés.* Ez az együttműködés általában a berendezések felszerelésével együtt jár, és az együttműködés komplex formáit eredményezi;

d) *Közös vállalatok létesítése.* Minthogy ez a forma a vállalkozói nyereség elosztásának problémáját vonja maga után, ezért ez az együttműködés valósítható meg a legtöbb nehézséggel a szocialista országokban. Mindennek ellenére ennek a formának a realitását sem tartják a jövőben lehetetlennek.

A koprodukcióknak három követelménynek kell megfelelniük. Mindenekelőtt meg kell egyezni a *technikában és technológiában*, s ennek egy részét a nyugati kooperáló fél szállítja. Meg kell egyezni továbbá az *értékesítés módjában, a piacok felosztásában*; végül meg kell állapodni a *haszon elosztásában*, s a jövedelemnek a nyugati kooperáló fél rendelkezésére bocsátásának módjában.

A *Byé*-jelentés néhány példát hoz már folyamatban levő koprodukciós megállapodásokról. Így például egy olasz—bolgár együttműködésről egy őrlőgép gyártásával és a világpiacon való forgalmazásával kapcsolatban. Az olasz cég félkész állapotban veszi át a bolgár szállítótól, és a késztermék értéke mintegy 40%-ának erejéig továbbfeldolgozza. Az értékesítés a szocialista országokban a bolgár fél joga, a tőkésországokban az olasz cégé. Egyben a bolgár fél vállalta az olasz cég képviselőjét a szocialista piacon. Csehszlovákia és egy angol textilgépgyártó cég némileg hasonló kooperációt valósít meg egy csehszlovák találmány hasznosítására, egy amerikai cég a Skodával kötött megállapodást egy berendezés közös gyártására, amelyet közös márka alatt adnak el a világpiacon.

Byé professzor a következőkben látja a koprodukció előnyeit:

a) a szocialista országok számára:

— mivel ezek az országok modernizálni akarják termelőberendezéseiket, illetve kompletté akarják tenni termelési struktúrájukat (vegyipar), a koprodukció egyfelől új piacokat nyit számukra, másfelől termelőberendezéseket és technológiát nyújt, azonnali ellenszolgálat-

tás nélkül. Továbbá az exportegyenértéket lehetővé teszi olyan termékekben szállítani, amelyek rentábilisabban termelhetők, mint a jelenlegi „nyugati” exportstruktúra. Biztosítja a folyamatos technikai fejlődés előfeltételeit, a nemzeti munka nagyobb termelékenységét, vagyis hosszú távra megalapozza a növekedés feltételeit. Lehetőséget nyújt a kereskedelem fokozatos multilateralizálására;

— nem jár azzal a veszéllyel számukra, hogy fel kelljen adniuk gazdaságuk szocialista jellegét, ugyanakkor a gazdasági kalkulációk szempontjából közelebb hozza ezeket az országokat a „nyugati” formához, és megköveteli az alapjában véve autarchikus szemlélet feladását.

b) a tőkés cégek számára:

— új piacok nyitása mérsékelt költségek mellett, a helyi erőforrásokra való támaszkodási lehetőséggel;

— a termelés megosztása egyes ágazatokon belül, amely mindkét fél szempontjából előnyös, s egyben az európai kontinensen belül a szolidaritás gazdasági tényezőjét is magával hozza;

— teret nyit bizonyos kezdeményezéseknek — amelyeket jelenleg az inflációs nyomás gátol — a kapacitás teljesebb kihasználását illetően;

— a technikaexport a kelet-európai országokban jelentős erőket szabadít fel a természeti kincsek intenzívebb kihasználására, s a megnövekedett kereskedelmi forgalom a két országcsoport között lehetővé teszi azt is, hogy a nyugati országok ezekhez könnyebben hozzájussanak (példának hozza fel a japán ipar próbálkozásait kitermelőipari vállalatok létesítésére Szibériában).

Felhívja a cégek figyelmét arra, hogy a szocialista országok piacain bizonyos korlátozásoknak lesznek alávetve, azonban a vállalkozásból eredő gazdasági előnyök lényegesen nagyobbak, mint az említett korlátozások által okozott esetleges kellemetlenségek. Ezt a lehetőséget nem szabad számításán kívül hagyni, egyfelől azért, mert valóban devizaszerzési lehetőségeket teremt országaink számára, másfelől pedig azért, mert amennyiben az ilyen kooperációk létesítése országonként jól átgondolt technikai rekonstrukciós tervek részét képezi,

s nemzetközileg célirányosan egyeztetve van az európai szocialista országok között, technikai-gazdasági továbbfejlődésük jelentős emelődjévé válhat. Ez attól függ, hogy

a) kellően meg tudjuk-e osztani a hasonló szerződéseket egymással versenyző cégek és országok között;

b) a vásárolt technikát előrelátóan osztjuk-e meg a fejlesztendő ágazatok között. Persze egy-egy kis szocialista ország egy-egy nyugat-európai ország „segédműhelyévé” is válhat, s az importált berendezéseket is zömmel e célra szerzi be. Ebben az esetben a lemaradottság stabilizálódhat, ami *nem kívánatos*. Amennyiben azonban a kooperációt kellőképpen megosztjuk országok, ágazatok és cégek között, a kooperációban szerzett tapasztalatokat általánosítjuk, az importált berendezéseket pedig a saját jól átgondolt és a KGST-partnerekkel egyeztetett iparmodernizálási programok szerint állítjuk munkába, a nyugati kooperáció hasznos eszköze lehet a technikai fejlődés meggyorsításának a szocialista országokban.

Az együttműködés harmadik változatát képviselő nyugat-európai szakértők egy része világosan látja, hogy akár az első, akár a második megoldás csak arra alkalmas, hogy valamelyest — ha nem is lebecsülendő mértékben — tágítsa a rést, amelyen keresztül a piacproblémával küzdő ágak termékei szivárognak át a kelet-európai szocialista országokba. Arra azonban, hogy a zsilipet teljes szélességben megnyissa, csak egy széles körű hosszú lejáratú hitelakció képes.

A hosszú lejáratú hitel számukra azonnali nagy elhelyezési lehetőséget kínál, számunkra pedig időhaladékot, valamint azt a lehetőséget, hogy az importált berendezésekért azok korszerű termékeivel fizessünk. E pontban találkozik a legszélesebb síkon a nyugat-európai és a szocialista országok érdeke.

Ezen érdektalálkozás azonban ismét csak addig felhőtlen, amíg a részletekre nem kerül sor.

Vannak olyan vélemények is, hogy ennek a hitelakciónak valamilye nemzetközi segélyprogram, afféle „Marshall-terv” jelleget kellene adni. Egyfelől politikai tőkét szeretnének kovácsolni belőle, másfelől célszerűbbnek látják kompromisszumos alapon limitálni a tőkésor-

szágok közötti versenyt, és maximálisan profitálni abból a lehetőségből, hogy a szocialista országok között verseny alakulhat ki a hitelkvótákért.

A hosszú lejáratú hitelprogramnak ilyen irányban való fejlődése nagyon erősen csökkenti a kölcsönös érdekelttség fokát, s szűk keretek közé határolja a hitelek igénybevételét.

A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok szélesítésének különböző lehetőségei

Az előbbieken olyan megfogalmazásokat használtunk, hogy *Nyugat-Európa* érdekei, *Nyugat-Európa* helyzete stb. Az összevonas tendenciájában helyes, ha a nyugat-európai tőke pozícióját, érdekeltségét, fejlődési perspektíváit általában szemléljük pl. az Egyesült Államokkal szemben. Maga Nyugat-Európa azonban rendkívül sokoldalú, tarka képet nyújt, s ezért távolról sem lehet valamiféle egységes tömbként felfogni. (17) *Az előzőekben „Nyugat-Európá”-nak nevezett világgazdasági egység különféle erő, törekvés, irányzat, objektív eredője.* Próbáljuk meg ezt az eredőt legalább komponenseire bontani, mivel ezek elemzése határozza meg tulajdonképpen a szocialista világnak az együttműködéssel kapcsolatos tennivalóit.

A nyugat-európai gazdaságot eléggé kiterjedt *belső rétegződés* jellemzi, ráadásul ez a rétegződés több dimenziós: a legkülönbözőbb keresztmetszetben vizsgálva a gazdaságot kaleidoszkópszerűen változnak az erőviszonyvonalak. Ahhoz, hogy egy-egy gazdaságpolitikai lépésünket helyesen elő tudjuk készíteni, a főbb keresztmetszeteket együttesen kell szemlélnünk, s lépésünk várható reakciójának erősségét és irányát megbecsülünk.

A továbbiakban áttekintő képet próbálunk adni az erőviszonyok legfőbb keresztmetszetéről.

A tőkés üzleti körök különböző rétegei és a kelet-nyugati együttműködés

Ha a nyugat-európai országok statisztikai kiadványait nézzük, az a benyomásunk alakul ki, hogy gazdaságaik lényegesen homogénebbek, mint az európai szocialista országokéi. A szocialista országokban például a kitermelő- és feldolgozóágazatok, valamint a feldolgozóágazaton belül az anyag- és végtermékgyártás között lényeges hatékonyságdifferenciák vannak.⁽¹⁸⁾ Ez természetes minden olyan országban, amely ipari struktúrájának kiépítését még nem fejezte be, vagy pedig éppen hogy csak befejezte. A nyugat-európai országokban ezek a hatékonyságkülönbségek lényegesen kisebbek az ipar egyes ágazatai között. Ez persze nem jelenti azt, hogy az egyes ágazatok egyforma gazdasági helyzetben vannak, s hogy az ágazatokon belül nincs jelentős eltérés vállalatok között. A nagy, modern, monopolista csoportok tulajdonában levő üzemek szolgáltatják a termelési eszközök és tömegfogyasztási cikkek alapvető volumenét, meghatározzák a technikai fejlődés alapvető irányát, az árakat stb. Ugyanakkor e nagyüzemi hálózat által be nem fedett területen *nagyszámú közép- és kisüzem működik*, amelyek betöltik azokat a hézagokat, amelyek a fogyasztás (termelő- és személyes fogyasztás) kívánalmái és a nagyüzemi termelés gazdaságosságának lehetőségei között keletkeznek. Ezek állítják elő a nem standardizált cikkeket, a luxuscikkek zömét, a különleges követelményeknek megfelelő, s ezért nagy sorozatban nem gyártható termékeket, azokat a termékeket, amelyek termelésének munkafolyamata ez ideig valami oknál fogva nincs gépesítve stb. A társadalmi munkamegosztás pórusaiban tehát tovább tenyészik a monopóliumok előtti gazdasági szerkezet, a vezető monopolista szektor gazdasági befolyása alatt. A kapcsolatok bővítésekor számolni kell ennek a *kis- és középtőkés szektornak* a viselkedésével. E szektor gazdasági ereje a nyugat-európai gazdaságban ugyan messzemenően nem elsőrendű: ugyanakkor elég nagy tömegét jelenti a falusi és városi kis- és középpolgárságnak, s mint ilyen, komoly politikai tényező, amelyet egyetlen nyugat-európai állam sem tud figyelmen kívül hagyni.

A közeljövőben az európai szocialista országok sok olyan termékkel tudnak a nyugat-európai piacokon megjeleníteni, amelyekkel versenyt támasztanak e szektorok, tehát például élelmiszer- és könnyűipari termékekkel, mezőgazdasági cikkekkel, egyedi gépekkel és műszerekkel stb. Az egyik réteg tehát, amelyiknek az érdekeivel — mégpedig feltehetően, közvetlenül vagy közvetve a kapcsolatok kiszélesítése ellen ható érdekeivel — számolnunk kell, az a kis- és középtőkés réteg. A berendezésimport növelését a szocialista országok felé ezek akadályozni nem fogják, és nem is tudják, azonban számíthatunk az ellenállásukra abban az esetben, ha jelentős mértékben növelni akarjuk „hagyományos” exportunkat a nyugat-európai országokba.

Az érdekellentétek határvonala egy másik, még mindig országokon belüli keresztmetszetben, a *dinamikus ágak és az elmaradó ágak* nagytőkés csoportjai között húzódik.

Ebben az aspektusban az érdekek „választóvize” nem elsősorban a *közvetlen* piacféltés, hanem annak egy bonyolultabb, áttételesebb formája. A szocialista országokkal való kooperáció kiépítése a nyugat-európai országokban erős tőkekoncentrációt eredményezhetne, ágazati átcsoportosítástól kísérve. A társadalmi tőke jelentős hányada, amely ma a kevésbé dinamikus vagy stagnáló ágazatba van befektetve, átcsoportosulhatna a dinamikusabb ágazatokba. Erre egyfelől biztosítékot nyújthatna számára a dinamikus ágak termékei iránt megnövekedett kereslet (kül- és belföldi kereslet egyaránt), másrészt pedig az, hogy a kevésbé dinamikus ágak termékei iránti szükségletek egy jelentős részét ideiglenesen a szocialista országokból származó import útján lehetne fedezni. Az átcsoportosítást nemzetgazdasági szinten az egyes államok *gazdaságpolitikája* ösztönözné. A nem dinamikus ágak tőkés érdekeltségei tehát a szocialista versennyel nemcsak közvetlenül a piacon találkozónának, hanem a gazdaságpolitika (import- és vámpolitikán kívül a beruházás- és hitelpolitika, gazdasági struktúraalakításra vonatkozó elképzelések stb.) vonalán is! A tőke áramoltatása az egyik ágazatból a másikba, ágazatok, vállalatok teljes vagy részleges visszafejlesztése, profilváltóztatása stb. persze jelentékeny költséggel jár, amelyet csak a nagyobb érdekeltségeknek éri meg meg-

tenni, a jövőbeni nagyobb profitok érdekében. A nem dinamikus ágazatok tőkés érdekeltségei ezek szerint a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok élénkülésére igen vegyes érzelmekkel reagálnak.

A harmadik rétegződési keresztmetszet *a vezető ágak tőkés csoportjain belül* figyelhető meg azok között, amelyek alapján véve *hazai tőkével* dolgoznak, és azok között, ahol érezhető (esetleg döntő) befolyása van a tengerentúli tőkének. Nem lenne helyes olyan előítéletből kiindulni, hogy bármely USA-érdekeltségű vállalat egyenes függvénye az amerikai külpolitikának, s ennek következtében vagy nem hajlandó együttműködni a szocialista országokkal, vagy pedig csak igen kedvezőtlen feltételek mellett. Ilyenre is van példa, (19) de ugyanakkor arra is, hogy azok az amerikai érdekeltségek, amelyek Európában éppen a piaci lehetőségeik tágítása érdekében épültek be, ezt a lehetőséget sem akarják kihagyni, és rugalmasan kezdeményeznek a kelet-nyugati kapcsolatok terén is.

Adott lévén az a helyzet, hogy pillanatnyilag főleg korszerű gépeket és berendezéseket akarunk *tömegmérétekből* vásárolni és cserében főleg mezőgazdasági és ásványi nyerstermékeket, élelmiszereket és ipari fogyasztási cikkeket tudunk szállítani, számíthatunk arra, hogy a közeledési politikánk helyeslő visszhangra fog találni a vezető ágak tőkés csoportjainál (mindenekelőtt a hazai tőkés által uralt területeken), viszont ellenzésre fog találni a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatok tőkés csoportosulásaiiban. Amennyiben a szállításaink kiterjednek olyan termékekre is, amely a kis- és középtőke „vadászterületének” számít, itt is erős ellenállással találkozunk. Ennek jelei mutatkoznak a kelet-nyugati kapcsolatok bővítéséről folyó nyugat-európai parlamenti és egyéb vitákon. Nem lehet a kérdést olyan egyszerűen elintézni, hogy az állam úgylis a legdinamikusabb tőkés csoportok kezében van, s úgylis az lesz, amit ők akarnak, márpedig ezeknek a köröknek érdeke a velünk való kapcsolat elmélyítése. A tőkés államkapitalizmus funkcionálása sohasem egyirányú hatások eredője, mindig *kompromisszum* szüleménye. A lavírozás közben a tőkésállam kénytelen súlyos engedményeket adni olyan erőknél is, amelyek a vezető tőkés körök érdekeitől bizonyos területen eltérő törekvésekért

harcolnak. Az engedmények rendszerint taktikai jellegűek, de ez a mai helyzetünkben éppen elég ahhoz, hogy ne váljanak be a forgalom kibővítéséhez fűzött reményeink. Nem elég tehát azt tudomásul venni, hogy a nyugat-európai országoknak, vagy azok vezető tőkés köreinek érdeke a gazdasági közeledés a mi országainkhoz: igen körültekintően és rugalmasan kell taktikáznunk ahhoz, hogy lehetőleg minél több el-
lenérdekű erőt semlegesítsünk.

Általában elmondható, hogy a nyugat-európai tőke nem egyértelmű lelkesedéssel szánja rá magát a szocialista országokkal való kapcsolatok erősítésére. Azt ugyanis ők is többé-kevésbé tudatosan látják, legalábbis érzik, hogy a szocialista országok erős konkurrenseké nőhetnek. A különböző rétegek viselkedésében viszont erős fokozati különbségek vannak. Az agrárkörök és a fogyasztási cikkeket termelő kis-, közép- és nagytőkések *már ma* konkurrenst látnak a szocialista országokban, a termelési eszközöket termelő nagytőke ma még ugyan inkább a piaci lehetőségek bővülését tartja szem előtt, de olyan biztosítékokat kíván elérni, amelyek a konkurrencia lehetőségeit minél távolabbra tolják. Ezért *az a furcsa helyzet áll fenn, hogy a közeledés objektíve szükségszerű tendenciája a tőkés cégek többségének szubjektív idegenkedése, sokszor ellenállása közben tör utat magának. Elsősorban az államok gazdasági vezető szervei, amelyek lényegesen szélesebb horizontban látják át a fejlődés lehetőségeit és kívánalmait, egyengetik az utat a közeledés felé, támaszkodva a vezető ágak tőkés csoportjainak üzleti érdekeire.*

A két országcsoport közötti munkamegosztás alternatívái

Ma már a világosabban látó nyugat-európai közgazdászok, gyakorlati gazdasági szakemberek többsége egyetért abban, hogy az amerikai konkurrencia ellensúlyozását a keleti országokkal kiépített fejlett gazdasági kapcsolatok jelentős mértékben elősegíthetik. Egyetértés van abban a tekintetben is, hogy a csere jelenlegi sruktúrája teljesen egész-

ségtelen, mivel az importból származó termelési eszközök iránti kereslet a szocialista országokban lényegesen gyorsabban nő, mint az exportálható élelmiszerek és fogyasztási cikkek nyugati piacokon való eladási lehetőségei. „A szocialista államok — írja *J. Duret* — nem elégedhetnek meg a nyersanyagok, fémek, tüzelőanyagok és mezőgazdasági termékek exportálásával. Gyorsan iparosodnak, s egyre inkább beruházási cikkek és késztermékek exportőrjeivé válnak.” *Byé* professzor is említi, hogy a „keleti országok” által felajánlott exporttermékek főleg új iparágak termékei, s említett beszámolójának egyik fő mondanivalója az, hogy hogyan lehetne megkönnyíteni az európai szocialista országok iparosodottságának elismerését, és ezt hogyan lehetne francia viszonylatú exportstruktúrájukban is érvényre juttatni.(20)

Az országcsoportok közötti nézeteltérés gyökere az ipari munkamegosztás jellegében van. Ma már ugyanis messzemenően nem mindegy, hogy milyen iparcikkek cseréje folyik két ország vagy országcsoport között, s milyen jellegű termelésre rendezkedik be a nemzetközi munkamegosztás keretében egy-egy ország vagy országcsoport.

Két alapvető szempontot ragadunk ki: a *termékek*, illetve a *termelési technológia* jellegét.

A termékek jellegét tekintve a modern gazdaság ipara négy alapvető szektorra bomlott:

- a) a fejlődést előrehajtó termékek termelése;
- b) a „többi” termelési eszköz termelése;
- c) a „dinamikus” fogyasztási cikkek termelése;
- d) a „nem dinamikus” fogyasztási cikkek termelése.

Mindegyik szektorra jellemző, hogy átnyúlnak a hagyományos iparági csoportosításokon. (21)

Mi az alapvető különbség a négy szektor között?

Termelési tekintetben az *a* szektor gyártmányai — a termelés forradalmasításának eszközei. A *mai* körülmények között hasonló szerepet töltenek be, mint a marxi I. szektor a múlt században, a manuális munka gépesítésének korában. „Az az ország, amelynek elektronikus készülékeit főleg külföldről kell beszereznie, éppen

olyan alárendelt helyzetbe kerül, mint azok a nemzetek, amelyek egy évszázaddal ezelőtt képtelenek voltak megbirkózni a munka gépesítésével. Ezek a népek hosszú időn át nem civilizálódtak, bármilyen dicső múltra tekinthettek is vissza. S ha valóban bekövetkezik Európa veresége az elektronika területén, akkor ebből az egyetlen okból kifolyólag egy nemzedéken belül az a veszély fenyegeti kontinensünket, hogy nem tud többé fennmaradni, mint haladó civilizáció.” (J. J. Servan—Schreiber: Az amerikai kihívás. Az idézett részt a Weltwoche 1967. december 22-i száma közli.) Ugyanezt el lehet mondani a modern szerkezeti anyagokról, technológiai anyagokról, energiahordozókról is. Az *a*-szektor a gazdaság állandó modernizálódásának kulcsfontja.

Piaci tekintetben az *a*-szektor termékei nagyobb népgazdasági hatékonyságot és magasabb növekedést tudnak biztosítani. Egyfelől a külpiacokon és a belső piacokon is az *a*-szektor termékei iránt jóval gyorsabban nő a kereslet, mint a többi termékek iránt, a *c*-szektor termékeinek piaca gyorsabban bővül, mint a *d*-é, de sokszor a *b*-énél is. A dinamikus szektorokban magasabb a munka társadalmilag elismert termelékenysége, mint a nem dinamikus szektorokban, mivel a piac egy-egy, a dinamikus szektorban foglalkoztatott dolgozó napi munkáját jóval többre értékeli, mint a többi szektorokban foglalkoztatottakét. Igaz, hogy a dinamikus szektorokban igen nagy mennyiségű magasan kvalifikált munkaerőt kell alkalmazni: a termelési kutatás-fejlesztés és fejlett szervezés igénye igen magas. Mindenesetre az az ország, amely termelését az átlagosnál jobban képes a dinamikus termékekre, s ezen belül az *a*-szektorra koncentrálni, jobban képes piacait is tágítani, és minden egységnyi munkabefektetés nyomán lényegesen több értéket realizál, mint az átlag. A termelés határfoka tehát két irányban is nő.

Ugyanakkor az egyes konkrét termelőtevékenységek nem „ülnek” be stabilan egy-egy szektorba. A múlt század viszonylag lassú technikai fejlődésének körülményei között az acélgyártás, forgácsolószerzőgépgyártás, gőzgépek termelése egy évszázadig dinamikus szektornak számított, az erőáramú villamos gépek gyártása vagy a rob-

banómotorok termelése századunk egész első felében a gazdaság legfőbb előrelendítő ágazatai voltak. Ma egy-egy teljesen önálló technológiát követelő műanyagféleség gyártása 4—5 évig számít az *a*-szektor integráns részének, s egy újabb tökéletesebb, de teljesen más technológiát követő műanyag feltűnésével menthetetlenül lesüllyed a *b*-szektorba: a belőle készült fogyasztási cikkek termelése pedig a *c*-szektorból a *d*-szektorba. A rétegződés tehát nemcsak élesedett a — mondjuk — 30—40 évvel ezelőtti helyzethez képest, de az ágazatok születésének, virágzásának, stagnálásának és hanyatlásának ritmusa is hallatlanul meggyorsult.

A világgazdaságnak az előbbieken említett rétegződése nem utolsósorban éppen a ritmus gyorsulása miatt következett be. A nyugat-európai országok vagy úgy igyekeznek erőiket koncentrálni a dinamikus ágazatok fejlesztésére, hogy kivonják tőkéiket a stagnáló és hanyatló ágazatokból, és berendezkednek szocialista importra ezek termékeiből (ahogyan az USA igyekszik ugyanezt csinálni velük), vagy pedig munkamegosztásra lépnek a dinamikus ágazatok fejlesztése terén is a szocialista országokkal.

Ami a *termelési módszereket, technológiát* illeti, történelmi tény, hogy a dinamikus ágak mindig a nagy piaci befogadóképességű egységekben nőttek ki, ahol a munkaerő szakmai képzettségi foka magas volt, ahol viszonylag magas volt ennek következtében a munkabér, s ezért érdemes volt a sok szakképzetlen eleven munkát, kevés, nagyon képzett munkaerő által kezelt berendezésekkel helyettesíteni. A modern termékek gyártási technológiája ezért a születési helyén relatíve tőke- és szakképzettségényes. Ez a mai időkben fokozottan érvényes. Az *a*-szektor termékeinek zöme az USA-ban kerül kimunkálásra, vagy legalábbis az USA-ban kerül tömeges gyártásra és továbbfejlesztésre. Az USA termelőapparátusára viszont jellemző az olcsó alapanyagokból tömegtermeléses módszerrel való olcsó termelőberendezés-gyártás, vagyis végső soron az olcsó beruházás, s ezzel szemben a munkaerő magas ára. Az *a*- és részben a *c*-szektorok *végtermékének* technológiája, a születésük helyén eleve *tömegtermelési*, gyors amortizációval, kevés munkaerővel számoló *tőkeigényes technológia*.

Ahol mások a termelési költség-viszonyok, valamint a rendelkezésre álló és reprodukálható termelési tényezők mennyiségi és minőségi összetétele, ott az amerikai technológia változatlan átvétele nem gazdaságos. A „mai” technika gyártása nem versenyképes a technika importjával. Megtartva a végtermék minőségét, műszaki színvonalát, *adaptálni kell a technológiát* a konkrét viszonyokhoz. Ha például kevés a tőke, szűk a piac, s ezzel szemben viszonylag bővebbek a munkaerőforrások, amelyek szakképzettsége alacsonyabb vagy más jellegű, ugyanazt a magas szintű végterméket *munkaigényesebb* technológiával is elő lehet állítani. (A legjobb példa erre Japán finommechanikai és gépipara!) A termelési tényezők összetétele és költségei határozzák meg, *milyen mértékben* lehet a tőkeigényesség csökkentését a munkaigényesség növelésével kompenzálni, a rentabilitás sérelme nélkül.

Mind Nyugat-, mind Kelet-Európa közös problémája az, hogy piacának viszonylag szűk volta a tőkeigényességet nagyobb mértékben kényszerítené csökkenteni, mint ahogyan ezt a munkaerőköltségek a rentabilitás határain belül lehetővé teszik. Más szavakkal kifejezve, az amerikai termeléssel való versenyképesség a fejlődésiütem-képesség eléréséhez akár a tőkés, akár a szocialista Európában túl magas, a lakosság életszínvonalához, a rendelkezésre álló felhalmozási lehetőségekhez és a piactágítási lehetőségekhez képest. „Japán módra” nem képes adaptálni a technológiát a magas bérek miatt, változatlan amerikai technológiával termelni nem képes a magas beruházási költségek miatt, amelyek a szűk piac következtében nem térülnek meg. Az életszínvonalat visszaszorítani olyan szintre, hogy egy „japán típusú” adaptálás rentábilisan megvalósulhasson, gazdasági és politikai okok miatt egyik országcsoporthoz sem engedheti meg magának. A technológia „munkaigényesíthetőségének” mértékét tehát alapjában véve két tényező szabja meg: a realizálási lehetőségek korláta, valamint a meglévő életszínvonal-különbség mértéke.

Nyugat-Európa e tekintetben is két alternatív választási lehetőség előtt áll: vagy igyekszik koncentrálni a dinamikus (*a és c*) ágazatok széles és egyre szélesedő körét a maga kezében, vállalva a magasabb termelési költségeket, az életszínvonal emelése állandó fékezésének

ódiumát és a stabilizálódó technológiai „gap”-et az USA-val szemben, vagy pedig komplementer struktúrát igyekszik kiépíteni egy arra alkalmas másik régióval, például az európai szocialista országokkal az *a*-szektorban is, s az óriási felvevőpiacra támaszkodva megközeleltíteni (a szocialista országokkal együttesen) az USA technológiai szintjét.

Hozzátesszük ehhez azt, hogy a végtermékek minőségi színvonala és a technológia színvonala között szoros összefüggés van, amelyet az *a*-szektor közvetítésével éppen a termelési eszköz-termelés színvonala határoz meg. Japán is mindenekelőtt a *c*-szektorban tud USA-szintű végtermékeket produkálni, valamint az elektronika, optika stb. *részegységei* termelésében. Az az ország, amely nem használja a legfejlettebb termelési eszközöket, nem is tudja azokat naprakész technikai szinten tömegesen termelni. A legfejlettebb technológia „munkaigényesítése” tehát az *a*-szektor *lemaradásával*, a technikai függőség stabilizálásával jár.

A legmesszebbre látó, a magántőke pillanatnyi érdekeitől legkevésbé befolyásolt körök véleménye szerint az európai szocialista országokkal létesítendő munkamegosztásban a legmesszebbmenő konzekvenciákat is le kell vinni, vagyis *az amerikaival egyenértékű technikai apparátust együtt kell kiépíteni*, még akkor is, ha az „Keleten” nehézségekkel jár, s ha a „Nyugat” részéről jelentős tőke megelőlegezését igényli. Az alapvető érvek a következők:

a) a differencia az USA és Európa között olyan nagy, hogy azt kizárólag nyugat-európai méretekre, erőforrásokra és lehetőségekre támaszkodva lehetetlen behozni. Nyugat-Európának nemcsak elhelyezési piac kell, hanem *tényleges műszaki munkamegosztás* is, amelyre a szocialista országokban, de elsősorban a Szovjetunióban van mód, Nyugat-Európának tehát át kell adnia, mégpedig igen gyorsan, igen határozottan, és pénzügyi szempontból is igen nagyvonalúan, a rendelkezésére álló legfejlettebb technikát Kelet-Európa országaiba, hogy aztán együttesen hatékony erőfeszítéseket tehessenek az USA szintjének elérésére;

b) ilyen módon Nyugat- és Kelet-Európa egymásnak nem kompe-

titív, hanem *komplementer partnereivé* válnak, nem kell tartani a szocialista országok konkurenciájától, sőt támaszkodni lehet rájuk az USA-val folyó konkurenciában;

c) ismerte azt, hogy a Szovjetunió milyen hatalmas és hatékony erőfeszítésre képes, aggódnak amiatt, hogy ha nem hozzák létre a két térség *komplementer* struktúráját, a szocialista országcsoport kénytelen lesz — ha nagy áldozatok árán is — teljesen saját erőből végrehajtani a technikai forradalmat. Ebben az esetben azonban Nyugat-Európa fejlődése a szocialista országok lehetőségei mögött maradna. Potenciálisan ugyanis a szocialista országcsoport is fejlődőképesebb, mint Nyugat-Európa: következőképp, ha konkurrenssé válik, előnyösebb helyzetbe jut, mint ők.

Mindehhez rendszerint hozzáteszik azt a szorosabban vett közgazdasági argumentáción kívül eső érvet is, hogy a béke és az erőegyensúly megőrzése Európában a legbiztosabban ezen az úton érhető el. (22)

A nyugat-európai tőkés körök törekvéseire ma a legerősebben inkább a másik gondolatmenet jellemző. Ennek lényege az, hogy Nyugat-Európa termelőerei — egy határozottabb integráció (gazdasági és politikai ellentétek radikálisabb áthidalása) esetén — elegendő volumenűek és elég fejlődőképesek ahhoz, hogy az USA-t utolérjék, de legalábbis megközelítsék. Ennek két feltétele van: az egyik az élet-színvonal megfogása, a másik a rendelkezésre álló technikai apparátus koncentrációja azokra az ágakra, amelyekben először el kell érni az USA szintjét (elektronika, műanyagipar, automatika stb.). Ahhoz, hogy a meglévő tőkét súlyponti területekre lehessen koncentrálni, célszerű munkamegosztást létesíteni az európai szocialista országokkal. Az érvek kb. ugyanazok, mint amelyeket felsoroltunk az USA Európába irányuló tőkekivitele megindoklására: olcsó munkaerő, viszonylag igénytelen piac stb. Ezek tehát új szinten rekonstruálni kívánják a háború előtti „hátsó udvar”, azzal az igen lényeges különbséggel, hogy a hátsó udvar távlatban nemcsak nyersanyaggal és élelmiszerral látja el a fejlődési centrumot, hanem főleg a mindenkori „tegnapi” technika termékei iránti szükségleteket elégíti ki.

Amíg az előző nézet hívei a kelet-nyugati munkamegosztásban a

súlypontot elsősorban a Szovjetunióra helyezik, a második elmélet hívei — ugyancsak nem minden alap nélkül — mindenekelőtt a kis szocialista országok méreteire igyekeznek az elképzeléseiket szabni. Amíg az első elmélet keretébe nemcsak belefér, de egyenesen bele is tartozik a nemzetközi szocialista munkamegosztás fogalma, addig a második elméletnek „nincsen szüksége erre a hipotézisre”, s modelljében a nyugat-európai összefogás szorosabbá válása mellett a KGST-közösség fellazítása is szerepel, elsősorban a kis szocialista országok gazdasági és politikai eltávolításával a Szovjetuniótól.

Nem nehéz kitalálni, miért uralkodik ez az irányzat. Ez a gondolatmenet nem megy túl azokon az érdekeken, amelyek a tőkés üzleti körök horizontjába beleférnek. Nem kíván csak távlatban gyümölcsöző áldozatokat tőlük, és nem veti fel a szocialista konkurrencia veszélyét. Nem kíván nagyobb átrendezéseket a nyugat-európai gazdaságok struktúrájában sem, és nem veti fel azt a „félelmetes” perspektívát, hogy a fejlett európai tőkés- és szocialista országok kölcsönös strukturális függésbe kerülnek egymással. Végül, a tőkés világ külpolitikai elképzeléseivel is egybeesik az európai kis szocialista országok fokozatos eltávolításának gondolata a Szovjetuniótól.

Ha reálisan akarunk számolni a nyugat-európai erőviszonyokkal, a közeljövőben arra kell számítanunk, hogy a velünk kiépítendő kapcsolatok stratégiai hátterét ez utóbbi megfontolás fogja meghatározni.(23)

A szocialista országok technikai fejlődésének meggyorsítása és a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok

Az eddigiek ismeretében reálisan felmérhető, hogy milyen előnyöket várhatnak az európai szocialista országok a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok szélesedésétől.

Nem kétséges, hogy a szocialista országok számára az a fajta munkamegosztás kívánatos, amely a dinamikus szektorokban (mindenekelőtt az *a*-szektorban) való egyenrangú kooperációra alapul. Kimu-

tattuk azt is, hogy *tulajdonképpen* a nyugat-európai partnereknek is előnyösebb az *a*-szektor termelési profiljának megosztása, mint egy elmaradott ipari háttér megteremtése, még akkor is, ha ez ideiglenesen bizonyos megelőlegezésekkel jár. A színvonal-kiegyenlítéshez való ideiglenes anyagi hozzájárulás ugyanis ez esetben egy kiegészítő eszköz, amely jelentősen növelheti a termelési kooperáció és realizálás szféráját, megteremtheti a lehetőséget olyan komplementer struktúra létrehozására, amely lényegesen jobb fejlődési feltételeket hoz létre mindkét oldalon az amerikaiénál.

Amíg azonban ezt az ideális munkamegosztási típust sikerül létrehozni a két országcsoport között, addig igen sok átmeneti fázison kell keresztül menni. Számolni kell ugyanis a következő tényezőkkel:

a) a két országcsoport között jelentős fejlettségi szint-eltérés van, amely a következő alapvető tényezőkből tevődik össze:

— a szocialista országok egy részében az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből, valamint a dinamikus ágak, illetve a belátható időben dinamikussá tehető ágak aránya a nemzeti jövedelem létrehozásában — nem éri el a fejlett tőkésországokét;

— a fejlettebb szocialista országokban a potenciálisan dinamikus termelőtevékenységek részaránya ugyan közel áll, vagy el is éri a nyugat-európai szintet, viszont technikai felkészültségük még elmarad attól, gyártmányaik és technológiájuk színvonalát tekintve egyaránt. A fejlett tőkésországok termelőerővel egyenértékű, vagy azoknál magasabb színvonalú ágak a népgazdaságok többi ágazataival még nincsenek szoros kölcsönhatásban;

— ennek következtében a szocialista országokban viszonylag magas a termelés anyag-, beruházás- és egyben elevenmunka-igénye, azaz alacsony a termelés határfoka, amit a nemzeti jövedelem magas felhalmozási rátájával — azaz a viszonylag alacsony fogyasztási szinttel — is csak részben, és nem is egészen egyértelmű eredményességgel lehet ellensúlyozni;

— a termelés mikroszférájában a termelőtevékenység megszervezése általában nem érte el a nyugat-európai technika által megkövetelt

fokot, a műszaki szaktudás, a kutatási és fejlesztési kapacitás nagysága és teljesítőképessége sincs általában a megfelelő színvonalon;

b) a két országcsoport között alapvető különbség van a társadalmi-gazdasági berendezkedésben, amely egyfelől politikai érdekellentétekben, ennek gazdasági kihatásaiban jelentkezik (nyugat-európai partnereink jelentős része az agresszív NATO tagja, bizonyos diszkriminációkat alkalmaznak a kereskedelem megnehezítésére stb.), másfelől ez az eltérés jelentős, sokszor nehezen áthidalható eltéréseket eredményez a külkereskedelemből, ipari kooperációból származó előnyök megítélésében, a döntések és a végrehajtás mechanizmusában stb.;

c) a két országcsoport közötti kereskedelemnek az előzőekben vázolt strukturális, növekedési és fizetési problémái.

Mindezek a tényezők egyfelől *lassítják a modern technikának a nyugat-európai országokból a szocialista országokba való átáramlási folyamatát*, de kihatással vannak a modern technika *meghonosíthatóságára, rentábilis üzemeltetésére és folyamatos továbbfejlesztetőségére is*.

Felmerül a kérdés, milyen tényezők határozzák meg az importált technika mennyiségét, technikai színvonalát, ágazati megoszlását? A kérdés kardinálisan fontos, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a korlátozott importlehetőségeket.

Mely esetekben érdemes a szocialista országoknak a *hozzáférhető legmagasabb színvonalú* technikát importálni?

a) A legkézenfekvőbb korlátozó tényező a kiszolgálás feltételeivel kapcsolatos: ha van az országban olyan kezelőszemélyzet, amely képes a berendezéseken ugyanolyan minőségi paraméterekkel rendelkező árukat gyártani, mint az exportáló országban gyártott áru, akkor e szempontból az import kritériuma megvan.

b) Hozzáértő, kielégítő kezelés mellett is fennáll annak a veszélye, hogy az átvett technológia megjegecesedik, mivel annak kellő mértékű továbbfejlesztéséhez nincsenek meg sem a kutatási-fejlesztési kapacitások, sem a beruházási eszközök. Ez esetben a gyártás és gyártmány igen hamar *el fog avulni*, maga a végtermék elhelyezhetetlenné válik a külső piacokon (főleg a konvertibilis valutákat fizetőeszközül

használó piacokon), ami annyit jelent, hogy az illető népgazdaság számára a berendezésvásárlásra fordított konvertibilis valutakiadás e formában nem térül meg. A berendezés értékét „hagyományos” exportcikkeivel kell kiegyenlítenie, akár készpénzben, akár hiteltörlesztés formájában. A legmodernebb technikát tehát ott kell előnyben részesíteni, ahol nemcsak *meghonosítható* (használható), hanem *önálló fejlődésre is kelthető*.

c) Az előbbi két kritérium független a berendezés (licenc stb.) anyagi mivoltától: ugyanúgy vonatkozhat mezőgazdasági gépekre, mint elektronikus számítógépeket gyártó berendezésekre, illetve gyártási eljárásra. Ezen alapkritériumokon belül azonban bizonyos ágazati szelekciót is érvényesíteni kell. Importálhatunk például tíz, a mai technika legmagasabb színvonalának megfelelő csirkekeltető berendezést x millió dollár értékben, vagy pedig specializált automata gépgyári berendezést. Az előbbi megnöveli a broilertermelési lehetőségünket, és felszabadít néhány tucatnyi munkaerőt, esetleg lökést ad hazai állattenyésztési gépgyártásunknak, az utóbbi olyan termelési eszközök hazai termelését teszi lehetővé, amelyeknek a belső piacon való szétterjesztése egymás után forradalmasítja a termelési eszköz-gyártás különböző ágait. *Ki kell tudnunk választani azokat a pontokat, ahol a meghonosított külföldi technika a hazai termelők legnagyobbat fejlődési láncreakcióját indítja meg, s ide kell irányítani korlátozott importforrásainkat.* Ez a probléma egyébként nem oldódik meg saját magától. Elképzelhető ugyanis olyan eset, amikor például $2x$ millió dollár áll a rendelkezésünkre, s az egyik x -et érdemes modern csirkekeltető berendezés vásárlására fordítanunk, mert az igen rövid idő alatt megnöveli az exportképes baromfitermelést, megsokszorozza a rendelkezésünkre álló valutát, míg a gépgyártási beruházásunk csak később éri el a kívánt színvonalat.

Ebben az esetben az egyik beruházás kifejezetten „dollárszerző” célokkal történik, ugródeszkaként szolgál a „láncreakciós kulcspontra” irányuló import lehetőségeinek bővítésére. Az ilyen jellegű berendezésimporttól tehát nem lehet elzárkózni, viszont megfontolandó, hogy érdemes-e tökeigényes, elevenmunka-felszabadító jellegű

berendezést behozni: vagyis a technikai fejlettség élvonalát kell-e az importnál célbavenni. Másfelől ezek az „ugródeszka” jellegű beruházások nem válhatnak kizárólagosakká, a „láncreakció” kulcspontok fejlődésének meggyorsítását kell szolgálniuk. Végső soron ti. azok válhatnak tőkésdeviza-szerzésünk fő eszközeivé is.(24)

d) A meghonosított modern technikának *bele kell illeszkednie valamilyen formában a népgazdaság ágazati szerkezetébe*. Ha például a végtermégyártás vertikális láncolatába beiktatunk egy modern fázist, s az vagy olyan kapacitású, hogy a többi fázisok mellette szűk keresztmetszetté válnak, vagy olyan helyen illeszkedik be, ahol a végtermék költségeit saját költségtöbbleténél jobban nem tudja csökkenteni, vagy a végtermék minőségére nincs döntő kihatással, esetleg olyan tömegű végterméket eredményez, hogy azt sem a belső, sem a külső piac nem tudja felszívni, akkor a modern technika behozatala nem gazdaságos, sőt kifejezetten ráfizetéses.

Az elmondottakon kívül lehetne még felsorolni néhány kritériumot, amely behatárolja a legmagasabb színvonalú gyártmány- és gyártási tapasztalat importjának célszerűségét, különösen a technikai rekonstrukció kezdeti szakaszában. Amint elterjed a népgazdaságban a modernizálódás, úgy enyhülnek ezek a kritériumok, úgy válik csaknem mindegyé, hogy milyen mértékben honosítja meg az ország az élenjáró gyártási módszereket, vagy a „világszínvonalú” termékek gyártását.

A fejlett tőkésországokkal olyan pontokon kell *már most* technikai-lag azonos, magas szintű munkamegosztásra törekedni, ahol a fenti kritériumokat viszonylag rövid távon biztosítani tudjuk, s ide kell irányítanunk a kereskedelmi forgalom keretében, vagy hitel ellenében beszerzett berendezések, licencek jelentős hányadát.

A felsorolt kritériumok egyben arra is rámutattak, hogy nem minden területen célszerű a legfejlettebb technika átvétele: egyes pontokon célszerűbbnek mutatkozik a Nyugat-Európa által „levetett” technikai szint meghonosítása. Melyek ezek a pontok?

— a legfejlettebb technika bevezetésével összefüggésben álló olyan kapcsolódó területeken, ahol a hazai (vagy szocialista országokból

importált) berendezésekkel nem tudunk eleget tenni a végtermék-színvonal mennyiségi és minőségi követelményeinek, viszont célszerű hazai gyártásra berendezkedni, s nem nyugati félkésztermék- (alkatrész-) importra;

— olyan pontokon, ahol a hazai kutatás, fejlesztés és üzemeltetés fel van készítve arra, hogy a Nyugat-Európa által „levetett” technikai szintet gyorsan meghonosítsa és gyors ütemben továbbfejlessze a „mai” nyugat-európai technikai szint felé;

— ahol a „levetett” technika adaptálása rövid időn belül jelentékenyen növelni tudja exportképességünket a konvertibilisvaluta-területek felé, javítja fizetési mérlegünket;

— ahol a berendezésimport olyan közbeeső termékek hazai gyártását teszi lehetővé, amelyeket eddig a tőkésországokból importáltunk (vegyi anyagok, gépalkatrészek stb.).

A munkamegosztás ez esetben nem teljesen egyenértékű termelőtevékenységek között valósul meg. Olyan termékeket fogunk termelni, amelyek a fejlett tőkés világgpiacon már nem számítanak „dinamikus cikkeknek”, olyan alkatrészeket fogunk kooperációs szerződések keretén belül szállítani, amelyek kevésbé kutatás- és fejlesztésigényesek, kevesebb kvalifikált munkaerőt foglalnak magukban stb. Ha kizárólag erre rendezkedünk be azzal a megfontolással, hogy ez még mindig előrehaladás ahhoz képest, ahogyan termelünk és külkereskedünk *ma*, akkor egy ilyen típusú munkamegosztás *könnyen átsaphat* gazdasági függőségbe. Ha viszont ezt az előbbi (a) pontban részletezett munkamegosztás kiegészítő, segítő formájának, előkészítő fázisának fogjuk fel, s a lehetőségek keretén belül, a kettőt párhuzamosan fejlesztjük egy ideig (hogy azután gyorsított ütemben fejlődhessék az előző, fejlettebb forma), akkor ez a munkamegosztás *előrelendítő erőként* fog hatni.

A kapcsolatok szélesedése és mélyülése nem következik be automatikusan, annak ellenére, hogy mindkét félnek érdeke azt fejleszteni. A nyugat-európai államok és üzleti körök, a kapcsolatok fejlesztésének hangoztatása mellett törekednek azt olyan intézkedésekkel körülbástyázni, amely olykor-olykor súrolja a gazdasági diszkrimináció

határait. „A forgalom liberalizálása... gazdaságunk számára nem minden kockázat- és kényelmetlenségmentes. . . . Szükséges ezért, hogy biztonsági intézkedésekkel is számoljunk. Kívánatos, hogy alkalmazásukra ne kerüljön sor, sőt valószínű is, hogy nem fog sor kerülni rá. Maga a létezésük ténye, azáltal, hogy nemzeti vállalkozóink számára szükséges biztosítékot nyújtanak a termelés és kereskedelem fejlesztéséhez, segíteni fog az új cserehálózatok kiépítésében, amely a Kelettel való kapcsolataink kiszélesítésével együtt jár.” (Byé: i. m. 527. o.) A biztonsági intézkedések mindenekelőtt a „*verseny anomáliáit*” igyekeznének kiküszöbölni. „A verseny anomáliái megjelenhetnek az árakban, a minőségben, vagy bármely vásárló előnyös helyzetbe hozásával kapcsolatban. Mi számít például a nem normális árnak? Lényegében meghatározható mint olyan kínálati ár, amelyet nem lehetne fenntartani adott helyen, adott, azonos technikai feltételek között, ha a „keleti” áru ára nyugati kalkulációs normák szerint lenne megállapítva, különösen ami a munka, a tőke költségét, és a költségek és ár közötti viszonyt illeti.” (Byé: i. m. 527. o.) Később leszögezi, hogy a szocialista országok eladási árait nem tartja dömpingáraknak. „A dömping lényege egy differenciált árrendszer, amelyet kereskedelmi stratégia szolgálatába állítanak. Nos, itt (a szocialista országokban — *K. F.*) a belső és külső árak rendszerei szükségszerűen eltérnek egymástól, s az eltérítés nélkülöz minden stratégiai hátsó gondolatot.” (Byé: i. m. 527. o.) Főleg a szocialista országok áruinak versenyképességéről van itt szó a nyugat-európai piacokon: különösképpen az ipari eredetű fogyasztási cikkekről és élelmiszerekről a jelen pillanatban, s a termelési eszközökről is — perspektívában. A tőkés üzleti körök láthatólag olyan importliberalizálásra törekszenek, amely:

- a) árucsoportonként és országonként differenciált, tehát mindig lehetőséget ad az eladások megszorítására, és a szocialista országok közötti verseny kifejlesztésére;

- b) igen labilis, a legkülönbözőbb feltételes, bármikor életbe léptethető megszorításokkal körülbástyázott.(25)

A kereskedelmi kapcsolatok liberalizálásának bátortalansága, következetlensége gazdasági-politikai okokkal magyarázható. A pro és

kontra, gazdasági és politikai, rövid és hosszú távú érdekekkel kapcsolatos érvek, irányzatok hallatlanul bonyolult összetételekben hullámanak és viaskodnak. Végeredményben olyan kompromisszumok születnek, amelyek az „igen”-t bármelyik pillanatban „nem”-mé változtathatják, a „nem”-et „mégis”-sé módosíthatják. Azt azonban látnunk kell, hogy ez nem az exportálók hangja, hanem az importálóké. A tőkés világszámvetés jelenlegi helyzetében tehát számíthatunk arra, hogy ha *megfelelő kondíciókat* biztosítunk, az import „biztonsági intézkedéseket” követelő irányzatokkal szemben az exportnövelést követelő irányzatok hangja fog természetesen erősödni.

A másik olyan terület, amely veszélyeztetheti a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok fejlődését, a szocialista országokkal való kereskedelem „integrálása” a nyugat-európai országok között. *Byé* professzor említett referátumában kifejti azt a meggyőződését, hogy a Közös Piac és a KGST-országok közötti kereskedelem koordinálása közös gazdasági és politikai érdek. A koordinációt elsősorban a következő területeken tartja célszerűnek:

1. Közös kereskedelempolitikai irányelvek kidolgozása és elfogadása a szocialista országokkal folytatott együttműködést illetően.

2. A behozatali korlátozások felszabadításának koordinálása.

3. A biztonsági intézkedések egyeztetése.

4. Állandó kontaktus létrehozása a tagállamok között, a meglévő szerződések összehasonlító elemzése, a konvertibilitásra és multilaterálisra való áttéréssel kapcsolatos problémák, valamint a kelet-európai országoknak a nyugati nemzetközi gazdasági szervezetekhez való esetleges csatlakozása problémáinak megtárgyalása, s az álláspontok egyeztetése. (*Byé*: i. m. 535. o.)

Ez az integráció veszélyeztetheti, de nem szükségszerűen (ab ovo) veszélyezteti is a gazdasági kapcsolatokat. Amennyiben a Közös Piacon belül a gazdasági együttműködés kiszélesítésében való érdekelttség álláspontja kerekedik felül, s ez háttérbe szorítja a rövidlátó, korlátozásokra és diszkriminációra törő politikát, a Közös Piac önmagában nem feltétlenül akadályozza a gazdasági kapcsolatok fejlődését. Ugyanakkor a szocialista országok szempontjából az együtt-

működés feltételeit csak abban az esetben nem rontja, ha ez utóbbiak is összefogják erőiket, és koordinálják a fejlett tőkés gazdaságokkal fennálló gazdasági kapcsolataikat érintő legfontosabb tevékenységüket.

E koordinálásnak a következő főbb területei vannak:

1. A technikai rekonstrukció súlypontjai képzésének koordinálása a népgazdaság-fejlesztési és beruházáspolitikán belül.

2. A hosszú lejáratú nyugati beruházási és finánciákkal kapcsolatos tevékenység és irányvonal koordinálása.

3. A fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem-, vám- és devizapolitika elveinek koordinálása.

4. Közös programok és akciók a közösségen belüli gazdaságos nyersanyag-kitermelés fokozására, valamint a fejlődő országokból való beszerzés részarányának növelésére.

Könyvünknek nem célja kész programot előterjeszteni a koordinációt illetően, csupán a szükségleteket és feltételeket igyekszünk megvilágítani, s rámutatni néhány fontosabb, megoldásra váró nehézségre.

A *technikai rekonstrukció „menetrendjét”*, a súlypontok kialakítását, s ezek nemzetközi koordinálását tekintve — mind népgazdasági, mind pedig nemzetközi szinten — nagyon sok alapvető probléma vár még módszertanilag is tisztázásra. Mindenekelőtt rangsorolni kell az egyes termelőtevékenységeket, minden egyes országban abból a szempontból, hogy mely területeken, hozzávetőlegesen *hány év lemaradás* tapasztalható a termékek és a technológia műszaki színvonalában a nyugat-európai piacokon forgalmazott, versenyképes árukkal szemben. A lemaradási éveket több vetületben is célszerű lenne meghatározni. Sokatmondó információk lennének például a következők:

a) a nálunk prototípus és 0-széria fázisban levő termék mikor jelent meg a nyugat-európai tőkés főpiacokon;

b) az általunk jelenleg gyártott élenjáró termék hány évvel ezelőtt volt konjunktúrája tetőfokán ugyanott;

c) az adott ágazatra jellemző közepes technikai színvonalú termék tömeges eladhatósága mikor szűnt meg, illetve csappant meg jelentősen Nyugat-Európában.

Egy ilyen felmérés, még ha csak reprezentatív alapokon kiemelt ágazatokra végeznénk is el, hallatlanul sok értékes felvilágosítást szolgáltatna egyfelől a lemaradás országok közötti és termelési szakterületek szerinti különbségeiről, valamint arról is, hogy a mi országaink fejlesztési csúcsai, a termelés technikai csúcsai és „derékhada” milyen mértékben szorul a fejlesztés meggyorsítására.

A vizsgálatokat két ponton célszerű elkezdni. Egyrészt azokban az ágazatokban, ahol a technikai rekonstrukció minél hamarabb való beindítása célszerűnek látszik, így mindenekelőtt a dinamikus ágazatokban (gépipar, vegyipar stb.), továbbá azokban az ágazatokban, ahol a fejlett tőkés viszonylatú export fokozása rövid időn belül is reális lehetőség. Persze *kizárólag* a lemaradási évek alapján nem lehet még elméletileg sem megítélni, hogy hol célszerű az adott termék rekonstrukcióját megkezdeni. (Elképzelhető például, hogy a modern termék annyira más technológiát, felszerelést, szaktudást igényel, hogy teljesen mindegy, hogy a lemaradás 5 vagy 17 év-c. Az esetek többségében azonban nem ez a helyzet.) Számításba kell venni emellett az összes iparpolitikai és gazdaságossági tényezőket ahhoz, hogy az érdekelt országok a termelés fejlesztésében, specializációjában, s a kutatásban, fejlesztésben és termelésben kialakítandó kooperációban meg tudjanak egyezni.

A fejlesztési irányok koordinálása rengeteg elvi és gyakorlati kérdés megoldását teszi szükségessé. Ezek közül négyet említünk. A koordinációs megállapodások kötelező jellegét, a kapacitáspárhuzamoságok kérdését és a modernizálás súlypontjainak országok között egyenlő vagy egyenlőtlen eloszlását, továbbá a közös erőfeszítések (kutatás, beruházás, értékesítés) költségeinek és eredményeinek a résztvevő országok közötti elosztását.

El kell dönteni, hogy az a *fejlesztési irány*, amelyet a koordinációs megállapodásokon egy-egy ország magára vállalt, kötelezettségvállalás-e, vagy csak orientációs jellegű. Valószínű, hogy a kezdeti években önmagában a gazdaságpolitikai koordináció, legalábbis részleteiben nem lesz kötelezőmegállapodás-jellegű. Azt viszont már a közeljövőben célszerű volna elérni, hogy a specializáció irányát elvi megállapodások, amelyeket a népgazdasági tervek megfelelő alakítása követ,

a termelőegységek közötti közvetlen tárgyalások alapját képezzék. Különböző gazdaságirányítási rendszerű országokban persze más-más szintűek ezek a megállapodási szintek (külfölddel polgári jogi szerződés kötésére felhatalmazott egységek). Ez persze ismét egy sor gyakorlati nehézség áthidalását fogja szükségessé tenni; mégis az új technika gyors elsajátításának, hatékony felhasználásának szempontjából a legfontosabbnak a konkrét felelősségvállalás, a specializációs és kooperációs megállapodások *szerződéses* formájának elterjedését látjuk az eddigi ajánlási formával szemben.

Hasonló, sok nehézséggel áthidalható probléma a *párhuzamos kapacitások* keletkezésének kérdése. Kétségtelen, hogy az új technika elterjesztése annál hatékonyabb, gyorsabb, minél kevésbé szétforgácsolt a bevezetése, különösen azé az új technikáé, amelyet a nehezen kitermelt tőkés devizából szereznek be a szocialista országok. A felesleges párhuzamosságot ezért, ha csak lehet, célszerű elkerülni a licencvásárlások, beruházások stb. területén. Mégis, előreláthatóan ilyen párhuzamosságok, különösen a kezdeti időkben, elkerülhetetlenek lesznek. A „nemkívánatosság” leszögezése mellett azonban hangsúlyozni kell azt is, hogy a párhuzamosság egyes termékek gyártásában akkor válik súlyos problémává, ha az adott piac szükségleteit meghaladó termelés más piacokon nem realizálható. Ha ez a körülmény nem áll fenn, ideiglenesen be lehet rendezkedni párhuzamos gyártásra is. Ennek következtében a KGST szükségleteit messze meghaladó termelés jöhet létre egy *adott* termékben, míg más, a népgazdaságok számára igen fontos termék gyártását egy ország sem méltatja.

Ha a feleslegbe is gyártott termék *korszerű*, megfelel a világpiac által támasztott igényeknek, a jelenlegi világgazdasági helyzetben ezért a termékért be lehet szerezni *bármit*, ami a szocialista országok fejlődéséhez, a gazdaság működéséhez szükséges. A teljes technikai önellátásra való berendezkedés KGST-méreteken csak a honvédelem szempontjából fontos ágazatokban szükséges. Rövidebb-hosszabb ideig más területeken támaszkodhatunk harmadik országok szállítá-saira, a gazdasági és politikai függés létrejöttének veszélye nélkül. Ez azt jelenti, hogy a kezdeti időkben, a technikai rekonstrukció

folyamán elképzelhető a párhuzamos termelés keletkezése *valóban korszerű* termékek termelésében. Az ennek kiküszöbölésére irányuló erőfeszítések csak addig a pontig ésszerűek, amíg nem veszélyeztetik a modernizációt. Száz eset közül, ahol szóba jöhet specializáció, ha 10—20 esetben mégis párhuzamosság jön létre, ennek megakadályozása nem szabad, hogy veszélyeztesse a mellette keletkező 80—90 egyéb esetet. Inkább eladási, piackutatási, fejlesztési kooperációra kell törekedni azokban az esetekben, ahol a párhuzamos gyártást nem sikerült megelőzni.

Végül a megoldásra váró problémák légióit veti fel a közös erőfeszítéssel végrehajtott technikai rekonstrukció előnyeinek megosztása országok között. Természetes, hogy az együttműködés előnyei nem egyformák, s ha a nyugati korszerű technika átvétele és meghonosítása tekintetében az együttműködést az előnyök egyenlőségének kritériumához kötjük, azzal akadályozzuk magát a rekonstrukciós folyamatot, és nemcsak az *egyenlő* előnyöktől, de *mindenféle* előnytől elesünk.

Jegyzetek

- (1) Azt ma már nagyon nehéz volna megállapítani, hogy termékeik műszaki színvonalát tekintve is — abszolút mértékben — versenyképesek voltak-e, vagy pedig elsősorban az olcsó munkaerő tette-e őket versenyképessé. Minden valószínűség szerint vállalatonként, termékenként más-más volt a helyzet, feltehetően azonban, hogy egy sor termék tekintetében — különösen a munkáigényes híradás- és vákuumtechnikai, műszeripari, gyógyszeripari termékek-nél — a kettő együttesen játszott szerepet.
- (2) Az USA 1945 óta „...a találmányok kisugárzásának világpólusa” — írja *Robert Erbès* — és pedig a következő fő utakon-módokon:
 - a) a katonai szövetségek keretein belüli technikai kooperáció útján;
 - b) az exportált beruházási javakban, illetve fogyasztási cikkekben „testet öltött” technikai fejlődés útján;
 - c) a cégek közötti megállapodások útján.(*Erbès, R.*: i. m. 162. o.)
- (3) A rendkívül költséges és tudományos vívmányokon alapuló bonyolult új technológiák felfedezése, sőt alkalmazása is mind gyorsabb ütemben megy végbe, s ennek következményeként mind nehezebbé válik Nyugat-Európa számára nemcsak az, hogy e területen USA mellé felzárkózzék, hanem még annak elhárítása is, hogy a fennálló erőviszonyokban ne álljon be állandóan újabb eltolódás az USA javára. A lépéstartás nehézségeit — hol a műszaki szint tekintetében, hol a világpiaci versenyképességben — számos tény tanúsítja.

Nagy-Britanniában 1956 őszén helyezték üzembe a tőkés világ első atomerőművét (Calder Hall); az atomipari exporthoz nagy reményeket fűztek. 1966-ig azonban — noha a brit atomipar magas műszaki színvonalra vitathatatlan — Nagy-Britannia két reaktort exportált, az amerikaiak (elsősorban a General Electric és a Westinghouse) ellenben tizenötöt, s ezek jó részét is Nyugat-Európába.

A legszélesebb felhasználási területen alkalmazható, legkorszerűbb integrált áramkörök gyártásában az English Electric megelőzte amerikai versenytársait. De az integrált áramkörök gyártása oly kutatás- és beruházásigényes, hogy a becslések szerint néhány éven belül még Nagy-Britanniában is a szükséglet 80 %-át amerikai gyártmányokkal elégítik ki.

A nyugat-európai számítógéppark az elkövetkező 5—10 éven belül óriási mértékben megnő. Aki struktúrája kialakítását saját gyártmányainak megfelelően tudja irányítani, hosszú időre bebiztosítja magát. 1967 elején semmi jel sem vallott arra, hogy olyan európai méretű számítógépkonzern alakulna ki, amelynek reménye lehetne az amerikaiak visszaszorítására. Nő a szabaddalmi mérleg passzívuma is: ezt nyugat-európai viszonylatban 1961-ben még mintegy 26 millió, 1966-ban már mintegy 1 milliárd dollárra becsülték. (*Ádám György: Amerika Európában. Valóság, 1967. 5. sz.*)

- (4) Sok esetben nem is a technikai lemaradás az elsődleges probléma, hanem a már rendelkezésre álló technológiák alkalmazásának akadályai, továbbá az elitképzésre törekvő, a szellemi potenciált ki nem aknázó felsőoktatás, az európai ipar szétforgácsoltsága, ami a megfelelő méretű kutatást és fejlesztést eleve kizárja. Az OECD (a nyugati országok gazdasági együttműködési és fejlesztési szerve) 1966. januári ülésén a műszaki segítséget kérő belgáknak *Hornig* meglehetősen nyersen válaszolt: majd ha az európai integráció megvalósítására komoly erőfeszítéseket tesznek, és a Kennedy-mennettel kapcsolatos tárgyalások eredményesen zárulnak, esetleg az Egyesült Államok is megfontolás tárgyává teszi, hogy a technikai felzárkózást előmozdítsa.

Még jellemzőbb és hevesebb volt az ipari körök reagálása: szerintük semmi ok sincs arra, hogy az USA teljesítményeiért állandóan bocsánatért esedezzen, vagy azokért lelkiismeretfurdalást érezzen. A világgpiac harci terep, amelyen heves küzdelem folyik. Legyen az katonai vagy kereskedelmi jellegű, a harcolóknak az a dolguk, hogy minden előnyt kihasználjanak. Az USA legfőbb előnye fejlett technikája: ennek révén tudja megállni helyét alacsonyabb termelési költségekkel dolgozó versenytársaival szemben. (*Ádám György: i. m.*)

- (5) Az *Unità* 1967. szeptember 7-i száma érdekes számításokat közöl az USA-ba irányuló „agyimport” méreteiről. 16 év alatt, vagyis 1949 és 1964 között fokozódó ütemben 63,5 ezer kutató és mérnök, valamint 21 ezer orvos emigrált az Egyesült Államokba. A cikk becslése szerint az USA Európát minden évben szinte „megtizedeli”, mivel a kiképzett technikai értelmiség mintegy tíz százaléka átköltözik az USA-ba. Az USA 1962—65 között — csak Nyugat-Európából — hat és félezer kutatót szippantott fel, ennek $\frac{2}{3}$ -a mérnök, és mintegy fele két országból, Angliából és az NSZK-ból vándorolt be.
- (6) A kutatásokra fordított költségek az USA-ban a szövetségi költségvetésnek mintegy 10 %-át teszik ki, ez $\frac{5}{3}$ -a a francia nemzeti jövedelemnek. 1961-ben

az USA-ban csaknem hatszor akkora kutatási kiadás jutott egy lakosra, mint a Közös Piac országaiban (mintegy 93 \$). (Erbès, R.: i. m. 159. o.)

- (7) „L'Europe face à la concurrence des entreprises mondiales” c. svájci tanulmány (idézi Nyerges János: Új irányzatok a világkereskedelemben c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 132—133. o.) a következő példákkal szemlélteti az USA és Nyugat-Európa gazdasági nagyságrendjei közötti különbségeket:

1. A hús legnagyobb USA-vállalat üzleti forgalma megközelíti az NSZK bruttó nemzeti termékének volumenét.

2. Az öt legnagyobb amerikai vállalat évi forgalma egyenlő az olasz bruttó nemzeti termékkel.

3. Belgium bruttó nemzeti terméke az első és második legnagyobb USA-vállalat üzleti forgalma között van.

4. A belga költségvetést a négy legnagyobb amerikai vállalat üzleti hasznából lehetne fedezni.

5. A General Motors 1963. évi üzleti forgalma meghaladja az NSZK 1965-ös költségvetését.

6. A Volkswagenwerke évi üzleti forgalma kb. egyenlő a GMC profitjával. A GMC üzleti forgalma a 13 legnagyobb nyugatnémet cég üzleti forgalmával egyenlő, és egymagában annyi gépkocsit gyárt, mint a Közös Piac országai együttvéve. Ha ingyen osztaná szét az Opel-kocsikat (570 ezer autót évente), akkor is több mint egy milliárd dollár volna a tiszta haszna.

7. Az U. S. Steel Corporation termelési kapacitása egymagában egyenlő a nyugatnémet céltermelési kapacitással.

- (8) „Úgy néz ki, hogy azok a gazdasági egységek, amelyek képtelenek ilyen vagy olyan módon kontrollálni egy olyan kutatási potenciált, amely előretörést biztosíthat számukra a „kulcsszektorokban”, s amelyet a nagy gazdasági egységek szerveznek meg a legelőrehaladottabb országokban — mindenképp az 1945 óta legsokoldalúbbnak számító országban —, mindinkább arra kényszerülnek, hogy megelégedjenek a technikai haladás asztaláról összegyűjtögetett morzsákkal. Az ő vadászterületük vagy másodlagos ismeretek, vagy a már közkinccsé tett eredmények, vagy pedig az ismereteknek az a területe, amelynek propagálása nem veszélyezteti a holnapi technikát azokban a nagy gazdasági egységekben, amelyek előtörttek a kulcsszektorok területén.” (Erbès, R.: i. m. 164. o.)

- (9) *Kindleberger*: Anciens et nouveaux produits en commerce international (Économie appliquée, 1954.) c. munkájában kifejti, hogy az új termékek iránt a kereslet igen gyorsan nő, elsősorban azokban az országokban, amelyek kezdeményezik az új termékek kibocsátását. Azaz az újító országok jövedelemnövekedésének mind nagyobb hányadát vonja el az új termékek iránti kereslet, mégpedig nem utolsósorban a „második lépcsőben” haladó, tehát a teg-

napi technikát átvevő országok termékei elől. *Kindleberger* szerint tehát a keresletnövekedés és elaszticitáskülönbségekből fakadó fizetésiméreg-nehézségek a fejlődés, pontosabban a differenciálódás folyamán állandóan sokszorozódnak.

- (10) Az amerikai tőkebeáramlás ellen állami szinten szervezett védekezést elsősorban Franciaországban láthattunk. Ennek jegyében igyekeztek állami támogatással előmozdítani egyebek között az ipari koncentrációt is, mégpedig nemcsak francia, hanem európai méretekben is. A koncentráció azonban egymagában és nemzeti keretek között legfeljebb csökkentheti, de nem tüntetheti el a vállalati méretek, a belső piac nagysága stb. tekintetében az USA-val szemben fennálló nagyságrendkülönbségeket, nem pótolhatja a közös erőforrások egyesítését például a kutatás területén, az elektronikai iparban stb.

Ahol azonban a francia potenciál nem volt elegendő, nehézségek adódtak, s ezért a számba jövő európai partnerek az amerikaiakkal való szembefordulás helyett nemegyszer a velük való együttműködést részesítették előnyben. Végül mindinkább tért hódított köztük az a meggyőződés, hogy egyes, fejlett technikát alkalmazó iparágakban az amerikaiak előnyét pusztán nyugat-európai keretek között nem lehet egykönnyen behozni. (*Ádám György*: i. m.)

- (11) *Georges Bohy* a Nyugat-európai Unió 1965. november 15-i ülésén a következőképpen foglalt állást: „Az Észak-atlanti Szövetség a Szabad Európa és az USA között védelmi közösséget létesít. Mondjuk meg azonban egyszerűen, hogy minden szövetség, amelyet egy erős állam köt — akár csak viszonylag gyengébb államokkal — azzal a kockázattal jár, hogy csupán a testek tömegvonzása alapján kikerülhetetlenül csatlósságot terem. Egy jól kiegyensúlyozott szövetség feltételezi, hogy viszonylag egyenlő felek kössenek szerződéseket, ezért tehát a Szabad Európa országai nem remélhetnek ilyen egyensúlyt csak akkor, ha szorosan egyesülnek.” (Idézi *Nyerges J.*: i. m. 121. o.)

- (12) „Ami közvetlenül Franciaországot illeti — írja *Maurice Byé* (*Journal Officiel de la République Française*, 1966. aug. 14.) — ...1970-ben el kell érnie egy általános egyensúlyi helyzetet, beleértve a külkereskedelmi mérleg enyhe aktívumát. Ennek kapcsán az export és import évi általános növekedési rátáját 9%-ban irányozták elő. Ezt pedig nem lehet biztosítani, kizárólag a külső piac „mechanikus” növekedési tendenciájára számítva, a már „mehódított” piacokon folyó csere útján, hanem olyan piacokat kell megnyitnunk, amelyek lehetőséget adnak termelésünk és eladásaink diverzifikálására. A keleti piacok, mivel igen kis százalékot képviselnek vevőink sorában, potenciálisan egyike ezeknek az „új piacoknak”, amelyeket meg kell hódítanunk. Az az előrehaladás, amelyet ezen a téren mind a francia export, mind az angol, nyugatnémet, olasz eladások elértek, a feltevés helyességéről tanúskodnak. A keleti piacok éppen olyan termelőszektoraink termékei iránt érdeklődnek elsősorban, amelyek igen fontosak és érzékenyek nemzeti termelésünk szempontjából. A ke-

leti országok jelenlegi kereslete mindenekelőtt a nehéz villamossági felszerelések, valamint a vegyipari berendezések iránt nagy, mégpedig a teljesen felszerelt üzemek szállítása terén.”

- (13) A magyar export áruszerkezetét hozzuk fel példának. 1966-ban a gépek és berendezések exportja az összes nem szocialista relációba irányuló exportban nem érte el a 8%-ot. A nehézipari nyersanyagok és félkész termékek aránya több volt, mint az export $\frac{1}{5}$ -e, a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok és félkész termékek, továbbá élelmiszerek részesedése pedig elérte az export felét. Hat nyugat-európai fejlett országba irányuló exportunk (Ausztria, Nagy-Britannia, Franciaország, NSZK, Svájc és Svédország) közel $\frac{1}{4}$ -e takarmány és állati termék (hús, tojás, baromfi) volt (e cikkek exportját közismerten igen nehezen tudjuk bővíteni). 1960—1966 között a felvásárlás 37%-kal növekedett, de a növekedés degresszív irányzatú — 1962—1966 között már csak 16% volt —, míg az említett országokkal a forgalmunk ugyanezen idő alatt 60%-kal nőtt. A nehezen elhelyezhető mezőgazdasági termékek (gyümölcs, zöldség, bor, dohány) 8 nyugat-európai országban (az előbbieket mellett Belgium és Hollandia) az export 8,5%-át szolgáltatták. Ezekből a rendelkezésre álló exportalap gyorsabban bővül (1960—1966 között a felvásárolt zöldség-félék volumene majdnem 70, a gyümölcsé csaknem 100%-kal nőtt), ugyanakkor a piac fokozatosan eltolódik a KGST-viszonylatra. (1960-ban a bor-exportunk csaknem fele tőkés viszonylatú volt, 1966-ban már csak kb. 30%-a irányult tőkésországokba.) (Statistikai Évkönyv, 1966.)
- (14) Ismét a magyar importszerkezet példájához fordulunk. 1966-ban a gépek és gépi berendezések a nem szocialista viszonylatú importunk nem egészen 15%-át tették ki (ennek is jelentős hányada nem beruházási cikk, hanem fogyasztási cikk vagy alkatrész volt), a nyers- és félkész termékek viszont az import több mint 60%-át jelentették, a nehéz- és könnyűipari alapanyagok kb. egyforma súllyal szerepeltek. A teljes magyar nitrogénműtrágya-importnak 1960-ban 60%-a, 1966-ban már 74%-a származott két nyugat-európai országból (Ausztria, Olaszország), a növényvédőszer-importnak 1960-ban $\frac{1}{15}$ -e, 1966-ban már fele származott a nyugat-európai fejlett tőkésországokból, műszálimportunknak 1960-ban 30%-a, 1966-ban már csaknem $\frac{2}{3}$ -a nyugat-európai származású. Az anilinfesték-, gypjú- és cellulózimportunk kb. 40—42%-át, hengereltacél-importunk 21%-át, nyílonszálimportunk egészét, készáruimportunk felét fejlett európai tőkésországokból fedezzük. Ezzel szemben komplettberendezés-importunk a teljes tőkés importnak nem egészen 23%-a, a gépimportnak pedig mintegy $\frac{1}{10}$ -e. (Statistikai Évkönyv, 1966.)
- (15) A KGST-országok egyik csoportja kb. annyi rezet és cellulózt importál tőkésországokból, mint amennyit a másik csoport oda exportál. A KGST tőkés viszonylatú krómérc- és kukoricaimportjának kb. $\frac{2}{5}$ -e fedezhető lenne KGST-forrásból, ha az más országokból nem kerülne tőkés exportra.

- (16) Egyéb — szintén nem elhanyagolható jelentőségű — javaslatok is felvetődnek. Például az, hogy az európai szocialista országok exportképességének fokozására, az export előtt álló technikai és szervezési (de részben finanszírozási) akadályok elhárítására a nyugat-európai országokban hozzanak létre állami külkereskedelmi vállalatokat, amelyek közvetítenék a forgalmat a nyugati magáncégek és a szocialista országok vállalatai között; továbbá, kiemelt kasszák létrehozását javasolják, amelyek finanszíroznák a szocialista országok eladásait a nyugati piacokon. (Vö. *Entreprise*, 1966. nov. 24.)
- (17) Éppen úgy, ahogy nem célszerű szemléletmódunkból azt sem kihagyni, hogy minden tarkabarkaság, differenciáltság ellenére mégis *van* egy pregnáns közös ismérvekkel rendelkező világgazdasági fogalom: Nyugat-Európa.
- (18) A hatékonyság alatt itt a külkereskedelmi árányok szerint számba vett egységnyi végső felhasználás előállításához szükséges teljes munkaráfordítást értünk, beleszámítva a megelőlegezett állóeszközök megtérülését is. A vonatkozó számításokat az MTA Közgazdaságtudományi Intézete KGST-kutató-csoportja végezte el 1960-as összehasonlító adatok alapján.
- (19) *J. Duret* említi egy a *Le Peuple* c. heti folyóiratban publikált nemzetgyűlési bizottsági felszólalásában — *M. Mikardóra* hivatkozva —, hogy például Angliában az amerikai leányvállalatok kifejezetten akadályozzák a szocialista országokkal való kapcsolatok kiépítését.
- (20) „A régió egész által elért fejlettségi fok olyan, hogy a felszereléseket előállító iparágak külső piacokat kénytelenek keresni. Általában az a kívánságuk, hogy ne csak nyersanyagokat vagy energiahordozókat adjanak el. Lehetővé vált különböző olyan termékek exportja, amelyek sok eleven munkát és technikát foglalnak magukban (gépi és villamossági készülékek).” (*Byé, M.*: i. m. 515. o.)
- (21) A teljesség igénye nélkül, csupán szemléltetésképpen megpróbáljuk a négy szektort konkretizálni:
- „a”-szektor — dinamikus termelési-eszköz-termelő ágazatok:
- modern fémmegmunkáló gépek termelése;
 - elektronika: számítógépek, automatikák, ezek alkatrészeinek, részegységeinek termelése és szerelése;
 - polimér műanyagok, s ezek alapanyagainak, valamint berendezéseinek gyártása;
 - energetika: modern energetikai berendezések gyártása, atomtechnika;
 - műszálgyártás, s ezek berendezéseinek, alapanyagainak gyártása;
 - szelektív gyomirtó szerek gyártása;
 - olaj-, földgáz-, bauxit-, rézkitermelés, -finomítás, ritkafémek bányászata.
- „b”-szektor — nem dinamikus termelési-eszköz-termelő ágazatok:
- hagyományos ipari alapanyagok bányászata, finomítása (szénbányászat, vasérc-, mangánérc-, cink-, ólombányászat és -kohászat);

- univerzális fémmegmunkáló gépek gyártása;
- hagyományos vegyipar (szervetlen alapanyagok, szénlepelárlás, műtrágya, falepelárlás stb.);
- hagyományos technológiai gépgyártás.
- „c”-szektor — dinamikus fogyasztásicikk-gyártó ágazatok:
 - gépkocsiipar;
 - elektromos és elektronikus fogyasztási cikkek gyártása (háztartási gépek, híradástechnikai cikkek nagy része);
 - műszál alapanyagú textil, konfekció modern technológiájú változatai;
 - cellulóz- és papíripar;
 - szintetikus mosószerek gyártása;
 - koncentrált takarmányok gyártása.
- „d”-szektor — nem dinamikus fogyasztásicikk-gyártó ágazatok:
 - pamut- és gyapjúipar, bőripar, ennek konfekciója;
 - háztartási fémáruk gyártása;
 - háztartási vegyipar hagyományos ágai;
 - rádió-, kerékpár-, motorkerékpár-gyártás.

(22) Az a szakembercsoport, amelynek tagjai az előzőekben vázolt álláspontot képviselik, jelenleg még egyetlen nyugat-európai fejlett tőkésországban sem gyakorol döntő befolyást a gazdaságpolitikára (bár például Franciaországban elég tekintélyes képviselői is akadnak).

(23) *Ádám György* szerint a tőkésországokban három fő irányzat található a szocialista országokkal folytatandó gazdasági együttműködést illetően:

1. Az ún. „Atlanti-irányzat”, amelynek fő képviselői a legdinamikusabb amerikai üzleti körök, s amely főként az amerikai beruházások segítségével az USA irányában próbálja közelíteni a nyugat-európai országok külső gazdasági kapcsolatait. Ebben az együttesben Nyugat-Európa természetesen csak a másodhegedűs szerepét játszhatja. Ez a koncepció nem számol jelentős közeledéssel a szocialista országok felé.

2. Az ún. „nyugat-európai integrációs irányzat”, amely a fejlett európai tőkésországok integrációját szembehelyezi az USA gazdasági hegemoniára való törekvésével. Ez a koncepció valamelyest számol a szocialista országokkal való gazdasági együttműködéssel is.

3. A kelet-nyugati együttműködés primátusát, vagy legalábbis igen fontos szerepét előtérbe állító koncepció.

Ennek a felosztásnak kétségtelenül van létjogosultsága, azonban ha az egyes országokban ágazati, koncentrációs és egyéb szempontok szerinti rétegződésben, valamint országok szerint bontva vizsgáljuk azokat az erőket, amelyek a nyugat-európai országok gazdaságpolitikájára hatnak, kétségtelenül némileg szimplifikálnak tűnik. (*Ádám György*: Új vonások a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokban. *Gazdaság*, 1967. november.)

- (24) „A tőkésországok vámpolitikájára... jellemző, hogy minél inkább közeledünk a készárúk szektora felé, annál magasabbak a vámok. A Közös Piac vámdiszkriminációja tehát itt lesz leginkább érezhető. Amíg azonban a kurrens, fogyasztási célt szolgáló készárúnál átlagminőség mellett az ár a döntő tényező, s így a vámdiszkrimináció súlyosan nyom a latban, a műszaki cikkekben, a műszereknél, a gépeknél, egyéb beruházási javaknál a műszaki fejlettség, a gazdaságos felhasználhatóság sokszor fontosabb, mint az ár. Ha tehát itt műszakilag korszerűt tudunk nyújtani, a vámdiszkrimináció hatásait könnyebben ki tudjuk küszöbölni.” (Nyerges J.: i. m. 145—146. o.)
- (25) „Semmiféle különlegesen enyhe importfeltételeket nem követelünk a keleti országok viszonylatában — mondotta *Jean Duret* (CGT), a francia nemzeti gyűlés gazdasági és szociális bizottságának vitáján —, ... de azt sem akarjuk, hogy a gazdasági és társadalmi berendezkedés különbségei miatt ezeket a feltételeket diszkriminatív jelleggel alkalmazzák. Nos, a Munkaadók Szövetsége részéről felszólaló kollégáim hozzáállásai azt a benyomást keltik bennem, hogy éppen a keleti import tekintetében a fenti biztonsági intézkedések lényegesen kevésbé enyhe feltételeknek vannak alávetve, s hogy jellegük lényegesen szigorúbb, mint más viszonylatú import esetében. A Munkaadók Szövetségét képviselő kollégáink eredeti terve... tartalmazta azt a követelést, hogy a biztonsági klauzulák azonnal alkalmazandók legyenek, mihelyest egy francia vállalat veszélybe kerül a jelenlegi liberalizáció eredményeképpen kiszélesedett csere miatt. Ha ezek a feltételek az összes importviszonylatainkra kiterjednének, csak „bravót” mondhatnánk. Ugyanakkor felmerül bennem, hogy nem kellene-e inkább ezeket olyan, lényegesen veszélyesebb és tömegesebb importokra alkalmazni, mint például az USA-ból vagy az NSZK-ból jövő behozatal? Senki nem tud megcáfolni, ha kijelentem, hogy a dupla ár gyakorlatát, minden formális tilalom ellenére, széles körben alkalmazzák, akár úgy, hogy az „egy tonnával több” elegáns jelszóval nevezik, akár úgy, hogy több-kevesebb diszkrécióval elrejtik. Éppen az előbb leplezte le szenvedélyesen e Tanács színe előtt a vállalati vezetők egyik képviselője, az amerikai társaságok által alkalmazott dömpingeket az elektronikus iparban, s kimutatta, hogy bizonyos exportárúk különböznek a belső piaci áraktól. A szocialista országok részéről ésszerűtlen dolog lenne a világpiacon árszint alatt eladni áruikat, mivel ez gazdaságuk számára pótlólagos terhet jelent, akadályozza a gazdaság irányítását éppen most, amikor mind ésszerűbb alapokra kezdik azt helyezni.” (Le Peuple, 1966. július 16—31.)

IV. RÉSZ

A szocialista nemzetközi
gazdasági együttműködés korszerűsítése
és a „két Európa” gazdasági kapcsolatai

musmodell célszerűségét, illetve kritériumokat szolgáltatnak egy célszerűbb mechanizmus kialakításához.

A szocialista országok olyan körülmények között folytatják versenyüket a fejlett tőkésországokkal, amikor a termelőmunka, de különösen a korszerű munkaeszközöket termelő munka koncentrációs foka hatalmas méreteket ölt, s a népgazdaság funkcionáltatásához szükséges termékek száma évről évre igen gyorsan növekszik. A termelőerőknek ezen a minden eddigi fokot meghaladó fejlettségi szintjén és fejlődési ütemében jelentős változáson megy keresztül a népgazdaságnak mint többé-kevésbé komplett újratermelési egységnek a fogalma is. A mai viszonyok között nemcsak a közép- és kelet-európai kis szocialista országok nem tűzhetik maguk elé az önellátás célját, de a náluk nagyságrendileg kétszer-ötször nagyobb nyugat-európai tőkés hatalmak sem. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a világgazdaságban jelenleg két olyan ország van, amely számára a nemzetközi gazdasági kapcsolatok az újratermelés zavartalansága szempontjából nem számítanak létkérdésnek: az Egyesült Államok és a Szovjetunió. A többi ország vagy szervesen bekapcsolódik termelő- és fogyasztóként a világgazdaságba, illetve annak valamely fő áramkörébe, vagy pedig menthetetlenül elmaradottságra, technikai és gazdasági (valamint politikai) degradációra ítéli önmagát. (1)

Az európai szocialista országok hamar felismerték ezt a szükség-szerűséget. A KGST 1949-ben történt megalakulását követően gyors ütemben fejlődött ki közöttük a nemzetközi áruforgalom, amelynek szélesedése és mélyülése nemzetközi munkamegosztás létrejöttét eredményezte közöttük. Az egymás közötti összefonódást általában két mutatószám-rendszerrel szoktuk jellemezni. Az egyik az egymás közötti forgalom százalékát mutatja a tagországok összes külkereskedelmi forgalmából, a másik a körön belül cserélődő, árutömeg százalékát a tagországok nemzeti jövedelmében kifejezve.

Az első mutatószám értéke általában 60% körül mozog:

Év	%
1960	60,0
1961	61,7
1962	64,5
1963	65,0
1964	64,4
1965	63,1
1966	60,7

A külkereskedelmi forgalomnak a meghatározott körön belüli koncentráltága meglehetősen nagy. (A Közös Piac országaiban ez a mutatószám 30—40%.) Ha a mutató alakulását országonként vizsgáljuk, akkor ettől az átlagtól elég erős eltéréseket tapasztalunk, de még így sem találunk egyetlen KGST-országot sem, amely külkereskedelmének ne több, mint felét bonyolítaná le az adott körön belül. A 3. táblázat adataival bizonyítjuk az elmondottakat. (Lásd 220—221. old.)

A részletesebb, idősoros vizsgálat azonban felhívja a figyelmet egy fontos jelenségre: a kisebb KGST-országok és a Szovjetunió közötti kétoldalú forgalom az összforgalom nagyobb hányadát teszi ki. Ez arra enged következtetni, hogy *a körzeten belül erősebb az országok egyenkénti összefonódása a Szovjetunióval, mint az egymás közötti összefonódás.* A vizsgált időszak folyamán e tekintetben nem következett be lényeges változás, mivel Magyarország és Csehszlovákia, Szovjetunió viszonylatú exporthányada növelésével ellensúlyozta a román (és részben bolgár) forgalom ellentétes tendenciáját. Hasonló irányban mutatnak az NDK-ra vonatkozó adatok is. Az NDK 1955-től kezdve importjának nagyobb százalékát bonyolítja a Szovjetunióval, mint exportjának. Néhány évre vonatkozóan ez Magyarországnál is megfigyelhető. Ez a jelenség elsősorban az országok nyersanyagigényeinek növekedésével, valamint a felvett beruházási hitelekkel kapcsolatos szállításokkal magyarázható.

3. táblázat

Országok	Év	Export a	Export a	Import a	Import a
		KGST-országok felé (a Szovjet- unió nélkül)	Szovjetunió felé	KGST-országok felől (a Szovjet- unió nélkül)	Szovjetunió felől
		az összes exportjuk százalékában		az összes importjuk százalékában	
KGST-országok összesen a Szovjetunió nélkül	1950	27,8	36,0	23,5	41,7
	1955	28,5	36,4	21,8	42,9
	1958	25,4	41,6	22,2	40,9
	1960	27,6	39,9	23,1	41,3
	1962	28,4	40,9	25,0	44,4
	1964	27,1	41,2	23,9	42,8
	1965	27,0	40,2	25,1	40,5
	1966	27,4	36,5	25,5	38,0
Bulgária	1950	34,7	57,1	10,4	75,4
	1955	35,8	51,3	36,4	51,0
	1958	26,6	54,9	27,2	55,1
	1960	28,6	52,2	28,2	52,0
	1962	27,1	50,4	22,6	27,0
	1964	21,9	54,4	19,6	53,4
	1965	23,4	52,0	20,4	50,0
	1966	20,8	49,8	19,1	47,3
Csehszlovákia	1950	28,1	25,8	20,3	34,4
	1955	29,7	32,9	31,1	33,8
	1958	26,3	34,1	29,2	33,2
	1960	30,1	33,8	29,5	34,7
	1962	32,9	37,6	32,1	37,2
	1964	30,4	37,6	38,4	37,1
	1965	29,5	38,5	33,5	34,6
	1966	30,4	33,5	31,8	32,8
Magyarország	1950	40,6	25,3	16,4	40,1
	1955	42,4	24,0	27,4	21,5
	1958	33,0	23,8	31,0	33,0
	1960	33,2	28,4	32,0	32,7
	1962	33,7	35,3	32,4	36,7
	1964	31,6	35,6	30,6	33,8
	1965	32,0	34,1	27,8	36,7
	1966	32,3	32,1	29,1	33,0

3. táblázat folytatása

Országok	Év	Export a KGST-országok felé (a Szovjetunió nélkül)	Export a Szovjetunió felé	Import a KGST-országok felől (a Szovjetunió nélkül)	Import a Szovjetunió felől
		az összes exportjuk százalékában		az összes importjuk százalékában	
NDK	1950	28,7	39,4	36,3	39,5
	1955	34,4	39,1	22,3	40,6
	1958	25,0	43,0	15,3	47,4
	1960	26,9	42,1	18,6	47,9
	1962	27,1	41,3	17,9	57,0
	1964	28,2	45,3	18,4	52,6
	1965	29,0	41,8	19,3	48,5
	1966	30,2	38,7	23,8	43,6
Lengyel-ország	1950	22,8	33,1	24,6	36,1
	1955	26,6	31,1	14,3	46,3
	1958	22,8	25,2	22,1	31,0
	1960	26,0	29,2	25,4	32,8
	1962	24,1	34,3	29,9	31,5
	1964	25,9	34,2	27,2	31,8
	1966	23,7	32,3	28,0	32,2
	Románia	1950	23,7	65,5	31,3
1955		29,2	49,7	21,7	57,9
1958		18,5	50,2	22,2	52,6
1960		26,8	39,0	27,6	40,2
1962		23,3	42,6	24,4	39,8
1964		22,7	42,1	22,7	42,2
1965		23,6	40,0	20,1	37,4
1966		21,8	34,2	21,0	31,9

A KGST-országok közötti kereskedelmi kapcsolatok megléte még korántsem jelenti azt, hogy a régió belüli szoros újatermelési kapcsolatok is vannak. Az egymás közötti forgalom aránya a tagországok összes külkereskedelmi forgalmában lehet igen magas akkor is, ha az adott régió belüli forgalom a tagországok nemzeti termeléséhez képest elenyésző volumenű. Ezért egy fokkal közelebb visz bennünket a tisztánlátáshoz, ha a körön belüli áruforgalmat az országok nemzeti

jövedelméhez (vagy termelési értékéhez) is hasonlítjuk. A KGST-országok felé irányuló export a nemzeti jövedelem százalékában (1960-ban) összehasonlító árakon a következőképpen alakult:

Bulgária	23,7
Csehszlovákia	15,6
Lengyelország	9,6
Magyarország	19,3
NDK	15,6
Románia	12,9
Szovjetunió	3,4

Forrás: MTA Közgazdaságtudományi Intézet KGST-munkacsoport számításai.

A Szovjetunió például, amely az előző mutató tanúsága szerint 1960-ban 58,8%-kal részesedett a KGST-országok külkereskedelmi forgalmában, valójában nemzeti jövedelme 3,4%-a erejéig volt csak érintve az összes többi KGST-országokkal folyó külkereskedelemben. Ugyanakkor a többi KGST-országnak a Szovjetunió felé irányuló exportja egyenként nemzeti jövedelmének jóval nagyobb százalékát tette ki. A KGST-országoknak a Szovjetunió felé irányuló exportja nemzeti jövedelmük százalékában (1960-ban) összehasonlító árakon a következő volt:

Bulgária	15,6
Csehszlovákia	9,9
Lengyelország	5,1
Magyarország	9,2
NDK	9,5
Románia	7,7

Forrás: MTA Közgazdaságtudományi Intézet KGST-munkacsoport számításai.

Plasztikus képet kapunk a népgazdaságok összefonódásának változásairól, ha az export — százalékban kifejezett — évi növekedését viszonyítjuk a nemzeti jövedelem láncindexéhez (lásd 4. táblázat).

4. táblázat

Időszak	Bulgária	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Románia	Szovjetunió
1961/60	1,07	1,03	1,05	1,10	1,03	1,02	1,02
1962/61	1,08	1,02	1,14	1,09	1,05	1,07	1,11
1963/62	1,06	1,10	1,00	1,00	0,99	0,99	1,05
1964/63	0,99	1,06	1,03	1,08	1,00	1,02	0,98
1965/64	1,05	1,03	1,05	1,05	0,96	0,86	0,97
1966/65	—	0,87	0,94	0,94	1,00	0,92	0,93
1966/60	1,28 ¹	1,19	1,20	1,27	1,04	0,86	1,05

¹ 1965/1960-ra vonatkozó adat.

Az adatokból kiderül, hogy

a) a vizsgált időszak egészét tekintve az NDK és a Szovjetunió a KGST-országok felé irányuló exportjukat nagyjából a nemzeti jövedelem növekedésével arányosan bővítették;

b) Románia lassabban bővítette KGST-kapcsolatait, mint ahogyan nemzeti jövedelme növekedett;

c) a többi országok nemzeti jövedelmük növekedésénél mintegy 20—30%-kal gyorsabban növelték a KGST-tagországok felé irányuló exportjukat;

d) 1960—1962 között a forgalom minden országban intenzívebbé vált a nemzeti jövedelemhez képest, 1963-tól kezdve megtorpanások és visszaesések mutatkoznak, 1966-ban pedig egyetlen ország sem növelte gyorsabban a KGST felé irányuló exportját, mint a nemzeti jövedelmét (pontosabban az NDK kivételével minden ország csökkentette).

A statisztikai adottságoktól függően a KGST-országok gazdasági kapcsolatainak alakulását célszerű részletesen, ágazati bontásban is megfigyelni (lásd 5. táblázat, a 224-225. oldalakon).

Az ágazati dinamikus vizsgálatok választ adnak arra, hogy mely területen milyen méretű az összefonódás. A táblázatból például kiolvasható, hogy a KGST-országokban — termelésük volumenéhez képest — a legnagyobb külkereskedelmi forgalmat általában a gép-

Iparágak	Bulgária		Csehszlovákia		Lengyelország	
	a	b	a	b	a	b
Villamosenergia-ipar	—	—	1,3	1,9	0,0	3,0
Fűtőanyagipar	4,5	4,0	4,5	7,6	11,6	3,6
Vaskohászat	5,7	2,4	6,9	20,8	5,1	7,2
Szinesfémkohászat .	46,4	8,8	0,2	—	5,2	1,2
Vegyipar	8,2	8,8	3,2	4,4	1,7	2,2
Építőanyag-ipar . . .	6,1	1,5	3,3	2,5	2,2	1,5
Gépipar	10,0	33,9	13,0	20,1	8,7	12,7
Könnyűipar	14,6	12,5	16,6	12,7	1,8	17,6
Élelmiszeripar	18,0	25,3	1,6	0,2	0,9	7,2
Mezőgazdaság	4,8	21,9	1,2	4,0	0,2	7,7

Forrás: MTA Közgazdaságtudományi Intézet KGST-munkacsoport számításai.

^a a KGST-országok felé irányuló export a bruttó termelés százalékában (1958).

^b a KGST-országok felé irányuló export 1958—62. évi növekményének aránya a bruttó termelés 1958—1962. évi növekményéhez (%).

ipar és könnyűipar termékeiből bonyolítják, s ez a tendencia — legalábbis a vizsgált időszakban — erősödött, főként a könnyűipar területén. Feltűnően alacsony a vegyipari export részaránya a termeléshez képest. Az adatok egyébként némileg más megvilágításba hozzák a Szovjetunió szerepét is. Összes vaskohászati termelésének (ércbányászattal együtt) ugyanis több mint 5%-át kifejezetten a többi KGST-ország számára termeli, fűtőanyagipari termelésének növekményéből csaknem $\frac{1}{10}$ -et a KGST-országokba exportált, és mezőgazdasági termelésének növekményéből is jelentősen növelte e reláció felé az exportot.

Magyarország legerősebben gépiparával, szinesfémkohászatával (bauxit, timföld), könnyű- és élelmiszeriparával volt 1958-ban ráépülve a KGST-piacra, 1962-re ez az arány eltolódott (a többi országhoz hasonlóan) a vaskohászat (választékcseré!), valamint a könnyűipar irányába.

A termelési volumenhez viszonyított export mutatója tehát már érdekes elemzésekre ad alkalmat.

Az import és a hazai végső felhasználás viszonya arról tájékoztat,

5. táblázat

Magyarország		NDK		Románia		Szovjetunió	
a	b	a	b	a	b	a	b
0,0	—	0,9	1,1	0,3	0,7	0,0	—
2,5	2,7	2,3	7,1	20,4	7,5	3,0	9,6
7,0	22,8	0,1	13,0	5,3	23,0	5,4	7,0
15,8	—	—	1,3	2,7	2,3	3,0	1,9
2,8	6,9	8,8	8,8	2,7	4,7	1,7	1,6
3,4	0,9	—	0,2	13,7	1,6	0,1	0,3
17,4	25,7	17,7	11,7	3,9	13,6	1,0	1,7
8,8	69,5	12,4	20,2	8,5	4,5	2,1	4,4
8,4	11,5	2,0	7,0	2,9	12,1	0,7	2,4
2,3	1,0	0,9	5,7	2,4	0,8	1,0	10,5

hogy milyen mértékben függ egy-egy ágazat a külföldi anyag- és félkésztermék-ellátástól. A 100 Ft értékű végső felhasználás halmozott szocialistaimport-tartalma néhány fontosabb népgazdasági ágban Magyarországon a 6. táblázat adatai szerint alakult.

6. táblázat

Főbb ágazatok	1964	1965	1966
Bányászat	7,53	7,94	7,43
Villamosenergia-ipar . . .	7,47	7,26	6,61
Kohászat	33,02	24,76	23,89
Gépipar	17,83	18,15	17,18
Építőanyag-ipar	16,57	11,21	10,75
Vegyí és gumiipar	22,09	21,17	17,06
Könnyűipar	9,87	11,02	9,66
Élelmiszeripar	5,30	6,75	6,48
Építőipar	10,56	10,17	9,94
Mezőgazdaság	3,70	6,26	5,29

Forrás: KSH számításai.

Az adatokból látható, hogy a magyar népgazdaság függése a szocialista országokból származó nyersanyag- és gépszállításoktól — elég jelentős.

Még jobban megértjük a munkamegosztás lényegét és jellegét, ha az export és import egymástól független vizsgálata helyett a cserefolyamat két oldalát együtt vizsgáljuk. Nagy vonalakban így kibontakozik előttünk az ágazaton belüli csere és az ágazatok közötti csere viszonya és helye az ország, illetve az országcsoport munkamegosztásában.

A KGST-országok 1962. évi egymás közötti nyersanyagforgalmát jellemző mutatószámokat a 7. táblázatba foglaltuk.

7. táblázat

Országok	Nyersanyagok	Külkereskedelmi forgalom az összes hazai nyerstermék-felhasználás százalékában		
		ugyanazon ágazat termékeivel ellensúlyozott forgalom	import-többlet	export-többlet
Bulgária	Energiahordozó ¹	6,9	20,6	—
	Vas ²	0,5	45,0	—
	Színesfém ³	3,5	—	51,8
	Mezőgazdasági eredetű nyersanyag ⁴	5,8	—	28,1
	Összesen	5,9	4,2	23,8
Csehszlovákia	Energiahordozó ¹	11,6	13,3	—
	Vas ²	13,7	60,7	—
	Színesfém ³	—	48,5	—
	Mezőgazdasági eredetű nyersanyag ⁴	3,2	17,0	—
	Összesen	6,1	19,2	—
Lengyel-ország	Energiahordozó ¹	7,2	—	6,6
	Vas ²	8,3	79,2	—
	Színesfém ³	—	18,0	—
	Mezőgazdasági eredetű nyersanyag ⁴	2,2	3,1	—
	Összesen	3,8	4,3	2,0

7. táblázat folytatása

Országok	Nyersanyagok	Külkereskedelmi forgalom az összes hazai nyerstermék-felhasználás százalékában		
		ugyanazon ágazat termékeivel ellensúlyozott forgalom	import-többlet	export-többlet
Magyarország	Energiahordozó ¹	3,2	46,0	—
	Vas ²	18,5	89,0	—
	Színeselem ³	16,0	—	96,0
	Mezőgazdasági eredetű nyersanyag ⁴	9,9	—	5,1
	Összesen	9,2	9,6	2,8
NDK	Energiahordozó ¹	6,5	30,0	—
	Vas ²	—	92,0	—
	Színeselem ³	—	55,0	—
	Mezőgazdasági eredetű nyersanyag ⁴	1,4	26,4	—
	Összesen	1,0	29,7	—
Románia	Energiahordozó ¹	10,1	—	0,6
	Vas ²	10,7	5,4	—
	Színeselem ³	7,1	7,1	—
	Mezőgazdasági eredetű nyersanyag ⁴	2,4	—	3,9
	Összesen	4,1	1,6	3,1
Szovjetunió	Energiahordozó ¹	1,5	—	4,5
	Vas ²	—	—	2,6
	Színeselem ³	—	—	3,0
	Mezőgazdasági eredetű nyersanyag ⁴	1,5	—	2,5
	Összesen	14,0	—	3,9

Forrás: MTA Közgazdaságtudományi Intézet KGST-munkacsoport számításai.

¹ Az energiahordozók kalóriaarányos értékkel szerepelnek.

² Az ércszállítások Fe-tartalommal szerepelnek, a hengereltáru-szállításoknak csak az anyag-értéke került beszámításra (Fe-ra redukált szállítási érték).

³ Az összes színeselem-szállítások koncentrátumértékre redukálva szerepelnek.

⁴ Az élelmiszer-szállítások feldolgozási költsége nem szerepel a számításokban.

Ország	Népgazdaság ¹		Ipar ²		Gépipar ³	
	1958	1962	1958	1962	1958	1962
Bulgária	2,65	5,18	3,65	63,2	7,05	17,30
Csehszlovákia	4,30	5,58	4,88	6,08	7,65	9,68
Lengyelország	2,64	4,24	3,64	5,31	8,40	10,20
Magyarország	4,23	8,22	5,52	9,85	10,43	18,10
NDK	2,36	2,91	2,63	3,21	4,11	4,34
Románia	2,32	3,90	2,76	4,85	7,54	7,40
Szovjetunió	0,92	1,29	1,12	1,46	1,97	1,25

Forrás: MTA K özgazdaságtudományi Intézet KGST-munkacsoport számításai.

¹ Az egy-egy ágazaton belül kiegyenlítőző forgalom a népgazdaság összes termékfelhasználásának százalékában.

² Az egy-egy iparágon belül kiegyenlítőző forgalom az összes ipari eredetű termékfelhasználás százalékában.

Az NDK például összes nyerstermék-felhasználásának $\frac{1}{3}$ -át fedezte késztermékszállítással, Csehszlovákia $\frac{1}{5}$ -ét. Nyerstermékkel egyenlítette az NDK a belső felhasználásának 1%-át, Csehszlovákia 6%-át. Magyarország nyerstermékkel ellentételezett nyerstermékimportja a belső felhasználás 9%-a, és így alig haladja meg a késztermékkel egyenlített nyerstermékimportot. E tekintetben jóval nagyobb erőfeszítéseket tett, mint a kitermelési feltételeit tekintve jóval kedvezőbb helyzetben levő Lengyelország. A Szovjetunió pedig saját hatalmas népgazdasági nyersanyagfogyasztásának mintegy 4%-a erejéig szállított késztermékek ellenében nyersanyagot. Ez a teljesítmény — volumenét tekintve — hatalmas. Ha azonban számításba vesszük, hogy a kisebb KGST-országok ipari potenciálja összevéve megközelíti a szovjet ipari potenciál felét, s hogy a közösség olcsón kitermelhető nyersanyaglelőhelyeinek zöme a Szovjetunióban van, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az együttműködés tökéletesítésével e téren még hatalmas tartalékokat lehetne feltárni.

Végül érdemes még egy mutatószám segítségével elemezni a kapcsolatok alakulását. Érdemes viszonyítani az egyes ágazatokon belüli forgalom súlyát az ágazat termékei népgazdasági felhasználásához.

8. táblázat

Vegyipar ³		Könnyűipar ⁴		Növekedés üteme (1958 = 100)				
1958	1962	1958	1962	Népgazdaság	Ipar	Gépipar	Vegyipar	Könnyűipar
6,40	6,22	5,41	6,02	195	174	245	97	111
2,94	3,43	5,81	5,40	129	124	126	117	93
1,54	1,85	1,71	4,60	160	146	121	120	270
2,20	4,15	8,25	15,70	194	178	174	189	191
1,59	2,63	6,62	7,10	124	122	139	166	107
2,59	3,35	2,22	3,05	168	176	209	137	137
1,56	1,66	2,06	2,92	140	130	129	107	141

³ A gépipari, illetve vegyipari termékek cseréje a gépipari, illetve vegyipari eredetű termékek felhasználás százalékában.

⁴ Textilipar nélkül.

A többihez hasonlóan ez sem pontos mutatószám, akárcsak a többiek: az az ágazati szállítás, amelyet ugyanazon ágazat termékeivel ellentételeznek (pl. egyfajta gép helyett egy másik fajta gépet szállítanak), nem mindig takar munkamegosztást, még kevésbé specializációt vagy kooperációt. Mégis az a tapasztalat, hogy az ágazaton belüli forgalom növekedése maga után vonja a kapcsolatok állandósulását, többkevesebb tudatossággal specializációt, kooperációt eredményez. A mutatószám tehát körülbelül *jelzi* a specializáció létét és nagyságát, de nem ad pontos, kvantitatív információt annak mértékéről. A mutató alakulását a KGST-országok közötti forgalomra vonatkozóan a 8. táblázat adatai szemléltetik.

Itt — visszautalva az I. részben kifejtettekre — feltehető a kérdés, hogy a nemzetközi munkamegosztás milyen típusával van dolgunk a KGST-ben? A kérdésre elég nehéz egyértelmű választ adni.

Vegyük mindjárt az első típust: a nyersanyagok cseréjét. 1962-ben a nyersanyagok cseréje csak Magyarországon, Csehszlovákiában és Bulgáriában haladta meg a hazai nyersanyag-felhasználás 5%-át, s ebben is nagy szerepe volt a szovjet ércből feldolgozott hengerelt-termék-cserének. A természeti feltételek különbözőségén alapuló

nyerstermékcsereinek tehát a KGST-ben nincs akkora jelentősége, mint az egyes országok nyerstermékellátásának feldolgozott cikkek ellenében. Az NDK barnaszénbrikettet és kálisót, Csehszlovákia kőszénét, Magyarország timföldet és élelmiszeripari anyagokat, Lengyelország kőszénét, Románia kőolajat, fát és mezőgazdasági cikkeket, Bulgária színesfémeket és mezőgazdasági cikkeket tud szállítani más, nála kitermelhetetlen, vagy igen kedvezőtlen feltételek mellett kitermelhető nyersanyagok ellenében. Ez azonban az országok nagy részénél a nyersanyagszükségletnek csak töredékét ellentételezi. Az NDK a hazai nyerstermék-felhasználás 1%-a erejéig ellentételezi az importot nyerstermékexporttal, ezzel szemben 30%-át importálja késztermékek ellenében. Csehszlovákia esetében ez az arány 6, illetve 19%, Magyarország és Lengyelország esetében fele-fele arány jut. A nettó nyerstermékexport dominál Románia, Bulgária esetében, és különösképpen a Szovjetuniónál, amely — mint már említettem — népgazdasági nyerstermék-felhasználásának kb. 4%-át kitevő nettó exportot bonyolít le a KGST-országokkal.

A KGST-munkamegosztásban tehát a második árucseretípus — a feldolgozott termékért nyerstermékcsere — fontosabb szerepet tölt be, mint a nyerstermékek csereje. 1967-ben a KGST-országok közötti forgalom mintegy fele volt magas fokon feldolgozott termék (gép és ipari fogyasztási cikk), egynegyede energiahordozó és fém, s a maradék $\frac{1}{4}$ megoszlott a nyersanyagok és félkész termékek egyéb kategóriái között. A Szovjetunió exportjának viszont közel $\frac{2}{5}$ -e volt energiahordozó és fém, $\frac{1}{5}$ -e mezőgazdasági eredetű termék, s a magas fokon feldolgozott termékek aránya nem érte el az export $\frac{1}{4}$ -ét. Persze ez a munkamegosztás nem anyaországok és gyarmataik közötti viszonyt fejez ki, nevésséges volna ugyanis azt állítani, hogy az iparosodott európai kis szocialista országok gyarmatosították a Szovjetuniót. Arról van szó, hogy a sűrű lakossággal, sok szakképzett munkaerővel és kevés gazdaságosan kitermelhető nyersanyaggal rendelkező kis országok „bérmunkát végző” országokká váltak, vagyis — nagyon leegyszerűsítve — a behozott nyersanyagot feldolgozzák, késztermékként exportálják, és a hozzáadott eleven munkából megélik. (2)

Ezt mindinkább ki kell egészíteni a feldolgozóiparon belüli munkamegosztással és specializációval, mivel a nyersanyagexportőr országok fokozatosan építik ki feldolgozókapacitásukat, s mindinkább szükségessé válik számukra a feldolgozott termékek exportja. A munkamegosztás harmadik alaptípusára is találunk példát a KGST-együttműködés történetében. (Rádiógyártás meghonosítása Bulgáriában, National-kassza gyártásának átadása Magyarország részére stb.) Mivel azonban a viszonylag fejlettebb országokban a technikai fejlődés túlságosan lassú volt, s ehhez képest a kevésbé fejlett ország-csoportban a feldolgozóipari struktúra elég gyorsan kiépült — sok esetben egyáltalán nem alacsonyabb technikai szinten, mint az előbbi országokban —, ezért az ilyen típusú együttműködés köre nem tudott szélesedni, sőt az egyes fejlettebb országok törekvései a potenciális partnerek ellenállásába is ütköztek.

A KGST-közösségben a feldolgozóipari specializáció és kooperáció keretében történtek bizonyos lépések a negyedik típusú munkamegosztás kiépítésére is. Ezek az erőfeszítések azonban eddig még nem jártak olyan eredménnyel, mint amilyenekre a KGST-országoknak fejlődésük meggyorsítása érdekében szükségük lett volna.

Sajnos a harmadik és negyedik típusú együttműködést az adatokban nem lehet egymástól elkülöníteni, de még a feldolgozóipari együttműködés elkülönítése a forgalom egyéb, esetleges elemeitől sem lehetséges. Ezért a feldolgozóipari munkamegosztás fejlődését csak igen hézagosan tudjuk nyomon követni.

Néhány érdekes tendencia azonban ebben az igen durva megközelítésben is látszik:

a) a népgazdaság egészét tekintve az ágazaton belüli forgalom aránya — feltételezzük, hogy részben specializációs jellegű munkamegosztás — Magyarországon a legnagyobb, s Bulgáriával együtt a növekedés üteme is a leggyorsabb. Ez arra mutat, hogy a harmadik és negyedik alaptípusú munkamegosztásra a magyar népgazdaság van a leginkább berendezkedve: *a népgazdaság termékfelhasználásának $\frac{1}{12}$ -e olyan termékekből áll, amelyeket importáltunk, s helyette azonos ágazat termékeit exportáltuk.* A magyar népgazdaságot a csehszlovák

és bolgár népgazdaság követi, mintegy $\frac{1}{19}$, $\frac{1}{20}$ nagyságrendű értékkel, a többi KGST-ország messze lemarad mögöttük. Az összenövés gyorsasága feltűnően alacsony a két legfejlettebb országban, az NDK-ban és Csehszlovákiában;

b) a magyar népgazdaság az ipari munkamegosztásban is vezető helyen áll, nagyságát és fejlődési ütemét tekintve egyaránt. Az ipari eredetű termékfelhasználásnak $\frac{1}{10}$ -e azonos ágazat exportjával ellentételezett importtermék. Az általános tendencia azonos az előzővel;

c) a gépiparban is a magyar népgazdaság bonyolítja le a gépipari eredetű termékfelhasználásához képest legnagyobb „választékcserét”, felhasználásának csaknem $\frac{1}{5}$ -ét. (Érdekes, hogy Bulgária milyen gyorsan tört fel csaknem ugyanerre a színvonalra a vizsgált 4 év alatt.) Feltűnően alacsony az NDK mutatója: az NDK a KGST országai felé gépeit főleg nem gépipari termékért adja el;

d) az ágazatokon belül a vegyipari „választékcseré” a legfejlettebb, legalábbis a vegyipari eredetű termékfelhasználáshoz viszonyítva. A vegyipari termékek cseréje a magyar és NDK-népgazdaság kivételével igen lassan fejlődik;

e) a könnyűipari termékek kölcsönös cseréje a könnyűipari termékfelhasználásnak általában 4—7%-a körül mozog (Magyarország kivételével, ahol ennek a háromszorosa). Ez igen alacsony érték, tekintettel arra, hogy itt valóban — idézőjel nélküli — választékcserелеhetőségek és -szükségletek vannak. Fejlődése is a lengyel és magyar népgazdaság kivételével viszonylag lassú, amelyek közül az előbbi igen alacsony értékről indult ki a vizsgált időszak elején.

Fejlődés csaknem minden vonalon kimutatható, azonban az adatok nem árulják el, ebben milyen szerepe volt az importőr országok szándékaival szemben érvényesített struktúrákiegyenlítési törekvéseknek, s milyen súllyal szerepelt a specializációra és kooperációra való törekvés.

Amennyire e primitív módon feldolgozott, eleve is hiányos adat-tömeg elemzéséből kitűnik, a *munkamegosztás intenzitása* a KGST-országok között elég jelentős fokot ért el. Az árukapcsolatok szorosak, az egyes országok gazdaságának a KGST-régióra való ráutaltsági

foka is elég magas; minden akadályoztatás mellett kifejlődtek bizonyos termelési kooperációs és specializációs kapcsolatok is.

Az általános képen belül külön említést érdemelnek a régió nagy gazdaságának — a Szovjetunióknak — a kapcsolatai a kisebb gazdaságokkal. A Szovjetunió ugyanis azon a technikai fokon, amelyen a partnerországok állnak, el tudja látni magát bármilyen ipari termékkel, nincs strukturálisan rászorulva a népi demokrációk szállításaira. Az importtermékeknek a termelés hatékonysága emelése szempontjából sincs jelentős szerepük, hiszen a Szovjetunió nem mondott le az esetek többségében az adott cikkek hazai tömeggyártásáról sem. A Szovjetunió és a kis európai szocialista országok között tehát nem alakult ki a szó szoros értelmében vett munkamegosztás, azaz strukturális összefonódás. Csupán az történt, hogy a kis országok ráépültek a szovjet nyersanyagbázisra, s kiegészítő szükségleteket fedező késztermékszállításokkal fizetnek. [Valami hasonló viszony alakult ki egyébként az Egyesült Államok és Japán, továbbá Nyugat-Európa között, azzal a különbséggel, hogy az USA ezekben az országokban csak másodsorban szállít nyersanyagokat (döntő szerepe a modern technika exportjának van).] Ugyanakkor a Szovjetunió fontos szerepet tölt be a fejletlenebb kelet-európai országok strukturális forradalmában. Alapvető ipari berendezésekkel látta el Lengyelországot, Magyarországot, de különösen Romániát és Bulgáriát.

A mi munkamegosztásunkat tehát az országok természeti feltételeinek, fejlettségi szintjének és fejlődési lehetőségeinek tarkasága jellemzi. Emellett meg kell jegyezni, hogy az európai kis országok nemzeti jövedelmének exporthányada többé-kevésbé megegyezik a fejlett nyugat-európai országokéval, továbbá a KGST-n belüli forgalom részaránya a KGST-országok összkülkereskedelmi forgalmában ugyanabban a nagyságrendben mozog, mint az OECD európai tagországai egymás közötti forgalmának aránya összeforgalmukban. Az összefonódás abszolút és relatív mértéke tehát az európai kis szocialista országok esetében sem kisebb, mint az európai fejlett tőkésországok esetében.

A nemzetközi munkamegosztás jelentősége a két országcsoportnál

többé-kevésbé egyforma, de a KGST-együtműködés jellege kevésbé kikristályosodott, mint a nyugat-európai országok együtműködésének jellege.

Az együtműködés nehézségeinek strukturális okai

Az együtműködés eddig említett hibái nem véletlenül alakultak ki, és e hibák nem írhatók egyértelműen a szocialista országok gazdaságvezetése vagy a KGST szubjektív hibájának számlájára. Nem szabad elfelejteni, hogy a nyugat-európai tőkésországok egymás közötti nemzetközi munkamegosztása olyan korszakban jött létre, amikor a nyersanyagok és élelmiszerek iránti importszükségletüket egy másik irányú munkamegosztással elégíthették ki. A gyarmatok és gyarmatosítók közötti gazdasági érintkezésben a fejlett országok feldolgozóipari hatékonyságának szempontja dominált, ha konkurrencián, konfliktusokon keresztül is. Ezek az országok akkoriban nem voltak olyan erős gazdasági, politikai és katonai nyomás alatt, emiatt nem kellett erőltetniük gazdasági-technikai potenciáljuk fejlődését. A KGST-országok ezzel szemben eleve erős gazdasági, politikai, katonai nyomás alatt szervezték meg együtműködésüket, amelynek célja az „európai hátsó udvar” helyzet igen gyors felszámolása volt, vagyis mindenekelőtt a strukturális forradalom. Egymáson kívül sem más technikai forrásra, sem más nyersanyag- és élelmiszerforrásra nem támaszkodhattak. Ennek következtében a munkamegosztás két első fokozatát párhuzamosan kellett kifejleszteniük, s most, a technikai forradalom végrehajthatóságának küszöbén kezdenek csak elég energiát fordítani a harmadik és negyedik fokozat megvalósítására. Jelenlegi együtműködési rendszerünknek bármi legyen is a történelmi magyarázata, kétségtelen, hogy a mi térségünk nemzetközi munkamegosztásában *a fejlett típusok nem kielégítő szerepe, elégtelen fejlettsége gátolja az európai szocialista országokat a technikai forradalom kibontakozásában.* A szocialista országok strukturális kiegyenlítése, a termelési eszköz-termelés meghonosodása a korábban fejlet-

lenebb szocialista országokban csökkenteni fogja a munkamegosztás második fokozatának jelentőségét, viszont ugyanez a tényező előtérbe állítja majd a hatékonyságnövelő *harmadik fokozatú* munkamegosztás szerepét. *Végül is az európai szocialista országok közötti munkamegosztásban a nyersanyagellátás és a feldolgozóipari specializálódás szempontjai fognak dominálni.*

Sokoldalúan, és viszonylag egyenletesen fejlett gazdaságok esetében annak, hogy milyen használati értékeket cserélnek egymással, csak a piacbővülés várható mértéke szempontjából van jelentősége. A KGST-országsoporton belül — például az NDK-ban — lényegesen kisebb a különböző ágazatokban felhasznált fajlagos társadalmi eleven és holt munka különbsége, mint a többi szocialista országban. Ez a gazdaságok fejlődéseinek belső egyenlőtlenségeiből adódik.

Ha például az NSZK Franciaországnak Volkswagen autókat szállít, s cserében Franciaország ellátja brie-i sajttal az NSZK-t, 1000 \$ értékű autót termelő munka körülbelül ugyanannyi, mint 1000 \$ értékű sajtot termelő munka. Legfeljebb az okozhat gondot, hogy a Volkswagen iránt az elkövetkezendő évtizedben jobban fog nőni a kereslet, mint a brie-i sajt iránt.

A KGST-országok közötti nemzetközi munkamegosztásban azonban ebből a szempontból sem mindegy a specializáció ágazati összetétele. Ha például Csehszlovákia sört szállít az NDK-nak bányaiipari berendezésekért, tehát két egyforma fejlettségű ország között jön létre kereskedelmi kapcsolat, akkor is a csehszlovák áruban jóval több társadalmi munkamennyiség testesül meg, mint az NDK-áruban. De ha Bulgária szállít paradicsomkonzervet, ahol az 1000 \$ világszintű értékű paradicsom (vagy bármilyen) termeléséhez sokkal több ösztönző kell felhasználni, mint akár az NDK-ban, akár Csehszlovákiában, akkor a cserélt árúkban megtestesült társadalmi munkamennyiségek különbsége még jobban eltér egymástól.(3)

Mire specializálódnak tehát az egyes országok például az NDK—Csehszlovákia relációban, vagy az NDK—Bulgária relációban?

A nyersanyagokat kedvező kitermelési feltételekkel kitermelő országok számára parancsoló szükségesség a nyersanyagtermelési ka-

pacitások kiterjesztése az ország szükségletének határain túlra, annak ellenére, hogy a nyersanyagtermelés hatékonysági mutatói még a legkedvezőbb termelőhelyeken is kedvezőtlenebbek, mint a feldolgozóiparéi. Ha tehát egy ország belső gazdasági modelljének parancsaira hallgatva, természetszerűleg arra törekszik, hogy maximalizálja a lakosság által termelt m -et, és minimalizálja a végtermék egységére jutó eszközölevezést (a kettő — dinamikusan nézve — ugyanazon folyamat két oldala), akkor felhalmozási eszközeit olyan ágazatok felé kell irányítani, amelyekben minimális tőkeelőlevezéssel maximális árbevételt érhet el. Gazdasága struktúrájában tehát igyekszik csökkenteni azon ágazatok arányát, amelyekben fordított a helyzet. Ezért minden ország arra törekszik, hogy saját nyersanyagforrásait maximális fokon dolgozza fel, sőt ha egy mód van rá, importra rendezkedjék be nyersanyagokból, még akkor is, ha kedvező kitermelési lehetőségekkel rendelkezik. Ugyanezt csinálták a mai fejlett tőkésországok fejlődésük azonos szakaszában.(4) A különbség mindössze annyi, hogy a mennyiségi növekedés feszített üteme, s a viszonylag alacsony tőkehatékonyság mellett a szocialista országok képtelenek maximálisan felhasználni felhalmozási lehetőségeiket, ezért a feldolgozóiparban keletkező m nem csapódik ki tőkeexport céljaira. Különösen addig nem, amíg magában az országban munkahelyteremtő beruházásokat kell biztosítani, tehát amíg az alapvető struktúraváltoztatásokat végre nem hajtják. A probléma akkor éleződik ki, amikor a szocialista országokban az iparosítás befejezését jóval megelőzi a hazai nyersanyagtermelés növelési lehetőségeinek kimerülése, tehát a tömeges importigény akkor merül fel, amikor még nem szabadultak fel a tőkék export céljaira. A kedvező külföldi kitermelőhelyek kiaknázására való törekvés ezért a szocialista világban kereskedelmi alapokon indul el, és voltaképpen nem egyenlő feltételű cserét eredményez a nettó nyerstermékexportőrök és -importőrök között.

A kedvezőtlen cserefeltételeket a nyerstermékexportőr országok feldolgozóiparuk erőltetett kiépítésével ellensúlyozzák, aminek következtében mind kevésbé szorulnak rá a késztermékimportra, és mind kevésbé marad nyerstermékfeleslegük, amit exportálhatnak. Sőt, ma-

guk is fellépnek a késztermékek piacán, tendenciájában ugyanazzal a választékkal, mint a „hagyományos” késztermékexportőrök. Sőt, sokszor nemcsak a választék ugyanaz, hanem maga a termék is, hiszen a gyártási eljárást, gépi felszerelést a korábbi exportőr országtól importálták. A különbség sok esetben mindössze annyi, hogy az új termelő ugyanazt a terméket, kisebb sorozatban gyártja, drágábban, esetleg gyengébb minőségben, és minél inkább szétforgácsolódik a struktúrája, annál képtelenebb a termékek és a technológia továbbfejlesztésére. Ilyen módon sajátosan kialakult a szocialista nemzetközi munkamegosztásban is az a *kompetitív struktúra*, amely a nyugat-európai országok munkamegosztására jellemző, csak hogy a strukturális kiegyenlítődés kisebb és fejletlenebb gazdasági egységek között jön létre, és nem kíséri olyan mérvű alkatrész- és típuskooperáció, mint ami a fejlett tőkésországokét.

Az egyenlőtlen elaszticitású és hatékonyságú termékek cseréje tehát olyan mérvű strukturális kiegyenlítődés, parallelizálódás felé hat, amely éppen a termelőerők fejlődési követelményeivel ellenkező irányú folyamatokat szül. Ellene hat az egyes országok fejlődési modellje érvényesülésének is. Ez alól a tendencia alól sem a fejlett, sem a kevésbé fejlett szocialista országok nem mentesek. A nettó nyersanyagimportra szoruló országokban mindenesetre súlyosbítja a helyzetet az, hogy a szükséges anyagimport érdekében fokozni kell az exportot, amely ismét anyagimportot követel, és így tovább. Hozzászámítva a tőkeoefficiens romlását, a folyamat olyan bővített újratermelést eredményez, amelyben a nemzeti jövedelem csökkenő ütemben nő, az export és a beruházások hatékonysága romlik, ennek következtében mind nehezebb lesz biztosítani a modell működéséhez oly fontos alapvető korlátozó feltételt: az egy főre jutó fogyasztás mérsékelt emelkedését. Ezt a folyamatot először csehszlovák közgazdászok írták le és nevezték el „holtjáratnak”.(5) Az európai szocialista országok tapasztalatai arra mutatnak, hogy minél jobban elkésik egy népgazdaság a technikai forradalom beindításával, annál inkább belebonyolódik ebbe a hibás körbe.(6)

A szocialista országok ugyanakkor annyira rá vannak utalva a

külső gazdasági kapcsolatokra, annyira függ az egész technikai-termelési struktúrájuk ezektől a kapcsolatoktól, olyan reménytelen számukra, hogy a struktúra teljes frontján megindítható a változást, hogy egyedül, nemzetközi koordináció nélkül egyetlen döntő lépést sem tudnak tenni.

Ez egyben egy nagyon különös jelenséget szül. A gyengébben iparosodott szocialista országok strukturális átalakulásának tudvalevőleg az volt a feltétele, hogy legyenek erősebben iparosodott országok, amelyek képesek berendezéseket szállítani, szakembereket kiképezni, gyártási eljárásokat és szabadalmakat átengedni. A követelmények olyan nagyok voltak, hogy messzemenően leterhelték az iparosodottabb országok exportkapacitásait. A termelési eszköz-gyártás ezekben az országokban hozzáidomult a piacok követelményeihez. A kitermelőágak termékeit exportáló országoknak végeredményben bér munkát, feldolgozótevékenységet végzett, ezzel elősegítette az ipar szétterjedését a szocialista világban. Miután kiépült vagy legalábbis alapjaiban kiépült az azelőtti agrárországok ipari struktúrája, tehát ezek képesek lettek termelési eszköz-szükségeik jelentős részének hazai fedezésére, ezután az erőviszonyok lassan változni kezdtek. A folyamat az 1960-as évek fordulóján bontakozott ki teljes egészében. A fejlett országok ugyanis, miközben technikájukat átadták a kevésbé fejletteknek, nem tették meg a következő lépés előkészületeit saját technikai szintjük gyors emelésére, ezért hátrányos helyzetbe kerültek azokkal az országokkal szemben, amelyekbe gépeket, berendezéseket exportáltak nyersanyagok ellenében. A strukturális kiegyenlítődés értelmetlenné tette azt a „bérmunka”-rendszert, amely az előző évtizedben kialakult, és monopolhelyezethez hasonló körülményeket teremtett a nettó nyersanyagexportot lebonyolító országokban.

Ennek kettős következménye van:

a) A magasabb és alacsonyabb fokon feldolgozott termékek cseréjének gyors bővítésére korlátozottak a lehetőségek, részben azért, mert a termelés fokozatos bővítésének *természeti és beruházási korlátai vannak*, részben pedig azért, mert a „bérmunkára” berendezkedett országok minőség és műszaki színvonal tekintetében nem élenjáró

termékeket tudnak főleg a nyerstermékek ellenében szállítani. Ezzel viszont *a nyersanyagexportőr országok számára mindinkább csökken a komparatív előny*, mivel a közepes technikai színvonalú feldolgozóipart nagyjából ők is kiépítették, s a feldolgozóágazatok működtetése jóval magasabb népgazdasági határfokú, mint a nyersanyag-kitermelő ágazatoké. Következésképpen mind kifizetődőbbé válik vagy a saját feldolgozóiparban elfogyasztani a kitermelt nyersanyagot, vagy fejlett tőkésországba szállítani, mivel onnan lényegesen értékesebb árukat tudnak importálni, mint a KGST-országokból.

b) Az egyes ágazatokon belüli kooperáció és specializáció (különösen a gép- és vegyipar területén) kibontakozásának komoly fékje az, hogy *a termelés technikai színvonalának viszonylag lassú fejlődése mellett a specializáció és kooperáció termelékenység-növelő hatása nem biztos, hogy kompenzálja az ipar átállításával kapcsolatosan felmerült költségeket.*

Az esetek jelentős részében, ott ahol tényleg egész iparágak átszervezéséről, termelőberendezések kicseréléséről, műszaki gárda átállításáról stb. van szó, feltétlenül felmerül az a probléma, hogy mindezek a nagy anyagi áldozatokkal járó átépítések végül is eredményeznek-e olyan termelést, amelynek eredményét versenyképesen és hosszú távon értékesíteni lehet a fejlett tőkésországok piacain. A népgazdasági vagy iparági vezető szervek előtt a specializáció előnyeivel való elégedetlenség *egyik oldalról* így jelentkezik a gyakorlatban. A másik oldal a kooperációban gyártható termékek minőségi ingadozása, a határidők betartásával kapcsolatos bizonytalanságok stb., amelyek megint csak részben írhatók a mechanizmus rovására, részben pedig a technológia számláját terhelik, amely még maximálisan jó szervezés, tökéletes anyagi érdekeltségi rendszer esetén is a fejlődés komoly gátja lehet.

Erről az oldalról nézve a kooperáció és specializáció kérdése összeolvad a termelés technikai színvonalának kérdésével. Egyfelől a munkamegosztás mélyülése ma nem is annyira a folyó gyártási költségek csökkentésében, hanem a kutatási, fejlesztési, felszerszámozási, beruházási költségek nagyobb gyártmánytömegre való eloszthatóságában kell, hogy jelentős előnyöket hozzon, másfelől pedig a közösen ter-

melt termék használati értékének gyorsabb fejlődésében. A technikai haladás meggyorsításának lehetősége feltétlenül felveti a mechanizmusoknak a szükségletekhez való hozzáigazítását.

A legfontosabb, minden tekintetben fékező körülmény a feldolgozóipar, elsősorban a gép- és vegyipari termelés műszaki színvonalának, valamint technológiájának elmaradottsága az intenzív iparfejlesztés követelményeihez képest. Ez gyengíti a már kialakult munkamegosztást is, ami több irányban káros hatású. Egyrészt *nehezíti a fejlettebb országok termékeinek realizálását*, ami önmagában nem baj, hiszen ezzel csak az jut kifejezésre, hogy termékeik elavultak. Csakhogy az anyagellátási nehézségek, ami főleg importtal könnyíthető, nem hagnak lélegzetet, s az import ellensúlyozására kénytelenek mind rosszabb feltételek között exportálni (csak hogy anyaghoz jussanak), (7) kénytelenek igen rossz hatásfokú importhelyettesítő, illetve importnövekedés-gátló kitermelési beruházásokat foganatosítani. Ennek következtében fejlődésük még jobban lelassul, struktúrájuk romlik, és mind messzebb kerülnek attól a lehetőségtől, hogy a technikai forradalomnak Kelet-Európában ugyanúgy gyorsító, lendítő erőivé válhassanak, mint ahogyan a strukturális forradalomnak voltak. Ha ez a folyamat a kevésbé fejlett országoknak segítene az ipari struktúra kiépítése utolsó szakaszának meggyorsításában, talán lenne valamilyes történelmi értelme. Azonban nem ez a helyzet. Nagy rövidlátás kellene ahhoz, hogy a fejlett szocialista országok fejlődésének mai megtorpanását mint a „színvonal-kiegyenlítőds” sikerét könyveljük el. Azt a fejlődési fokot, amit jelenleg az európai szocialista országok elérték — eredményeikkel és hibáikkal egyaránt — *együttesen érték el*, és csakis együttesen léphetnek tovább ahhoz, hogy a nehézségeket csökkentsék, és ne növeljék. A problémát történelmileg csak úgy lehet megoldani, *ha az egész országcsoport nagyjából egy időben, összehangoltan kezdi meg és viszi véghez a népgazdaságok teljes technikai rekonstrukcióját.*

Az európai szocialista országok nemzetközi együttműködése nehézségeinek legmélyebben fekvő okait tehát az egyes országok belső gazdasági fejlődésének nehézségeiben kell keresnünk. A legtöbb ország

már kiépítette ipari struktúráját, mások pedig elérkeztek e munka végső fázisához, és a következő fejlődési szakasz, a technika modernizálásának előkészületei vonatottan haladnak, holott a legfejlettebb országokban már lassan egy évtizede adottak a fejlődési irány megváltoztatásának feltételei. Közben erős kölcsönös összefonódás alakult ki ezen országok között, és jelentős mértékben összefonódtak a szovjet gazdasággal. Mindez megváltoztatta a termelés és felhasználás alapvető arányait az országcsoportok egészében. *Túltermelés jött létre az elavult technikát képviselő termelési eszköz-termelésben, hiány van egyes nyersanyagokban, és — néha — az alapvető élelmiszerekben, valamint modern gépi berendezésekben. Az egyes országokban a tőke-koefficiens érezhetően romlik, ami akadályozza a nemzeti jövedelem növekedését, s a fogyasztási szint emelkedését. Mindez kihat a fizetési mérlegre is.*

A nemzetközi együttműködésben ez a következőkben nyilvánul meg:

a) minthogy a népgazdaság hatékonyságának romlását egy-egy ágazaton belül egyelőre nincs mód akadályozni, ezért úgy próbálják fékezni, hogy a viszonylag hatékonyabb ágazatok strukturális súlyát igyekeznek növelni, ennek termékeivel jelennek meg a szocialista piacokon. Ugyanakkor minden ország azon termékeket importálja, amelyek termelése kevésbé hatékony. A hatékonyság összetevői között láthatólag az eszközigény dominál, különösen azokban az országokban, ahol még van szabad, iparba bevonható munkaerő;

b) a termelési és külkereskedelmi struktúra így *paralellizálódik*, aminek következtében a nyersanyagellátás és az ipari kooperáció is tendál a *párhuzamosodás* felé. Az anyagellátás akadozása, s az ipari kooperáció terén mutatkozó nagyfokú tehetetlenség *akadályozza a termelőerők továbbfejlődését*, a technikai forradalom kibontakozását. Az élet, amely nem tűri a bénulást, utat igyekszik törni magának, mégpedig úgy, hogy a fejlődési lehetőségeikben leginkább gátolt országok a *regionális munkamegosztáson kívül, elsősorban a fejlett tőkés-országokkal való együttműködésben keresik a kiutat.*

Mindezeket a nehézségeket a tényleges együttműködésben *mechanizmusok* közvetítik az együttműködő felek felé. Éppen ezért az

a látszat keletkezik, mintha az együttműködés nem kielégítő fejlődéséért *egyedül* annak mechanizmusa volna felelős, s magát az együttműködést *csupán* a mechanizmus rugalmasabbá tételével meg lehet jelentősen javítani.

A sokoldalú elemzés azonban egyéb kérdések vizsgálatát is megköveteli. Ha egy-egy fontosabb mechanizmuslelemről megállapítjuk, hogy az nem elősegíti, hanem akadályozza a továbbfejlődést, akkor meg kell vizsgálnunk annak az okát is, hogy miért maradhat fenn egy idejétmúlt mechanizmus, és miért olyan nehéz annak reformjához hozzányúlni. Az esetleges szubjektív tényezőkön kívül — illetve azok mögött — megtaláljuk azokat az objektív viszonyokat, amelyek táptalaját szolgáltatják e tehetetlenségi erőnek. E munka keretében nem világítjuk meg részletesen az egyes nemzetközi mechanizmusok kapcsolatát az együttműködést akadályozó fő tárgyi feltételekkel, csupán arra világítunk rá, hogy *a nemzetközi mechanizmus javítására fordított erőfeszítések csak abban az esetben hatékonyak, ha párhuzamosan a nemzetközi együttműködés reális programját is kidolgozzuk, közösen elfogadjuk, s a mechanizmusreformot ennek szolgálá-tába állítjuk.*

Nem mondhatjuk azonban, hogy a *szemközti oldalon* — a mi ellentmondásokkal küszködő együttműködésünkkel szemben — valami tökéletes, ragyogóan funkcionáló tőkés világgazdasági modell áll. A fejlett tőkésországok nemzetközi munkamegosztásának alapjában véve a mienkénél súlyosabb és gyógyíthatatlanabb betegségei vannak. Az alapvető és közismert különbség a kettő között az, hogy amíg a mi betegségeink a kamaszkor fejlődési aránytalanságaiból erednek, addig az övéké az agg szervezet funkcionálási problémáival függnek össze. Az ő alapvető betegségük az *abszolút tőketúltermelés*, amely ugyan a jelen történelmi szakaszban rohamos technikai fejlődést von maga után, de egyben reménytelenül egyenlőtlen is teszi azt, s ennek következtében súlyos gazdasági és politikai egyensúlyhiányhoz vezet. Amíg tehát a mi oldalunkon az érdekegység az alaptendencia, ami persze a keletkező érdekellentétek megoldásának eredőjeként jut érvényre, addig az ő oldalukon a széthúzó erő az alaptendencia. Ezt

az érdekek állandó kompromisszumával igyekeznek ellensúlyozni, de ezek a kompromisszumok olyan folyamatok kiindulópontjaivá válnak, amelyekből újra és újra a divergens alaptendencia bontakozik ki. Ez magyarázza például azt, hogy a fejlett tőkésországok integrációs központja az USA nélkül és az USA hatalmának ellensúlyozására jött létre, hogy Angliát mégis kihagyják belőle, bár Anglia az USA-val szemben vívott gazdasági küzdelemben fontos ütőkártya lehetne. Anglia részvétele megváltoztatná az erőviszonyokat az integráción belül, és nem tudni, hogy melyik fél javára billentené a mérleget. A nyugat-európai munkamegosztás tehát antagonizmusok bonyolult szövevénye, és ennek megvannak a jól felmérhető következményei.

Mindez azonban nem vigasztal bennünket akkor, amikor a rossz hatásfokkal funkcionáló, de nagy gazdasági potenciállal rendelkező nyugati munkamegosztással szembeállítjuk a magunkét, amely ugyan „csak” ifjúkori tökéletlenségeivel terhes, de azért legalább annyi gyakorlati nehézséggel küszködik, mint az övék.

A KGST-együttműködés mechanizmusa és a regionális fejlődési modell

Adva van az a fejlődési állapot, amelyet elértünk. A továbbhaladás igen fontos feltétele a fejlett tőkésországok technikájának tömeges átvétele, aminek lehetősége fennáll. A tőkésországok piacproblémája és Nyugat-Európa objektív világgazdasági helyzete *érdekelte* teszi őket abban, hogy piacproblémájukat a mi segítségünkkel vezessék le. Számunkra egyben az a veszély is fennáll, hogy a tőkésországok piacproblémájuk enyhítése közben stabilizálják a közöttük és mi közöttünk fennálló szintkülönbséget. A piacprobléma ilyenfajta levezetését diktálják ugyanis rövid és középtávú gazdasági érdekeik, továbbá politikai koncepciójuk is. Egy *ilyen* megoldásban az Egyesült Államok gazdasága és politikája is érdekelt. Ezzel az elemi erővel ható tendenciával szemben mi csak két dolgot állíthatunk szembe: egyrészt támaszkodhatunk azokra az erőkre, amelyek Nyugat-Európában a gaz-

daságok *távlati* érdekeit fölébe helyezik a rövid és középtávú érdekeknek, másrészt *koncentrálhatjuk erőinket*, hogy kikényszerítsük a számunkra legkedvezőbb megoldást. Világos, hogy egyik a másik nélkül nem megy. A messzebb látó nyugat-európai erők is csak úgy tudnak érvényre jutni, ha reális alternatívává tesszük törekvéseiket.

Amikor az európai szocialista országok fejlődési problémáit boncolgattuk, a gondolatmenet igen sok esetben kénytelen volt odakanyarodni, hogy ezek az országok még abban az esetben sem érhetnek célt, ha pontosan fel tudják mérni nemzeti erőforrásaik nagyságát és felhasználásuk optimumát, s ha megtalálják azt a népgazdasági irányítási mechanizmust, amely lehetővé teszi ezen erőforrások lehető leg-racionálisabb működésbe hozását. A termelőerők mai fejlettségi fokán a legtöbb népgazdaság — mint gazdálkodási makroegység — önmagában anakronisztikus: nem képes *a maga hatókörén belül*, autonóm módon olyan feltételeket létrehozni, amelyek optimális fejlődést biztosítanak termelőerői számára. Ezt, akármilyen kényelmetlen, és nemzeti büszkeséget látszólag sértő is, ki kell mondanunk.

Egy 10—20—30 milliós országnak (de még egy 40—50 milliós országnak is) a modern termelőerők meghonosításában, működtetésében, továbbfejlesztésében, akár tetszik, akár nem, együtt kell működnie egy sor más országgal, azaz aktívan *alkalmazkodnia kell* társaihoz, hogy azok is alkalmazkodjanak hozzá. Ha az együttesben egy önmagában is életképes gazdaság is van — mint például a mienkében a Szovjetunió — ennek nem közvetlen *létkérdés* az alkalmazkodás, de mindenesetre *előnyös*. (A hat kelet-európai KGST-ország együttes termelőpotenciálja mintegy fele a Szovjetunióénak, ez nem lebecsülendő nagyságrend!) Az alkalmazkodás alapvetően technikai és strukturális folyamat, vagyis a termelőerőknek olyan országok közötti elrendeződése (esetleg átrendeződése), amely az egész országcsoport potenciálját növeli, az együttes termelőerőket optimálisan használja ki, s ezáltal maximalizálja a termelőerők fejlődési ütemét.

A termelőerők átcsoportosítását egy-egy országon *belül* állami gazdaságpolitikával (nem lebecsülendő nehézségek árán) véghez lehet vinni. *A termelőerők fejlesztésének nemzetközi koordinálása éppen ab-*

ban különbözik az egyes országokétól, hogy a rendezés vagy átrendezés olyan egységek között megy végbe, amelyekben a fejlesztési politika összes konzekvenciája elkülönülten csapódik ki. A nemzeti gazdasági egység éppúgy objektív gazdasági kategória, mint a termelési viszonyok kategóriája általában: a nemzeti gazdasági egység a termelési viszonyok speciális világgazdasági megjelenési formája.

A nemzetközi mechanizmus végletei: a direktív közös tervezés és a nemzetközi szabadkereskedelem

A nemzetközi gazdaságban állandóan számolni kell nemzeti érdeklőségekkel, nemzeti érdekütközésekkel, s ezek nemzetközi áthidalási módozatainak olyannak kell lennie, hogy az egyes nemzetgazdaságoknak az egész országcsoport optimális fejlődését elősegítő tevékenysége bontakozzék ki.

Milyen legyen az az érintkezési rendszer, amely megfelel ezeknek a követelményeknek?

Az 1960-as évek elején szinte egyhangú volt a vélemény a tekintetben, hogy a szocialista országok közösségének együttműködését a nemzetközi tervezés fokozatos megvalósítása útján kell továbbfejleszteni. Később elég hangosakká váltak azok a vélemények, hogy a nemzeti újratermelési folyamatok összehangolását egyedül az árugazdaság automatizmusai képesek elvégezni, az egyes államok és a nemzetközi szervek legfeljebb bizonyos befolyással lehetnek erre.

A vita érveit — sajátosan — mindkét fél a belső gazdaságirányítási problémák analógiáiból vezeti le, s a legnagyobb szócsaták is rendszerint a belső gazdaságirányítási rendszerek reformja körüli időkben játszódnak le a különböző áramlatok között. Ez természetes is, hiszen a kérdések zöme a belső mechanizmusok nemzetközi vetületeivel kapcsolatban merül fel.

Milyen érveket lehet felhozni a nemzetközi tervezés mellett?

1. A szocialista országok tervgazdaságok. Hosszú évekre előre meg-

határozzák — legalábbis nagy vonalakban — a beruházásokat, a munkaerő alakulását a termelés nagyságát és szerkezetét. Minthogy nemzeti munkájuknak $\frac{1}{5}$ -e, $\frac{1}{3}$ -a (a kis európai szocialista országok esetében) eleve külföldi felhasználó számára kerül kifejtésre, ezek fejlesztési elképzeléseit szinte ugyanolyan részletességgel kell ismer-niük, mint a magukét, *ex ante* egyeztetniük kell a legfontosabb anyag-és beruházási mérlegeket a tervszerűség és a kiegyensúlyozott fejlődés érdekében.

2. Tekintettel arra, hogy a kétoldalú egyeztetések igen hosszú időt és nagy munkát követelnek, s végül nem biztos, hogy a sok kétoldalú egymáshoz csiszolódásból végül is nemcsak egy minimális összehan-golási lehetőség jön-e ki az optimális együttműködés helyett, cél-szerűbb az együttműködő országok összességének olyan keretprog-ramot kidolgozni, amelyhez — annak minden ország által való elfo-gadása után — hozzá lehetne igazítani az egyes népgazdasági terveket.

A nemzetközi tervezés fokozatos bevezetésének 1962—63-ban történt felvetése egyértelműen sikertelen volt. Elsősorban nem azért, mert a KGST-optimum megtalálása technikailag eleve lehetetlen lett volna, hanem azért, mert nem sikerült az egyes országok nemzeti optimumát ezzel közös nevezőre hozni. A közös tervezést az ér-dekkülönbségek tették eleve lehetetlenné, s az érdekkülönbségek mö-gött a legtöbbször az egyes KGST-országok egymástól eltérő újra-termelési feltételeinek különbségei húzódtak meg.

Az utóbbi években azonban mindinkább világossá vált az is, hogy a KGST-országok közötti együttműködés *egész mechanizmusa* nem elégíti ki az igényeket: inkább fékezi, mintsem elősegíti a tagországok fejlődésének meggyorsításához szükséges munkamegosztás elmélyülé-sét. Az is köztudottá vált, hogy főleg együttműködésünk rugalmatlan-sága, nehézsége az a kulcspont, amely köré a hibák csoportosítha-tók. Világos, hogy ha a már meglévő mechanizmus túlságosan merev a fejlődés követelményeihez képest, a továbbfejlődést nem a merevség fokozásával, hanem annak feloldásával lehet elősegíteni. Éppen ezért a közgazdasági közvélemény a piaci mechanizmusok felé fordult. E gondolat alapvető kiindulópontja az, hogy a merev direktív ter-

vezés módszereiről több-kevesebb mértékben letérő országok rugalmasabban tudnak egymással is kapcsolatba lépni, ha e kapcsolatokban a mainál intenzívebben érvényesül a piaci mechanizmusok hatása. A *piaci mechanizmusok* széles körű alkalmazását két alapvető érveléssel támasztják alá:

1. Minthogy a nemzetközi munkamegosztás önálló népgazdaságok között valósul meg, viszonyaik jellege *eleve áruviszony*. A népgazdaságok mechanizmusainak reformszükségletei bebizonyították, hogy az értéktörvény termelés-, sőt jelentős mértékben felhalmozásszabályozó hatását még akkor sem lehet nélkülözni, ha a termelőkapacitások, munkaerő-elosztás és terméktömegek felett egy társadalmi erő, a szocialista állam rendelkezik. A nemzetközi porondon még kevésbé vannak meg a feltételek a szupranacionális direktív tervezés megvalósításához. Ami tehát a népgazdaságokra egyenként igaz, az hatványozottan igaz a nemzetközi gazdaságra, ahol a gazdasági egységek egymással még pregnánsabb áruviszonyban vannak. Az ár-, pénz- és hitelmechanizmus, kellő állami — és a későbbiekben nemzetközi — preferenciák által befolyásoltan lényegében ellátja a szabályozó funkciót, amelynek tudatossági fokát lehet korlátozott nemzetközi beavatkozásokkal növelni.

2. Mivel az egyes népgazdaságok amúgy is áttérnek a merev centrális irányítási modellről olyan modellekre, amelyekben igen jelentős szerepet kapnak a piaci mechanizmus elemei, ezért a rugalmas áralakulás, a multilaterális csere konvertibilis devizák segítségével, a tőkék és munkaerő nemzetközi áramlásának fokozatos felszabadítása beilleszthető a szabályozott piaci mechanizmusok rendszereibe, növeli azok rugalmasságát, funkcióképességét, és egyben elmélyíti a nemzetközi együttműködést is.

Mindkét álláspont érvei helytállóak önmagukban. A valóságtól való eltávolodás egyik fél részéről sem ott történik meg, ahol valamit *kimond*, hanem ott, ahol *valamit nem vesz figyelembe*.

Az elsőnek említett koncepció szerint az európai szocialista országok közössége, pontosabban a KGST-komplexum bizonyos tekintetben funkcionálhat úgy, *mintha* egy gazdasági egység volna. Adva van

egy közös világgazdasági helyzet, ti. a szocializmus gyors felépítése olyan körülmények között, amikor egyfelől a fejlett tőkésállamok versenye sürget bennünket, másfelől a gyarmati sorból felszabadult országok felfejlesztéséből is jócskán ki kell vennünk a részünket. Ez alapvető, közös, távlati stratégiai célokat és érdekeket szül. Adott másfelől egy közös fejlettségi nagyságrend is (a többé-kevésbé közepes szint), amely kiindulási alapul szolgál. Adott a nagy vonalakban komplementer struktúra, a Szovjetunió és a balkáni népi demokráciák, valamint Lengyelország nyersanyagszállítási képessége, a többiek gépi berendezések gyártására specializált gazdasága, továbbá a feldolgozóipari munkamegosztás lehetősége. És adott végül is a tervgazdaság, amelynek működését mindenképpen előnyös egyeztetni. Az érdekközösséget ilyen viszonyok mellett a vitázók olyan erősnek és szolidnak vélik, hogy erre fel lehet építeni a közös tervezést.

A másik fél abból indul ki, hogy szuverén szocialista gazdálkodási egységek működnek együtt, mégpedig a világgazdaság egyéb szektoraitól nem elszigetelten, hanem nagyon is szoros kapcsolatban azokkal. Ezek a gazdaságok tehát semmi körülmények között nem viselkedhetnek egy gazdaságként, márcsak azért sem, mert minden fontosabb területen eltérőek a fejlődési feltételeik, következésképpen az érdekeik is. A közös stratégiai érdekek megvalósítása sem lehet más úton végbe, mint úgy, hogy minden egyes ország a maga lehetőségeihez képest igyekszik fejlődni, s a fejlődés két- vagy több oldalú összekapcsolása csak a gazdaságossági megfontolások alapján létrejövő áruviszonyok útján lehetséges, minden nemzetközileg ráerőszakolt preferenciától mentesen.

Ezeken az alapállásokon belül az egyes egyéni álláspontok igen széles spektrumban szóródnak. Sajnos a téma — éppen az érintett problémák életbe vágó gyakorlati fontossága, erős politikai-diplomáciai vonatkozásai s a nacionalizmussal és internacionalizmussal való óhatatlan érintkezési felületei miatt — alkalmas a feltételek józan mérlegelése helyett a szenvedélyek kifejtésére irányába vinni a vitázókat. Márpedig ebben a témában semmi sem lehetkárosabb, hátrahatózóbb, mint a végletekben való gondolkodás.

Az előzőekben igyekeztem meggyőzően bizonyítani a fejlődési feltételek differenciáltságát, s ezeknek a népgazdasági érdekek differenciálódására való hatását a nemzetközi együttműködésen belül. Ezzel egyben bizonyítottam azt is, hogy Kelet-Európa térségében lehetetlen minden nemzet számára kielégítő direktív tervet létrehozni. A direktív tervezés előfeltétele ugyanis a gazdaságban keletkező jövedelmek szabad átcsoportosíthatósága. Az államhatárok azonban egyben a társadalmi munka realizálódási határai is, tehát fejlődési lehetőségeket, feltételeket, ennek következtében reálisan létező érdekeltségeket határolnak körül. Ez feltételezi a szuverén döntés szükségességét a határon belül eső termelési tényezők, illetve termékek mozgását, felhasználását, fejlesztését illetően.

Azt jelenti-e mindez, hogy a reális alternatíva egy szabadversenyen alapuló nemzetközi együttműködés, vagyis az egyes országok termelői közötti konkurrenca és „természetes kiválasztódás” feltételeinek biztosítása?

Biztonsággal állíthatjuk, hogy ennek a nemzetközi együttműködési formának a feltételei nem adottak, jórészt ugyanazon okok miatt, amiért a másiekéi. Az ágazatok közötti és ágazatokon belüli munkamegosztás *ex ante* megtervezését azért nem lehetett dűlőre vinni, mert a fejlettebb KGST-országoknak könnyű volt bebizonyítaniuk, hogy a számszerűleg megfogható összes hatékonysági ismérvek alapján a feldolgozóipari ágakat, vagy azon belül a legbonyolultabb munkát követelő termékek termelését hozzájuk célszerű koncentrálni.

Ha tehát felmerült például az a probléma, hogy ki rendezkedjék be gépipari termékek exportjára nyersanyagok ellenében, Csehszlovákia vagy az NDK be tudta bizonyítani, hogy a gépipar nála hatékonyabban működik, mint mondjuk Romániában vagy Bulgáriában. Ha a gépiparon belüli munkamegosztásról folyt a tárgyalás, nem volt nehéz bebizonyítani azt sem, hogy modern programvezérlésű szerszámgépek, elektronikus műszerek gyártására az NDK-ban vagy Csehszlovákiában jobban adottak az összes személyi és tárgyi feltételek, mint bármely más népi demokráciában, ezért nem volt vitás, hogy a hatékonysági ismérvek alapján melyikük gyártsa az automatát, me-

lyikük a tehervagont. Mivel az ilyen ismérvek alapján kialakítható specializáció nem egyezett a kevésbé fejlett országok távlati elképzeléseivel, nem mentek bele a közös, utasításokon alapuló tervezési rendszer megvalósításába. Attól féltek, hogy ennek keretében rájuk fog hárulni a kevésbé bonyolult, anyagigényesebb, kisebb nemzetközi hatékonyságú termékek gyártása.

Ha a közös tervezés nem tesz mást, mint felméri *ugyanazokat az ismérveket*, amelyeket a piac is felmérne, akkor a társadalmi munkát lényegében ugyanolyan ismérvek alapján osztja el az együttműködő országok között, mint ahogyan azokat a piac spontánul elosztaná. Amennyiben a nemzetközi tervező szerv nem diszponál a közösség tagországainak jövedelmei felett, akkor nem tudja azokat regionális fejlesztési célokra átcsoportosítani, s ily módon nem képes a fejlett ipari központok által megtermelt felhalmozásból a fejletlen körzeteket felemelni. Nem is tehet mást, mint nyugtázza a polarizált fejlődés feltételeinek meglétét a közösségen belül.

Ilyen körülmények között a közös tervezés és a *spontán* piac között végeredményben csak annyi különbség van, hogy az egyik *ex ante*, a másik *ex post* határozza meg lényegében *ugyanazokat* a fejlődési irányokat. *A fejlődési stádiumban és lehetőségekben meglevő differenciák tehát nemcsak közös tervezéssel, hanem a spontán piaci mechanizmusok érvényesülésével szemben is ellenállást indukálnának a szocialista országok részéről.*

A KGST-országcsoport fejlődési modellje

Ahogy egy népgazdaság irányítási rendszerét nem lehet a fejlődés célszerű irányának ismerete nélkül helyesen felépíteni, úgy egy országcsoport nemzetközi együttműködésének mechanizmusát sem lehet semmiféle abszolút, tértől és időtől független posztulátumokból kiindulva megalkotni.

Annak ismeretében, hogy milyen differenciált feltételek között fejlődnek a régió országai, s hogy melyik az a fejlődési lépcsőfok, ame-

lyet együttes erőfeszítésekkel el kell érniük, meg kell határozni azt a csoportos fejlődési modellt, amelyet meg kell valósítani ahhoz, hogy erőfeszítéseik egymást erősítse és ne akadályozza.

Választ kell tehát adni arra a kérdésre, hogy polarizálódó vagy kiegyenlítődő fejlődés szolgálja-e jobban az európai országcsoport egészének ügyét fejlődésünk jelen szakaszában.

A szocialista világgazdasági rendszer kutatói helyesen ismerték fel azt, hogy a mi társadalmi berendezkedésünk mellett lehetőség van az országok közötti fejlettség-szint-különbség kiegyenlítésére, tehát a polarizált és kiegyenlített modell viszonylag harmonikus egyeztetésére. Kérdés azonban, hogy a szocialista országcsoport, *jelenlegi* objektív világgazdasági helyzetében, melyiket alkalmazza? Tőlünk függ-e, hogy melyiket választjuk? Eldönti-e a kérdést a szocialista világ keretein belüli célszerűség? Van-e a két világgazdasági rendszer közötti versenynek szerepe a kérdés eldöntésében?

Feltevésünk az, hogy a modellek közötti választás nem szubjektív elhatározás kérdése, és nem is egyedül a szocialista világ belső követelményei szabják meg azokat az objektív feltételeket, amelyek között dönthetünk.

A tőkés világ ma polarizáltabban fejlődik, mint bármikor, mivel a fejlődés élenjáró pontjain is polarizáció megy végbe. Ezt a szocialista országcsoport sem hagyhatja figyelmen kívül, ha tartani akarja az erőegyensúlyt, vagy különösen, ha a mérleg nyelvét a maga oldalára akarja billenteni. Hozzá kell tenni ehhez még azt is, hogy a szocialista országcsoport legfejlettebb tagjai termelőerői fejlettsége tekintetében elmaradtak a fejlett nyugat-európai országok mögött is, az USA-ról nem is beszélve.

A szocialista országcsoporton *belül* a *kevésbé fejlettek felzárkóztatása* a következő főbb előnyökkel jár:

a) csökkenti a gazdasági-politikai súrlódási felületet a fejlettek és kevésbé fejlettek között;

b) szélesebb teret nyit a nemzetközi munkamegosztásra, mivel a hajdani kevésbé fejletteket is egyenértékű partnereként lehet bevonni bármilyen specializációba;

c) kedvező e nemzetközi politikai hatás a szocializmus táborán kívül is. Ezzel szemben a hátránya az, hogy akadályozza a már ma meglevő fejlett országok átjutását a technikai forradalom küszöbén, ami idővesztést okoz a tőkés versenypartnerekkel szemben.

A *fejlett országok előreugratásának* viszont elvithatatlan előnye lenne az, hogy

a) viszonylag igen rövid idő alatt végre tudnák hajtani a technikai rekonstrukciót, megteremtve ezzel a lehetőséget arra, hogy a többiek számára az átalakulás egy későbbi időpontban könnyebb és gyorsabb legyen;

b) kedvező pozíciókat biztosítana az egész csoport számára;

c) lehetőséget nyitna a nyugat-európai tőkésországokkal folytatott ipari munkamegosztás kifejlesztésére, megkönnyítve a technika tömeges átszivattyúzásának előfeltételeit;

d) kedvező politikai hatást gyakorolna külföldön, különösképpen a nyugat-európai dolgozó tömegek szemében. Ezzel szemben kétségtelenül egy jó ideig növelné az európai szocialista országcsoport érdekkülönbségeit (ez politikai és gazdasági veszélyekkel járna), továbbá ideiglenesen szűkítené azt a kört, amelyben az igazán hatékony szocialista nemzetközi munkamegosztás végbemehet.

A regionális fejlődési modell megalkotásánál tehát két végtől kell óvakodnunk:

1. nem szabad a színvonal-kiegyenlítődést fetisizálni, tehát olyan objektív gazdasági törvényként kezelni, amelynek minden egyéb szempontot alá kell rendelnünk;

2. a technikai fejlődés pillanatnyi lehetőségeinek sem szabad alárendelni az egész országcsoport távlati fejlődési lehetőségeit: azaz a polarizálódás előnyei sem fetisizálhatók.

A színvonal-kiegyenlítődés mindenek fölé helyezése a nemzetközi fejlődési modellben azzal a veszéllyel járna, hogy a technikai forradalom széles körű kibontakoztatására legalkalmasabb ipari körzetek fejlődésének rovására továbbra is gyors ütemben terjedne a közepes technikai színvonal: ez kétségtelenül kiegyenlítődéshez vezet, de egy olyan fokon, ahol éppen egy nagy nekilendülés előtt fékeződik le a fej-

lődés irama, s ezért megnehezül a technikai forradalom kibontakozása előtt álló akadályok átugrása. Ugyanakkor a fejlettségi szintek egymástól való túlzott elszakadása, az országcsoport végletes polarizációja ugyancsak olyan fejlődési irány lenne, amely távlatilag hátráltatná az egész országcsoport fejlődését: nemcsak azért, mert gazdasági és politikai feszültségek ágyává válhat, hanem azért is, mert szűkíti azt a kört, amelyen belül a technikai rekonstrukció anyagi alapjai megteremthetők.

Az európai szocialista országok mai konkrét történelmi és világgazdasági helyzetében ezért csak azt lehet tenni, hogy olyan fejlődési modellt választunk, amelyben gyorsul a ritmus a polarizációs és kiegyenlítődségi szakaszok között.

Ezt csak úgy tehetjük meg, ha a polarizációs kiegyenlítődségi fejlődési szakaszokat nemcsak országonkénti keresztmetszetben, hanem *ágazati keresztmetszetben is* időről időre meghatározzuk. Azzal ma nem mennénk sokra, ha egyszerűen kijelentenénk, hogy például az NDK és Csehszlovákia fejlődési pólusoknak tekintendők, és ezért a többi ország rendelje alá érdekeit az előbbieknél fejlődési érdekeinek. Egyrészt a gyakorlatban kivitelezhetetlen volna (akár direktív közös terv, akár piaci mechanizmusok segítségével próbálnánk érvényt szerezni neki), mert a póluson kívül maradt országok kemény ellenállásába ütközne, másrészt a kiválasztott országok sem tudnának a szó valódi értelmében élni előnyeikkel: a rájuk háruló feladat nagysága meghaladná erőiket. Azzal sem mennénk sokra, ha kijelentenénk, hogy a fő feladat a szintkiegyenlítődség, mert ezt ma másképpen, mint a fejlett országok technikai fejlődésének akadályoztatásával belátható időn belül nem tudnánk elérni: ez pedig sem az egész országcsoport, sem a fejlettebb országok szempontjából nem kívánatos.

Ha ellenben úgy közelítjük meg a kérdést, hogy önmagában egyik népgazdaságot sem tekintjük pólusnak, hanem mondjuk a gépipari és vegyipari termelés bizonyos, a technikai fejlődés szempontjából kulcsfontosságú ágazatait a fejlesztendő pólusok, akkor egészen más távlatok tárulnak elénk. Igaz, hogy az ágazatok körülhatárolása egyben bizonyos országokat is körülhatárol, és pedig ez esetben éppen a

fejlettebbeket emeli ki, anélkül azonban, hogy a többiek reménytelen és behozhatatlan lemaradásának perspektíváját hozná magával. Ugyanakkor ez a szemléletmód a rendszerek versenyének központi kérdéséhez nyúl hozzá. A technikai elmaradottság felszámolásának útjaira viszi a népgazdaságokat, mégpedig olyan ütemben és sorrendben, ahogyan azok megérették rá, biztosítva a nemzetközi munkamegosztás előnyeinek kihasználását.

Az európai szocialista országcsoport együttes fejlődési modellje tehát, a reális lehetőségek határain belül meg tudná közelíteni az I. részben ismertetett, a modern termelőerők által megkövetelt fejlődési modellt. Az országcsoport együttes fejlődését egy alpinista hegymászócsoport együttes előrehaladásához lehetne a leginkább hasonlítani. A csoport azon tagja (vagy tagjai), akinek a legkedvezőbbek a feltételei, előremegy, s megteremti a feltételeket a többiek számára az út biztonságosabb és gyorsabb megtételére. Ez vonatkozik mindenképp előt a fejlődés pólusaira, de egyes országokra is, amennyiben a pólusok fejlesztésére ezekben az országokban ma előnyösebbek a feltételek, mint a többiekben. A hasonlat ott kezd sántítani, amikor a csoport „leamaradó” tagjait vesszük szemügyre. A hegymászásnál ugyanis az úttörő szerepet vállalón kívüliek egy biztonságos sziklapárkányon pihennek addig, míg a továbbhaladás feltételei megteremtődnek. A mi esetünkben ez nem így lenne. *Bizonyos ágazataival, üzemeivel minden ország az élvonalban kell hogy maradjon*, hiszen ez teszi alkalmassá arra, hogy később széles fronton felzárkózhasson az élen haladókhöz. De ugyanakkor minden országnak lennének az éltől lemaradó ágazatai, üzemei, esetleg országrészei is. Ezt követeli meg a viszonylagos szegénység állapota és az erőltetett menetben való fejlődés követelménye közötti dialektika. És végül, az élen nem járók fejlődése sem állna meg a többiek felzárkózásának idejére, a fejlődés bizonyos *lassulásáról* lehet szó, de megállásról semmiképpen sem. Ilyen módon jönne ki az a görbe, amelyet az I. részben a 13. ábra szemléltet.

Ezt a sematikus görbét azonban két tényező hosszú ideig módosíthatja. Az egyik a *fejlett tőkésországok szomszédsága*. Számolnunk kell azzal, hogy amíg nem mi állunk a világgazdaság technikai fejlődésé-

nek élvonalában, s a tőkésországok gazdasági potenciálja nagyobb, mint a miénk, addig a szocialista országcsoporthoz fejlettségi színvonalának kiegyenlítődése *ellen* állandóan hatni fog az a gazdasági, politikai, sőt *katonai* szükségszerűség, hogy a csoport legfejlettebb országai (körzetei) komoly részt kell hogy vállaljanak az elmaradottabbak fel-emelésében. *A fejlett tőkésországok jelenléte tehát a kettős irányú modellben a polarizációs tendenciákat erősíti a kiegyenlítődéssel szemben, egészen addig a pontig, míg a kevésbé fejlett országok, körzetek és ágazatok, valamint az előrerohanók közötti differencia el nem éri azt a kritikus mértéket, amelyen az ékek előrehaladását technikailag, gazdaságilag és politikailag el nem kezdi akadályozni.*

Az irányváltásnak, a polarizációs és nivellációs tendenciák átcsapási pontjainak tehát vannak objektív ismérvei. Maga a váltás azonban nem történik meg automatikusan, hanem ilyenkor az országcsoporthoz a modell tudatos modifikálására van szüksége, különben a folyamat továbbhalad a végletes polarizáció felé (mint a tőkés világban), vagy pedig a nivellációs tendenciának olyan vadhajtásai keletkeznek, mint a fejlettebb országok gazdasági nehézségei a jelenlegi KGST-ben.

A másik tényező a *szovjet gazdaság* létével és sajátosságaival függ össze. Önmagában az, hogy az együttműködő országcsoporthoz egyik tagja egy nagygazdaság, rendkívüli előnyöket rejt magában a többiek számára olyan országcsoporthoz szemben, ahol a „nagygazdaság” csak mint a kisgazdaságok összege többé-kevésbé *fiktíve* létezik. He-lyes kapcsolódás esetén a kisgazdaságok élvezni tudják azokat az előnyöket, amelyeket egy adott termelőapparátus számára a nagy integrált piac és termelési struktúra nyújthat. Ezen az általános előnyön túl a szovjet gazdaság KGST-ben való jelenlétének — többek között — van egy olyan sajátossága, amely a *jelen pillanatban* bizonyos problémákat okoz, de az együttműködés racionális továbbfejlesztése esetén hallatlan előnyök forrásává válhat.

A szovjet gazdaság fejlettségi szintek tekintetében erős kontrasztokat mutat. E kontrasztok közül itt az egyikre célszerű a figyelmet irányítani: a honvédelemmel, úrkutatással stb. kapcsolatos ágak rendkívüli méreteikkel és rendkívül magas technikai színvonalukkal messze

kiugranak a népgazdaság egészének szintjéből, mivel a Szovjetunió a saját védelme, valamint a szocialista országok és a világbéke védelme érdekében ezt a termelési és fejlesztési potenciált lényegesen alacsonyabb fejlettségű népgazdaságból volt kénytelen kinöveszteni, mint például az Egyesült Államok.

E fejlett szektor és a népgazdaság egésze között a kommunikáció nagy időeltolódással és hatásfokvesztéssel történik. A „felső” szektor *azonnal* kiköveteli magának a legmodernebb berendezéseket, a legjobb nyersanyagokat, a legtehetségesebb szakembereket, tehát a felhalmozás nem elhanyagolható részét. Ugyanakkor a népgazdaság egészében mindezek a termelési tényezők hiányoznak, a fejlődés — különösen minőségi oldalról — fékeződik. A „felső” szektorban kikísérletezett termékeknek, technológiáknak a gazdaság egyéb területein való adaptálására a népgazdaság viszonylag lassan érik meg. Polarizáció megy végbe a népgazdaságon belül a két szektor, a „felső” és „alsó” szektor között. *Ez a polarizáció feszültségben tartja a gazdaságot, arra kényszeríti, hogy az „alsó” szektorban a növekedés extenzív forrásaira támaszkodjék és időszakos ágazati átcsoportosításokkal próbálja áthidalni a fejlődés közben keletkezett aránytalanságokat.*

Amíg a szovjet népgazdaság ebben az állapotban van, a hozzá munkamegosztásilag kapcsolódó, közepesen fejlett kis népgazdaságok is érzik a nagygazdaság fejlettségi-kontrasztjainak kihatásait. Ha például az extenzív fejlesztéshez szükséges termelési eszközök iránt jelentkezik a legnagyobb piaci kereslet, ez nem ösztönzi a kis országok technikai apparátusának modernizálását. A centrális fejlesztési területek radikális átcsoportosítása piacproblémákat okozhat, továbbá a gazdaságpolitika átdolgozását teszi szükségessé nagy piacra ráépült kisgazdaságok számára.

Mi történik azonban, ha a nagygazdaságnak a „felső” szektort sikerül teljes egészében integrálnia az „alsó” szektorral? Vagyis, ha legalábbis a termelési eszközök termelését sikerül olyan magas technikai szintre feltornáznia, hogy az képes legyen rövid időn belül adaptálni a dinamikus ágakban kidolgozott termékeket és technológiákat. Ebben az esetben a „felső” szektor hihetetlenül nagy húzóhatást fejt

ki az együttműködő népgazdaságokra nézve, gyors átmenetet biztosít a teljes gépesítés szakaszáról a széles körű automatizálás felé. Amint a szovjet népgazdaság „alsó” szektorának dinamikus ágai integrálódnak a „felső” szektorral, a szovjet népgazdaság maradéktalanul be fogja tudni tölteni azt a szerepet, amit a modern technikai fejlődés a nagygazdaságokra hárít: az új termékek és technológiák elsősorban kifejesztőjének, legyártójának és exportálójának történelmi szerepét.

Nem valószínű, hogy a technikai forradalom széles fronton való kibontakoztatása az európai szocialista országok csoportjában más „menetrendben” lehetséges. A kis országok, amennyiben széttagolt és igen egyenlőtlenül fejlett gazdaságukat teljes egészében integrálnák is, a Szovjetunió nélkül együttvéve sem érnék el azt a nagyságrendet, amely alkalmas a nagygazdaság szerepének betöltésére a mai körülmények között, mindenekelőtt az elektronikában és a vegyiparban.

Ugyanakkor a szovjet gazdasággal, valamint egymás gazdaságával való szoros és egyben rugalmas együttműködés kiépítésével a kis európai szocialista országok kettős hasznot hajthatnak:

a) képesek jelentősen meggyorsítani a szovjet gazdaság „alsó” és „felső” rétegeinek közelítését azáltal, hogy munkamegosztásba lépnek az előbbivel, és hozzáadják a maguk — összességében nem lebecsülendő nagyságrendű — termelési potenciálját a szovjet potenciálhoz;

b) egyben maguk is bekapcsolódnak az „alsó” réteg gyorsított felemelkedési folyamatába, következésképp maguk is alkalmassá válnak a „felső” réteg technikai eredményeinek adaptálására és továbbfejlesztésére.

Mindez azonban feltételezi a fejlesztési politikák fő irányvonalának összehangolását is, és a közös érdekeket kiemelő és érvényre juttató mechanizmusok kiépítését is. A fejlesztési politikák összehangolása biztosítja azt, hogy a mechanizmust egy világosan felrajzolt cél szolgáltatásba lehessen állítani, a célszerű, rugalmas mechanizmus kialakítása pedig a legfontosabb biztosítéka az összehangolt fejlesztési programok valóraváltásának, mivel megteremti a cselekvés egységét, s annak alapját: az érdekközösséget.

2. A fejlesztés koordinációjának és a piaci mechanizmusok alkalmazásának egysége

A fejlesztés koordinációja és a fejlesztési pólusok kiválasztása

Az eddig kifejtettekből kiderül, hogy egymással összhangban három alapvető problémát kell megoldanunk:

a) mindenekelőtt biztosítani a technikai forradalom gyors kibontakozásának lehetőségét azokban az ágazatokban, ahol ettől a leghamarabb a legnagyobb népgazdasági eredményességet várhatjuk, tehát elsősorban a kohászat, vegyipar és gépipar kiválasztott súlypontjain. Ennek érdekében gondos nemzetközi felmérések alapján országonként ki kell választani azokat a *fejlesztési pólusokat*, ahová az erőket összpontosítjuk. Ezek a fejlesztési pólusok alapján véve végterméktermelő kapacitások, amelyek köré másod- és harmadrendű vertikális kapacitások épülnek. A pólus tehát lehet egy-két üzem, lehet egy szélesebb értelemben vett iparág, de kiterjedhet egy-egy vertikális termelőkomplexumra is. Érintheti az adott ország népgazdaságának szerényebb, de esetleg egy jelentősebb hányadát is;(8)

b) a kitermelőkapacitásoknak a kedvezőbb (hatékonyabb) termelőhelyek felé való átcsoportosulása, hogy erőket szabadítsunk fel a technikai forradalom finanszírozására. A hatékonyság alatt ez esetben az osztársadalmi munkát kell érteni a nyersanyag kitermelésének, szállításának és felhasználásának egész munkafolyamatában. Arra kell tehát törekedni, hogy a kutatási költségektől kezdve a végtermék világpiacon való értékesíthetőségéig bezárólag a kitermeléstől, anyagszállítástól és a nyersanyag felhasználhatóságától függő költségeket

nemzetközi szinten a minimumra szorítsuk és a végtermékek világpiaci eladhatóságát és árát a maximumra növeljük;

c) az erőik és eszközök a fenti két tényező függvényében mozgásba fognak lendülni, nemzetközileg is. Az átmenet minden érintett népgazdaságban költségekkel és kiesésekkel jár. Arra kell törekedni, hogy a költségek és kiesések a lehetőségekhez képest minimálisak legyenek, s hogy nagyjából arányosan oszoljanak meg az átépítés koordinációját vállaló országok között. Mindez hozzásegít ahhoz, hogy a népgazdaságok újratermelési folyamatai nagyobb zavarok nélkül jussanak át a kritikus időszakokon.

Mivel az iparosítás első fokozatát nemzetközileg struktúrákiegyenlítő módon vittük véghez, minden népgazdaság érdekelt a technikai rekonstrukció nemzetközi összehangolásában. Persze *ez a közös érdekelttség csak akkor bukkanhat felszínre, vagyis válhat tényleges törekvéssé és aktív részvételi hajlandósággá, ha a távlati és közeli érdekeket közös nevezőre sikerül hoznunk*, vagyis, ha sikerül az egyes népgazdaságok technikai rekonstrukcióra irányuló iniciatíváit valamely módon egy irányba terelni.

A pólusok kiválasztásánál nem válhatunk eleve valamiféle KGST-önellátási szemlélet rabjaivá. A pólusok felmérésekor előfordulhat az, hogy nagyobb kapacitásokat ajánlanak az egyes országok például szerszámgép-modernizálásra, mint amekkora az országcsoport ellátásához kell, és kevesebbet vasúti vontatóanyag modernizálására, mint amennyi ellátná a KGST szükségleteit. Ez egyáltalán nem baj. Ha ugyanis sikerül gyorsan modernizálni a szerszámgépipart, s annak termékeivel a fejlett tőkésországok piacain versenyképesek leszünk (illetve lesznek a gyártó országok) nagyobb nehézségek nélkül beszerezhető a vasutak modernizálásához szükséges korszerű vontatókapacitás. Az már később eldöntendő kérdés, hogy a továbbiakban szükséges-e az utóbbi kiépítése is, vagy be lehet rendezkedni hosszabb távon is importra. A KGST önellátási törekvéseknek akkor lenne létjogosultságuk, ha gazdasági vagy adminisztratív nyomás alatt lennénk. Egyébként az önellátás csak a honvédelemmel kapcsolatos kapacitások terén indokolt. Amennyiben ezek a feltételek megszűn-

nek, nem vagyunk kiszolgáltatva a fejlett tőkésországok kénye-kedvének, s ezért teljesen egyenrangú exportőrként, illetve importőrként léphetünk fel. *Az egész szemléletmód azon a belátáson alapszik, hogy potenciális függésünk a tőkésországoktól általában nem abból adódhat, hogy ezt vagy azt a konkrét terméket, termékcsoportot termeljük-e vagy importáljuk, hanem abból, hogy a termékek bizonyos körét képtelenek vagyunk elegendő mennyiségben és minőségben termelni.* Ha népgazdaságaink technikai szintje kezdetben a pólusokon, később mind szélesebb területen felemelkedik az övékére, akkor függetlenek leszünk tőlük akkor is, ha különben fontos termékeket részben vagy egészben importálunk. Ez a szemlélet megszabadít bennünket (persze csak fokozatosan, a feltételek változásának függvényében) attól, hogy kis hatásfokkal erőltessünk olyan rekonstrukciós folyamatokat, amelyekre a feltételek egyik országban sem értek meg kellőképpen, és nagy bonyodalmakba keveredjünk az országcsoport érdekében végrehajtott, de kis hatásfokú átállítások költségeinek nemzetközi kompenzálásával. Nagyon durván megfogalmazva *a kis európai szocialista országok józan belátására lehet bízni azt, hogy milyen ágazataik, termékeik rekonstrukcióját látják a legkedvezőbben megoldhatónak, s ehhez a kellő nemzetközi segítséget meg kell adni a felfejlesztéshez és a piaci realizáláshoz.* A Szovjetunió önmagában elég nagy egység ahhoz, hogy meghatározhassa saját súlypontjait, egyeztetve azokat a népi demokráciák súlypontjaival. Rendelésekkel, tőkebefektetésekkel befolyásolhatja a súlypontok keletkezését a kis szocialista országokban.(9)

A pólusok kiválasztása és működésbe hozása terén azonban ajánlatos a kölcsönös nemzetközi tájékozódás és koordináció, elsősorban azért, mert a technikai apparátus egy részét a fejlett tőkésországokból importáljuk. Egy ország számára sem érdektelen annak felmérése, hogy milyen ár- és hitelfeltételek mellett milyen technikai paraméterekkel rendelkező felszereléseket lehet beszerezni az egyes országokban. A kölcsönös tájékozódás javíthatja tárgyalási pozícióinkat, meggyezésekre vezethet a vásárolt licencek milyenségére, a kapacitások optimális méreteire, a gyártmányok esetleges együttes továbbfejlesztésére.

tésére, közös külföldi fellépésre, kooperációra stb. vonatkozólag. Ez a tájékoztatás és koordináció végbement a kétoldalú együttműködési vegyesbizottságokon, de a KGST ágazati szervein keresztül, sőt közvetlenül a vállalatok szintjén is. A legfontosabb az *operativitás*, amely meghatározza a legkedvezőbb formát, illetve a konkrét hatáskörök „hierarchiáját”.

A mechanizmus uniformizálásának veszélyessége

Helyes az a felismerés, hogy a nemzetközi mechanizmust meg kell szabadítani minden olyan vonásától, amely az iparilag fejlett országokat a technikai forradalom küszöbének átlépésében akadályozza. A célszerű nemzetközi mechanizmusnak tehát tartalmaznia kell egy olyan elemet, amely adott esetekben lehetőséget ad egyik vagy másik országban egyik vagy másik iparág gyors fejlődési előreugrására: a fejlődési modell polarizálódási oldalának érvényesülésére.

A közgazdasági közvéleményben az a meggyőződés él, hogy a szabadverseny minden esetben polarizációhoz vezet. Ez általában így is van, de csak akkor, ha a versenyben részt vevő ártermelő egységeknek nincs módjukban védekezni, kivonni magukat valamilyen módon a piaci impulzusok hatása alól. A nemzetközi gazdaságban ahhoz, hogy a szabadverseny gyorsan polarizáljon, a gazdasági egységek (nemzetgazdaságok) egymáshoz viszonyított erőviszonyainak olyan mértékben kell eltérni egymástól, hogy a gyengébb, fejletlenebb gazdaságok számára a nagy és fejlett gazdaságokkal való együttműködés — még ha az polarizációt eredményező együttműködés is — nagyobb fejlődési lehetőségeket biztosítson, mint az, ha kivonja magát az együttműködés alól. Ellenkező esetben a kisebb vagy fejletlenebb gazdaság védekező álláspontra helyezkedik, korlátozza az együttműködést, akadályozza, esetleg *megakadályozza* a polarizációt. Szélső esetekben a szabadpiaci impulzusok hatására izolációs jelenségek léphetnek fel.

Mi a helyzet a KGST-ben?

A szabadpiaci mechanizmus akkor hatna egyértelműen a polarizált modell érvényesülése felé, ha az egyes együttműködő országok termelési-eszköz-gyártó kapacitásainak technikai színvonala között igen nagy eltérések lennének. Azonban ez az eset nem áll fenn. A gyártmányok technikai színvonala általában ugyanabban a nagyságrendben mozog. Ennek következtében fellép egy olyan strukturális tényező, amelynek hatását bármely mechanizmusnál lehetetlen nem figyelembe venni, az ti., hogy elavult termelési eszközök tekintetében a KGST-országokban túltermelés van, modern berendezésekben és nyersanyagokban pedig hiány.

Vegyük például az *árakat*. Jelenleg fix árak érvényesülnek az országaink közötti kereskedelemben. Igaz ugyan, hogy ezek az árak nem is olyan fixek, mint ahogyan azt gondoljuk, hiszen a kétoldalú árustruktúra és fizetési mérleg függvényében elég tág korlátok között mozognak, kétségtelen azonban, hogy mozgásukat számos tényező jobban befolyásolja, mint a kereslet-kínálat. Alapjában véve tehát mégis inkább a fix árakhoz hasonlítanak. Tételezzük fel, hogy felszabadítjuk az árakat. Az árarányok ezek után a kereslet-kínálat játékszabályainak megfelelően el fognak mozdulni, és pedig abban az irányban, amelyikben strukturális problémáink összesűrűsödnek. A korszerűtlen gépi berendezések olcsóbbodnak, a modern gépi berendezések, nyersanyagok, élelmiszerek drágulnak. Az elavult technikájú gépipari exporttal rendelkező országok a szükséges nyersanyagokért nagyobb nemzeti munkavolument kénytelenek adni.

Ez két következményhez vezethet:

a) vagy úgy ítélik meg ezek az országok, hogy a foglalkoztatás fenntartása érdekében ha törik, ha szakad, meg kell termelniük a gépeket, hogy behozhassák a szükséges nyersanyagokat. Ez esetben a fogyasztás és felhalmozás terhére is biztosítják a gépexportot, mind messzebb kerülve ezúton attól, hogy eszközöket teremtsenek gépiparuk modernizálására. Lényegében ugyanez az eset áll fenn akkor is, ha a nyersanyagok egy részét hazai, gazdaságtalan lelőhelyek kiaknázására fordítják;

b) vagy csökkentik a nyersanyagimportot, kevésbé csökkentve a

gépxportot, ezzel egyidőben csökken a termelés, munkanélküliség keletkezik, aminek felszámolására kénytelenek más ágakban beruházni, ezzel ismét a gépipar modernizálása elől vonva el az eszközöket.

Mit nyerhet a gépimportáló ország az arányeltolódás által?

a) Adott nyersanyagexport-volumenért több KGST-eredetű gépet kap, következésképpen olcsóbban és gyorsabban jut el abba a nem irigylésre méltó állapotba, amelybe az előbbi ország eljutott.

b) Nyersanyagexport-alapja szabadulhat fel, amelyet átírányíthat tőkés viszonylatra, és modern gépi berendezéseket importálhat.

A négy variáció közül az egész országcsoport számára csak a legutolsó jelent tényleges hasznot. Bizonyos érvek persze amellett szólnak, hogy a korszerű berendezések gyártása a fejlettebb országokban gyorsabban fejlődjék. A fejlettebb KGST-országokban a modern technika bevezetésének és továbbfejlesztésének a feltételei — különösen személyi feltételei — jobban adottak, mint a kevésbé fejlettekben. Következésképpen *az importált modern technika a fejlett országokban magasabb határfokkal hasznosul, mint a kevésbé fejlettekben.*

A termelőerők fejlődésének mai üteme mellett, különösen a gép- és vegyiparban majdnem mindegy, hogy egy gyártás vagy gyártmány 5 vagy 10 éve avult-e el. Ezért az egész országcsoport fejlődési perspektívája érdekében célszerűbb lenne a modern technika tömeges bevezetését a fejlettebb, annak befogadására jobban felkészült országokban kezdeni. *Ezt a célt azonban az árak hirtelen és általános felszabadítása nem szolgálja.*(10)

Mondhatnánk, hogy mindez igaz, de ilyen sarokba szorítás körülményei között a fejlettebb országok kénytelenek lennének modernizálni termelési eszköz-gyártásukat, s ez végül is hasznára válna az egész országcsoportnak is, és az illető országnak is.

Addig egyet lehet érteni a gondolatmenettel, hogy az árak csökkenése, s ennek folytán a fizetési mérleg egyensúlyának megbomlása a napnál is világosabbá tenné ezen országok előtt, hogy technikai fejlődésük nem kielégítő. A szabadpiac szelektál az exportstruktúrában, ami eddig „puha” cikk volt, az nem lesz továbbra is exportálható,

vagy csak alacsony áron kerül a piacra, s ez gondolkodóba ejti az elavult áruk termelőit: valamit kell tenniük az elmaradás behozása érdekében.

De mit tehetnek? Vásároljanak tömegesen nyugati licenceket és technikát? Mivel fizessenek? Nyersanyagból, mezőgazdasági termékekből — amit el tudnának adni nyugati piacokon — maguk is importra szorulnak, exportlehetőségük rendkívül korlátozott. A jelenleg nagy volumenű, de technikailag elavult cikkeket exportáló országokat nem elég „észretéríteni”. Egy *ilyen jellegű „észretérítés”* nem változtat azon az alapvető tényen, hogy világgazdasági méretekben is jelentős volumenű termelési kapacitások *épültek fel* viszonylag elmaradott technikai szinten, mégpedig eleve exportra számítva.

Ezek az exportkapacitások ráadásul igen széles termékválasztékot ölelnek fel. Ezt a termelőkapacitást egy csapásra és gyors ütemben modernizálni fizikai képtelenség. A fizetési mérleg viszont szorítja őket, nem hagy lélegzetvételnyi szünetet, hogy megfontoltan elkezdjenek valamit tényleg fejleszteni. A realizálás egészbeni vagy részbeni lehetetlenülése a kapacitások egészbeni vagy részbeni *leállítását* eredményezheti. Ez népgazdasági, világgazdasági, sőt világpolitikai kérdés. Nem az iparosítások hibáinak takargatásáról vagy elfedéséről van szó, hanem arról, hogy az iparosítás során — akár objektív kényszerhelyzet, akár szubjektív hibák miatt — keletkezett *gazdasági struktúra konzekvenciáit célszerű-e az érintett országokra áthárítani, vagy pedig közösen kell-e megpróbálni azokat az új helyzet követelményeihez igazítani.* Azt a kérdést kell elsősorban tisztázni, hogy a piaci automatizmusok szabadjára engedése folytán nem fulladnak-e bele az egyes országok gazdasági nehézségeikbe hamarabb, mintsem hogy az „észretérés” *nyomán segíteni tudnak magukon?*

Vegyük a szabadpiac másik fő kritériumát, a *multilaterális cserét konvertibilis valuta segítségével.* Ez nagyon leegyszerűsítve annyit jelent, hogy a külkereskedelmi mérlegeket nem feltétlenül kell évenként kiegyenlíteni, az egymás között keletkező egyenlegeket egymásnál elvásárolhatják, a hiteleket forgathatják.

Itt ismét két ponton sűrűsödhetnek össze a problémák. Az egyik

ismét a gélexport kérdése, de ezúttal szélesebb értelemben. Jelenleg a kétoldalúság körülményei között a gépcsere nagy része úgy megy végbe, hogy a fejlettebb országok nagy volumenű gépet importálnak a kevésbé fejlettektől, főleg azért, hogy a maguk nagy volumenű gépxportját biztosítani tudják. Ez megszűnne, mert a fejlett országok nem lennének hajlandók olyan gépeket átvenni, amelyeket otthon meg tudnak termelni. Ez súlyosbítaná a fejlettebbek gépxport-lehetőségeit, de veszélyeztetné a kevésbé fejlettek gépiparát is, amelynek kapacitását eleve az exportra termelés szükségletei szerint szabták meg. (11)

Vannak olyan országok, amelyek ma is nagy súllyal mezőgazdasági eredetű termékeket szállítanak a többi szocialista országoknak, mégpedig nem ún. „kemény” cikkek — takarmányt, húst —, hanem friss zöldséget, gyümölcsöt, konzerveket. A kereslet e cikkek iránt meglehetősen merev, és különösen megmerevedik abban az esetben, ha a fejlettebb országokban a gépeladási nehézségek tovaryűzése folytán nem lesz mód a piacok feltöltésére ilyen jellegű cikkekkel. Ebben az esetben ezek az országok vagy radikálisan lassítják az iparosítás ütemét, vagy pedig strukturálisan eladósodnak a fejlettebb országok felé, illetve azon országok felé, amelyeknél a kereskedelmi passzívumuk végül is lecsapódik.

Tulajdonképpen itt is az ármechanizmus kapcsán leírt folyamat megy végbe, csak itt nem az arányváltásokban jut kifejezésre az országok társadalmi munkájának leértékelése, hanem a valutaárfolyamok mozgásában.

Célszerű-e hirtelen, felkészületlenül olyan helyzetbe hozni az egyes szocialista országokat, amely *nem ösztönzés, hanem büntetés számukra, amely nem a kibontakozásban segíti őket, hanem beljebb kergeti őket egy zsákutcába?* Meggyőződésem, hogy nem. A következményeket természetesen meglehetősen végletesen fogalmaztam meg azért, hogy plasztikussá tegyem a tendenciát. Nyilván nem vezetne azonnali és látványos csődhöz a nemzetközi szabadpiaci mechanizmus bevezetése egy országban sem, két okból:

a) egyrészt a *fegyverek kétélűek*. Az elavult gépek termelésére for-

dított társadalmi munka leértékelése, amint említettem, nemcsak a fejletteket sújtaná, hanem a kevésbé fejletteket is, akik vagy teljesen elesnének a gélexport-lehetőségektől, vagy pedig igyekeznének fenn tartani a gépimportot azért, hogy gépeket exportálhassanak. *Vagyis visszakanarodna a helyzet a mai állapot felé;*

b) másrészt a nemzetközi szabadpiac meggondolatlan kiszélesítése olyan gazdasági zavarokat eredményezne, amely a Szovjetunió érdekeit is érintené a közép- és kelet-európai térségben. Következésképpen ismét az az igen költséges szerep várna rá, hogy összegyűjtse a kiegyenlítő szaldókat, meghitelezze a nyersanyagimportokat és a fizetési-mérleg-hiányokat: *vagyis saját magára vállalja, ha ideiglenesen is, az egyes országok társadalmi munkája leértékeléséből származó hátrányokat.*

Mindez alapján véve a „semmiért” menne végbe, mert sem a népgazdasági struktúrák újraelrendeződését nem segítené elő az optimum irányában, sem a fejlett tőkésországok technikájának tömeges és hatékony átszivattyúzását nem gyorsítaná meg.

Ellenkezőleg, olyan újratermelési zavarokhoz vezetne, amelyek áttekinthetlenné tennék a képet országos és KGST-méretben, valamint a Szovjetunió olyan erőit kötné le, amelyre igen nagy szüksége volna magának is a technikai forradalom végrehajtása közben.

A KGST-országok közösségében jelenleg nincs meg a gazdasági egyensúlynak az a minimuma, amely lehetővé tenné a piaci mechanizmusok igen erős megszorítások nélküli alkalmazását annak a veszélye nélkül, hogy az egyensúlytalanság állapota a bomlás állapotába csapjon át. Mindez nem azt jelenti, hogy a jelenlegi KGST együttműködési forma is nem ugyanebben az irányban hat, csupán arra figyelmeztet, hogy az egyik véglet által okozott hibákat nem másik véglettel lehet kijavítani, hanem a konkrét feltételekhez igazodó differenciált módszerekkel.

A mechanizmus differenciálásának alapvető kritériumai

Más eszközöket kíván a pólusok területén az együttműködés a nyersanyagellátásban, és ismét mást a fogyasztási cikkek és szolgáltatások cseréjében. Más módon kell mindezt megoldani egymáshoz közel eső technikai felkészültségű és struktúrájú országok egymás közötti együttműködésében akkor, ha fejlettebbek, és másképp, ha kevésbé fejlettek. Más eszközök felelnek meg a különböző fejlettségi stádiumban levő országok együttműködése esetén, és végül sajátos eszközöket követel a nagy és kis országok kooperációja is. Vázoljuk fel a továbbiakban a következő együttműködési típusok követelményeit:

a) a nagyjából egy színvonalon mozgó fejlett kis országok együttműködését a pólusok fejlesztésében;

b) a különböző fejlettségi stádiumban levő kis országok együttműködésének néhány követelményét a pólusok fejlesztésében;

c) a kis és nagy országok együttműködése mechanizmusának néhány alapkövetelményét, egyrészt a pólusok fejlesztésében, másrészt a nyersanyagellátásban;

d) a fogyasztási cikkek területén való együttműködés mechanizmusának néhány vonását a súlypontozás (pólusképzés) korszakában.

Fejlett kis országok együttműködése a pólusok fejlesztésében

Az előzőekben kifejtettek alapján állíthatjuk, hogy a jelenlegi helyzetben nem volna reális célkitűzés egy olyan nemzetközi tervet kidolgozni — még informatív jelleggel sem —, amely a technikai rekonstrukció összes területét felölelné és egyben szét is osztaná a szerepeket az egyes országok között. Nagyjából arra vagyunk utalva, hogy rábízunk az országokra, döntsék el maguk, hogy saját technikai fejlődésük szempontjából mit tartanak a legfontosabb ágazatoknak, hol rendelkeznek szellemi kapacitásokkal, kvalifikált munkaerőtömegek-

kel és beruházási eszközökkel, és milyen forrásból kívánják biztosítani a hiányzó eszközöket. E tekintetben az országok egymás között információkat cserélnek, és tevékenységüket két- vagy többoldalúan koordinálják. A KGST katalizálni tudja az információk cseréjét és egyengetni képes az utat a koordinációhoz.

Előre várható, hogy a kulcságazatokon belüli technikai fejlődés a négy közép-európai KGST-országban, tehát az NDK-ban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon rohamosan meg fog indulni, amennyiben a nemzetközi együttműködés területén meglévő akadályok elhárulnak. Az ipari fejlődés intenzifikálásának feltételei ezekben az országokban érettek, sőt helyenként túlértek, a „holt kör” működik, ezért a nemzeti jövedelem növekedésének (különösképpen a fogyasztási alap növekedésének) meggyorsítása csak a technikai fejlődés gyorsításával, a tőkeefficiens romlásának megállításával lehetséges. Ugyanakkor termelési eszköz-iparuk egyelőre nincs tömegesen felkészülve az új technika termelésére, viszont kurrens exportalapjuk mind volumenét, mind választékát tekintve a fejlett tőkésországok felé igen szűk. Továbbá az is várható, hogy a rekonstrukció beindítását elsősorban az egymással és a Szovjetunióval kifejlesztendő munkamegosztás elmélyülése fogja kísérni. Az említett négy ország tehát várhatóan aktív kezdeményezője lesz a közlekedésnek részben a KGST felé, részben a fejlett tőkésországok felé.

A kooperáció eredményei persze a belső fejlődésben is, és a nemzetközi piacon is bizonyos konzekvenciákkal járnak, amelyek *ex post* revízióra kényszerítik a népgazdaságokat. Ezek a konzekvenciák az említett országokra nézve döntőek, mivel a pólusok népgazdaságuknak mintegy $\frac{1}{5}$ -ét, $\frac{1}{4}$ -ét teszik ki. Élesebb reakciókra is számíthatunk, és erős törekvésekre abban az irányban, hogy az *ex post* megállapítható eredményeket *ex ante* befolyásolják. Az sem valószínű, hogy a befolyásolás az elzárkózás irányában hatna akár szocialista, akár fejlett tőkés viszonylatban: amikor a tőkeefficiens javítása kerül a modell középpontjába, *reakciók nem mehetnek az elzárkózás irányába* (lásd nyugat-európai kis országok!). Végül, ha a realitás talaján akarunk maradni, azzal is számolni kell, hogy az említett or-

szágok által *abszorbeálható technikai színvonal a jelenlegi nyugat-európai szint.*

A feltételek ezek szerint a következők: *a fejlettebb kis KGST-országok termeléseszköz-gyártó iparuk rekonstrukcióját ipari kooperációjuk gyors elmélyítésével tudják megoldani, miközben a folyamat meggyorsítása végett nyugat-európai technikát importálnak.*

Ennek következtében a pólusok fejlesztésével kapcsolatos információcsere és koordinálás ezekben az országokban kiterjedtebb lesz, sőt magasabb formákat is ölthet. Létrehozhatnak közös beszerzési és értékesítési irodákat, közös kutató-tervező és fejlesztő intézeteket, a későbbiekben a vállalatok fuzionálhatnak.

Közben létrejönnek *ipari kooperációk is tőkés cégekkel.* A kooperációk tárgya alkatrész- vagy részegységgyártás, -szerelés, esetleg bizonyos végtermékek termelésére való ráállás. A kooperáció előnyös lehet ezeknek az országoknak, mert javítja a feldolgozóipari exportlehetőségeiket Nyugat-Európa felé, s ezzel növeli az importkapacitást. Ezzel hozzájárul a konvertibilisdeviza-fizetési egyenleg egyensúlyban tartásához. Előnyöket rejt magában a tőkés fél részére is, mivel lehetővé teszi a szocialista országokban levő alacsony bérszínvonal közvetett bekapcsolását a maga költségtényezői közé, és tőkéket szabadít fel a saját termelésének további modernizálására.

Ez a fejlődési fázis — úgy számítható — elkerülhetetlen. Azt kell mindössze biztosítani, hogy ne váljék strukturális tényezővé. Ehhez azonban a fejlettebb kis szocialista országoknak egyfelől *maximálisan igénybe kell venniük a közösség védelmét a hitelek frontján, másrészt maximálisan ki kell építeniük az egymás közötti termelési kapcsolatokat.* Az előbbi főleg a fizetési feltételeiket javítja és lehetőséget teremt az elérhető legmodernebb technika beszerzésére, az utóbbi pedig rekonstruált termelőapparátus hatékony felhasználásának és továbbfejlesztésének elemi feltétele. Jeleznünk kell még itt, hogy az egész kérdéskomplexum erősen összefügg a Szovjetunióval való együttműködés lehetőségeivel, erre azonban a későbbiekben fogunk részletesen rátérni.

Az a tény, hogy a termékegységre fordított nemzeti átlagmunkák

nem térnek el nagyságrendekkel egymástól, valamint a szoros termelési együttműködés szükségessége, amely viszont a mindennapos operatív döntések egész légióját követeli meg, arra ösztönzik a tárgyaló országokat, hogy *egymás közötti együttműködésükben széles körben éljenek a piaci mechanizmusokkal*. Ezek azonban csak annyiban vezetnek eredményre, ha a döntési operativitás biztosítása mellett nem vezetnek a legfontosabb fejlesztési célok elmosódására, vagyis, ha a piaci mechanizmusok állami befolyásolásának irányvonala is összehangolt. *A fejlett kis szocialista országoknak tehát célszerű a pólusok fejlesztésével kapcsolatos népgazdasági terveiket és egész gazdaságpolitikájukat a vállalatoknál, illetve vállalati egyesüléseknél magasabb szinten is összehangolni.*

Fejlett és kevésbé fejlett kis országok együttműködése a pólusok fejlesztésében

Az együttműködés olyan fejlett formái, amelyek a nagyjából azonos fejlettségű, előrehaladottabb iparral rendelkező KGST-országok között megvalósíthatók, nem minden vonatkozásban tekinthetők reálisnak olyan országok együttműködésében, amelyek között jelentős fejlettségiszint-különbségek vannak. Azok az együttműködési formák, amelyek kiválóan funkcionálnak a csehszlovák és NDK-érdekek közös nevezőre hozásakor, esetleg éppen ellenkező hatást érnek el akkor, ha mondjuk Csehszlovákia és Bulgária, vagy az NDK és Románia együttműködéséről van szó. Mások az együttműködés objektív feltételei (pl. nem alakulhat ki olyan tömeges iparágon belüli munkamegosztás a technikai felkészültség egyenlőtlensége miatt, monopolhelyzet kialakulásának a veszélye áll fenn stb. nem egyenlő nemzeti munkák cserélődnek egymással), és mások a csere feltételei is, valamint a különböző ágazatok termékeinek cseréje esetén —, ami jellemző — nem egyenlő hatékonyságú és keresletelaszticitású termelőtevékenységek cserélődnek. A fejletlenebb ország több emberi munkórát tartalmazó terméket exportál, mint amennyi az importtermékben

megtestesül, s ez akkor is igaz, ha egyébként az importtermék hazai termelésére neki még több munkaidőt kellene szánnia, mint amennyit az exportáru-volumenre fordított. A fejletlenebb ország tehát az exportban is leszakítja termelőerői hátramaradottságának keserű gyümölcsseit.

Ez azt jelenti, hogy *a kevésbé fejlett ország póluságazatai, illetve -üzemei bizonyos protekcionista védelemre szorulnak* azért, hogy az elemi erővel ható (s a fejlettebb országokban is államilag megtámogatott) versenyben el ne sorvadjanak, vagyis *egyfelől* ne maradjanak elszigetelt idegen testek sem az adott népgazdaságban, sem annak nemzetközi összefüggéseiben, *másfelől* ne kényszerüljenek szétforgácsolódni a gazdaságtalan önellátásra való berendezkedés miatt. Ezek igen fontos szempontok, mert reális veszélyeket fejtenek ki. Az elmaradottabb termelőerőkkel rendelkező országokban ugyanis a termelés modern „szigeteinek” létrehozása hatalmas erőket szív el a fajlagosan kevés terméktöbbletet termelő egyéb szektoroktól. Ezért ha a rohanó világtechnikával lépést akarnak tartani, akkor a „modern sziget” állandóan akkora beruházásokat követel, hogy igen sokára érik meg arra, hogy önfinanszírozóvá, sőt rekuperálóvá váljék. Rendszerint azonban nem ez történik, hanem az, hogy a „modern szigetet” elnyeli az „elmaradott tenger”. Nincs ugyanis elég felhalmozási eszköze a lépéstartáshoz, ezért az adott technikai szinten hagyják, ugyanakkor a népgazdaság sokféle termelési eszközt követel, ezért szélesítik a profilját, de nem a kor technikai követelményeinek megfelelően. Így a „modern sziget” néhány éven belül „zátonnyá” válik.

Mivel ezek a „modern szigetek” általában a technikai forradalom szempontjából kulcshelyeken alakultak ki, ezeket feltétlen közös érdekünk nemcsak megmenteni, hanem segítséget is nyújtani „modern kontinenssé” tehát póluságazattá, illetve ágazatkomplexummá való kiterjesztésükben.

A román kőolajfinomító és petrokémiai kapacitások tipikus példái ezeknek a póluscsíráknak. A nemzetközi együttműködésnek egyik igen értékes feladata lehet ezek fenntartását, sőt továbbfejlesztését elősegíteni (feltéve persze, ha az illető államok ezt igénylik). Arra,

hogy a jelenlegi állapotban célszerű-e *közvetőből* újabb „modern szigetet” létrehozni, nem lehet egyértelmű választ adni. Az az érzésünk, hogy akár célszerű, akár nem, a közeljövőben nem fog rá energia jutni, tekintettel a fejlettebb országokban meglévő, kiterjedtebb pólusok gyors rekonstruálásának nagy eszközigényeire. Ezek rekonstrukcióját követően azonban a súlypont át fog tevődni ilyen „modern szigetek”, majd később szélesebb pólusok tömeges létrehozásának elősegítésére a kevésbé fejlett országokban is.

A fejlettebb országokban működő pólusok és a „modern szigetek” között egyébként célszerű a közvetlen termelési kapcsolatokat is bővíteni, figyelemmel azonban a következő néhány, fontos, speciális szempontra:

a) a fejletlenebb országokban működő „modern szigetek” népgazdasági funkciója sok esetben nem is elsősorban a népgazdaságnak az ellátása korszerű termékekkel, hiszen a termelőfelhasználás egésze nem is érett sokszor e termékek befogadására. Jó pár évig arra sem igen lehet számítani, hogy a termékek nagy tömegeit szocialista országba tudják szállítani, mivel a hitelben importált berendezések törlesztésére fordítják szinte az egész termelést;

b) ezért a közvetlen termelési kapcsolatok ideiglenesen nem annyira az effektív specializációra és kooperációra kell hogy irányuljanak, hanem ennek az előkészítésére, arra az esetre, ha a termékek egy jelentősebb része felszabadul a kötöttségek alól. Figyelemmel kell lenni arra is, hogy a vásárolt licencek egy része ahhoz a feltételhez kötött, hogy azt az illető ország nem adhatja tovább: tehát a termékek egy része nem is képezheti nemzetközi átprofilírozás tárgyát. Ez esetben az együttműködő félnek célszerű más termékek gyártására és exportjára berendezkedni, a kevésbé fejlett fél számára ugyanis ez a körülmény determinálja az exportálható termékek egy részét.

A póluskörön belüli munkamegosztás köre tehát sokkal körülhatároltabb, és számos akadályozó tényezővel terhelt. Következésképpen e két országcsoport közötti együttműködésben tovább fognak élni a mai kétoldalú árucseré jelentős elemei, s a közvetlen piaci mechanizmus elemeinek szélesítése csak olyan mértékben célszerű, amilyen

mértékben eltűnnek a lényeges differenciák a népgazdaságok egésze, de különösen a pólusok fejlettségi szintje és kiterjedtsége között. Ez azonban nem egy-két év távlata.

Együtműködés a kis országok és a Szovjetunió között

Az eddigiekben szándékosan nem tértünk ki a kis országok és a Szovjetunió együtműködésének problémáira, mert ez egészen sajátos elméleti és gyakorlati problémákat vet fel. A specifikum részben a méretaránykülönbségből, részben a Szovjetunió speciális gazdasági problémáiból adódik.

A nagy- és kiscgazdaságok együtműködése általában — függetlenül a Szovjetunió speciális problémáitól — sok sajátos vonást mutat. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a munkamegosztás a nagygazdaság és valamely kisebb ország között *sohasem hozhat létre egyforma szintű összefonódottságot*. Ha például Csehszlovákia évi nemzeti jövedelmét 100-nak vesszük, akkor durva megközelítéssel a Szovjetunióé 1500. (12) A csehszlovák nemzeti jövedelemnek mintegy 15%-a az a termékvo-lumen, amelyet szovjet exportra termelnek, ami viszont a szovjet nemzeti jövedelemnek nincs egészen 1%-a. A csehszlovák nemzeti termék igen jelentős hányadának realizálása függ attól, hogy sikerül-e a Szovjetunióval megegyeznie, és milyen módon, a Szovjetunióban ez az arány viszont elenyésző. Tegyük még hozzá, hogy a kis Csehszlovákiában az exportált termékek zömét eleve exportálási céllal fel-épített üzemekben termelik meg, a termékek semmiképpen nem helyezhetők el belső piacon, viszont az exportáló ágazatok fenntartása és fejlesztése a sarokkő, amelyen a csehszlovák népgazdaság tovább-fejlődése áll vagy bukik. A Szovjetunió számára egy esetleges csehszlovákiai eladhatatlanság esetén az exportból vissamaradó termékek akár beruházásra, akár fogyasztásra, akár tartalékképzésre minden különösebb gond nélkül felhasználhatók. Az export ellenében behozott importcikkek zöme is szerves része a csehszlovák újratermelési

folyamatnak, mert vagy nem tudja azokat előállítani (pl. nyersanyagok), vagy eleve lemondott a termelésükről, számítva arra, hogy a Szovjetunióból importálja azokat. A Szovjetuniónak nem kell lemondania semmilyen termék tömeggyártásáról ahhoz, hogy befogadjon még cseh-szlovák termékeket is.

E specifikum lényege tehát az, hogy amíg a *kis ország a nagyhoz strukturálisan nő oda, addig a nagy ország számára ez a kapcsolat jóval kisebb jelentőségű*. Ennek következtében a kapcsolatok intenzitásának változásai a kis országok számára viharos fellendülést, illetve alapjait megrázó zökkenőket okoznak, míg ugyanezek a nagygazdaságban alig észrevehetően gyűrűznek csak tova.

Éppen ezért a nagy ország az egyes kis országokkal fennálló gazdasági kapcsolatait erősen *differenciálhatja* aszerint, hogy milyen *mértékben* és milyen *irányban* látja célszerűnek a gazdaság fejlesztését.

Mi jellemzi ezen általános méretaránykülönbségen túl a Szovjetunió munkamegosztását a kis európai szocialista országokkal? Elsősorban az, hogy a munkamegosztásra rányomja a bélyegét a szovjet népgazdaság világpolitikai és gazdasági pozíciója, valamint gazdaságának ellentmondásossága, fény- és árnyoldalai.

A Szovjetunió a kis szocialista országokkal fennálló kapcsolataiban mindig előtérbe helyezte — a proletár internacionalizmus szellemében — a segítség elvét. E megfontolás alapja az, hogy a korábbi nemzetközi kapcsolataiktól az embargó által radikálisan megfosztott kis országoknak lehetőséget és segítséget kellett nyújtani iparuk minél gyorsabb kifejlesztéséhez, vagyis ahhoz a folyamathoz, amit a korábbiakban „strukturális forradalomnak” nevezünk.

A szovjet gazdaság e segítség nyújtására naprakész volt:

a) a nyersanyagszegény kis országok iparosításához biztosítani tudta a legszükségesebb nyersanyagokat;

b) folyamatosan ellátta a fejlődő feldolgozóipart rendelésekkel, ezáltal biztosította a realizálási lehetőségeket;

c) a legfontosabb alapanyag- és alapgépipari ágakat egyes esetekben csaknem kamat nélküli — hosszú lejáratú hitellel ellátta gépi felszerelésekkel;

d) a cserearányok terén elismerte a kis országok egymás közötti forgalmában kialakult kereslet-kínálati viszonyokat, a gépi berendezések árárányának emelkedését a többi termék árához képest, ezáltal a *terms of trade*-n keresztül is támogatta a kis országokat.

Azt is hozzá kell tenni, hogy ez a kapcsolat, ha egyenként nem is érintette lényegesen a szovjet népgazdaságot, együttesen már érezhető hatású volt, hiszen a szovjet népgazdaság egy, a maga népgazdaságának mintegy felényi nagyságrendű országkomplexum fő piaca és nyersanyagszállítója, olykor hitelezője, ennek összes hatékonysági és egyéb következményeivel együtt.

Külön kiemelendő a *szovjet piac* szerepe és funkciója. Amint már említettük, a Szovjetunió gazdasága egyenlőtlenül fejlett, a magas fokú automatizált termeléstől az alapgépesítés színvonaláig minden fokozat megtalálható.

Éppen ezért a Szovjetunió elvileg alkalmas piac iparosodó és a magasan iparosodott országok feldolgozóipara számára egyaránt. A szovjet gazdaság fel tudta szívni az alig néhány hónapos vagy éves múlttal rendelkező román és bolgár gépipari termékeket éppúgy, mint a nagy múlttal rendelkező csehszlovák, NDK vagy magyar gépipar bonyolultabb, igényesebb gyártmányait. Minthogy azonban a maga technikai fejlődését a Szovjetunió főleg olyan kiemelt és elszigetelt területekre volt kénytelen koncentrálni, amelyekben — gazdaságon kívül eső megfontolások alapján — teljes önellátásra rendezkedett be, az importfelszerelések iránti követelményekben és az exportberendezések technikai értékében nem tartott lépést a fejlett tőkésországokkal. Általában megelégedett azzal, ha „tegnapelőtti” technikát szállítanak neki, és általában maga sem nyújtott ennél jóval magasabb színvonalat. Ez persze az esetek többségére vonatkozik, és nem minden egyes esetre. Ott, ahol valamilyen különleges oknál fogva kénytelen volt a magas szintet tartani, megkövetelte a modern technikát (pl. a hajóiparban), s ott, ahol maga is a világ élvonalában volt, szívesen átadta berendezéseit, licenceit, termelési tapasztalatait a többi szocialista országnak (pl. a kitermelőiparban, energetikában, kohászatban).

Ilyen módon a *szovjet gazdaság a maga hatalmas méreteivel abba az irányba befolyásolta a vele együttműködő kis európai szocialista országok fejlődését, hogy sikeresen és gyorsan meg tudják valósítani a strukturális forradalmat.*

Ma a szovjet gazdaság *összefogó szerepe*(13) mindenekelőtt a nyersanyagellátás és a hagyományos technikaimport területére korlátozódik. A nyersanyagellátás területén a kis országok egyértelműen rá vannak utalva, ezt kielégíteni azonban a korábban ismertetett hatékonysági problémák miatt a Szovjetunióknak mind nehezebbé válik. Ellenkező oldalról is fennáll a ráutaltsági helyzet. A Szovjetunió mindinkább égető szükségét érzi a legmodernebb technika alkalmazásának, ezért mind kevésbé válik érdekeltté a hagyományos technika vásárlásában.(14)

Ez a kettős érdekeltsege ösztönösen a gazdasági kapcsolatok lazítása felé hat. E lazulás viszont létében fenyegetné az európai kis szocialista országok gazdaságát. Marad tehát a kapcsolatok fenntartása politikai megfontolások alapján, némi eltolódásokkal a fogyasztási-cikk-import javára, ahol a népi demokráciák még sikerrel bedolgozhatnak a szovjet fogyasztói piac szükségleteinek kielégítésére.

A vázolt helyzet nagyjából meghatározza azokat a formákat is, amelyek között a szovjet gazdaság a többi szocialista országgal érintkezni tud.

Az egyik tényező, amellyel reálisan számolni kell az, hogy a Szovjetunió a népi demokráciákkal jelenleg nem osztja meg a termelési profilokat, éppen azon a területen, ahol a technikai fejlődés világvonalában jár. (Még a belső népgazdaságtól is meglehetősen elszigetelt ez a szektor.) Ezt a tényt együttes jól felfogott biztonságunk érdekében tudomásul kell vennünk.

A másik tényező az, hogy a Szovjetunió termelőerőinek elért fejlettségét és fejlődési lehetőségeit illetően más dimenziókban haladhat előre, mint a kis országok. *Az ő számára a nyugat-európai („tegnapi”) technika tömeges importja előreláthatólag olyan ugródeszka, amelyről közvetlenül és tömeges méretekben lendül át a „mai” és „holnapi” technika színvonalára.* A szocialista világgazdaság a technikai rekonstruk-

ció előrehaladtával újra fog rétegeződni, a Szovjetunió előretör, és a kis szocialista országok egy bizonyos távolságból lesznek csak képesek követni. A fejlettségi szintek a nemzetgazdaságok igen szoros integrációjában találkozhatnak.

A középtávú jövő tehát a Szovjetunió és az európai szocialista országok között olyan munkamegosztási típust helyez kilátásba, amikor a Szovjetunió meghatározó szerepe a munkamegosztáson belül már nem a nyersanyagszállító és késztermék-abszorbeáló pozíciójából fakad, hanem a legmodernebb technika egészének kifejlesztéséből és exportálásából.

Egy ilyen típusú együttműködés távlatairól és mechanizmusáról azonban még korai beszélni. Kétségtelen, hogy teljesen más lesz, mint a mai, de hogy milyen lesz, arról sem a mai együttműködésünkökből, sem az USA és a nyugat-európai országok gazdasági kapcsolataiból nem lehet következtetni.

Legáltalánosabb technikai vonatkozásain kívül *Perroux* elmélete sem ad útbaigazítást. A szovjet „*économie dominante*” szocialista jellege lényegesen befolyásolja annak egész nemzetközi hatását, annak mértékét és irányát egyaránt.

Van azonban egy távlat, amit már valamelyest képesek vagyunk belátni. Ez az a korszak, *amikor a Szovjetunió betelepíti a nyugat-európai technikát, mint a távlatok felé vivő ideiglenes ugródeszékát, s ezzel együtt és egyidejűleg a kis szocialista országok is átveszik ezt a technikai színvonalat, mint számukra reális fejlettségi optimumot.*

A két folyamat időbeli egybeesése olyan körülmény, ami megkönnyítheti a kis országok számára a technika importját is, és annak hatékony üzemeltetését is.

Arra ugyanis lehet számítani, hogy a Szovjetunió fejlődésének ebben a fázisában célszerűnek tartja a sorrendezést, súlypontképzést, s ennek következtében a munkamegosztást a kis országokkal. Így mind ő, mind a kis országok együttesen szélesebb területen és nagyobb mélységben fogadhatják be a modern termelőapparátust, csökkentve ezáltal az ágazatok egyenlőtlen fejlődése által kiváltott népgazdasági feszültségeket. Számítani lehet tehát arra, hogy a Szovjetunió a pol-

gári termelés területén ebben az időszakban érdekelt lesz a fejlesztési koncepciók egyeztetésében, a közvetlen együttműködésben.

Egyben számítani kell arra is, hogy a Szovjetunió a maga rekonstrukciójának minél zavartalanabb lebonyolítása érdekében a katalizátor szerepét vállalja a kis országok közötti kooperáció megszervezésében. Ez ismét előnyös, mivel nagymértékben megkönnyíti az egymás közötti sokoldalú egyeztetést, és egyben erősíti a pozíciókat a nyugat-európai technika piacán. A katalizátorszerep elsősorban abban merül ki, *hogy rendeléseivel irányítja az egyes kis országokban a rekonstrukció időbeli ütemezését, mint legnagyobb rendelő megköveteli a megfelelő mennyiségű és minőségű termékek gyártását és azok fejlesztését, ennél fogva kedvező előfeltételeket teremt a kis országok egymás közötti kooperációjának kibontakozásához.* Ez utóbbi viszont elsőrendű előfeltétele annak, hogy a nyugat-európai országoktól a megfelelő színvonalú licenceket, eljárásokat és berendezéseket tudjuk importálni, s elkerüljük azt, hogy bármely ágazatban bármely fejlett tőkésország monopolhelyzetet teremthessen az egyes országokban. Amennyiben a Szovjetunió ezt el tudja érni, a legnagyobb szolgálatot teszi a szocialista országcsoporthoz, a két rendszer közötti versenyben, s egyben megkönnyíti a maga továbbfejlődését is.

Ahhoz azonban, hogy az új technika tömeges bevezetéséhez a Szovjetunió kellő felhalmozási eszközöket gyűjthessen, bizonyos mértékig lélegzethez kell jutnia. Hogy a honvédelemre fordítandó kiadásai csökkenhetnek-e, vagy tovább kell növelni azokat, gazdaságon kívüli tényezőktől függ. Azt azonban, hogy a *nyersanyagok kitermelésére* fordított termelési tényezők fokozódó mértékben szívják-e el a szovjet népgazdaság erőit a termelési eszköz-*gyártás* tömeges technikai felújításától vagy sem, ez már józan számítások és nemzetközi megfontolások alapján szabályozható. Érezhetően javítana mind a Szovjetunió, mind a kis országok helyzetén a felhalmozási eszközök olyan nemzetközi átcsoportosítása, amely közelebb vinné a kitermelést az optimális termelőhelyek felé.

Kétségtelen, hogy a nyersanyag-kitermelés hatékonysági problémá-

jának mindkét fél számára megnyugtató rendezése, vagy legalábbis érezhető enyhítése, olyan közeget teremtene, amelyben a pólusok közös erővel történő fejlesztése gyorsabban tudna előrehaladni.

Együttműködés a fogyasztási cikkek termelésében

A fogyasztási cikkek termelésének és e szektor nemzetközi együttműködésének elemzését csak annyiban tartjuk e tanulmány tárgyának, amennyiben megoldása vagy megoldatlanul hagyása befolyásolja a pólusok összehangolt fejlődését.

A két szektor közötti összefüggés a következő fontosabb pontokon érzékelhető:

a) A nemzetközi munkamegosztás a fogyasztási cikkek termelésében gazdaságosabbá, sokrétűbbé teszi ezt a szektort, a nemzetközi verseny jótékonyan hat a termékek minőségére. Mindez növeli az áru-bőséget, kedvező társadalmi háttérrel teremt a technikai fejlődéshez. Segít például megoldani azt az igen veszélyes helyzetet, hogy a népgazdaságok évente a nemzeti jövedelemnek rendszeresen kisebb hányadát termelik meg, illetve realizálják közösségi szinten fogyasztási cikkekben, mint amekkora összeget vásárlóerőként kibocsátottak. Vagyis permanens feszültség van a nemzeti jövedelem felhasználási arányai és a rendelkezésre álló végtermék áruösszetétele között. Ez pénzhígulást eredményez. A lakosság kezében levő, fogyasztási cikkek vásárlására fordítható pénz vesztit vásárlóerejéből. Áruhiány vagy részleges áruhiány keletkezik. A lakosság keresetének egy részét nem tudja elkölteni, s ez alááshatja a legrafináltabb ösztönzők hatékonyságát is. A gyors technikai fejlődés kedvező „kiskereskedelmi háttérre” pedig nem az áruhiány, hanem ellenkezőleg, a lakosság eladósodása az állam felé különösen tartós fogyasztási cikkekre vonatkozó részletakciók következtében.

b) Ez a jelenség talán a legszembetűnőbb éppen a Szovjetunióban, ahol a fogyasztási iparcikket (és élelmiszereket) termelő ágak struk-

turális részesedése és műszaki színvonala talán a legelmaradottabb. A Szovjetunió — amint az előzőekben említettük is — e téren kifejezetten rá van utalva a népi demokráciák termelőkapacitásaira. Várható tehát, hogy ilyen vonatkozásban mélyülni fog közöttük az együttműködés.

c) A pólus ágazatainak egy része, viszonylagos elavulásának függvényében állandóan átkerül a fogyasztási cikkek gyártó szektorba. A bombázógépekből személyszállító gépek, az elavult ipari automatikákból és elektronikus berendezésekből háztartási gépek, tv-készülékek, stb. lesznek. A nehézipar melléktermékei gyógyszerekként, tisztítószerökként, háztartási és ruházati cikkeként kerülnek a fogyasztóhoz. Ezt a folyamatot a gyors fejlődésbe lendülő technika siettetni fogja.

Az elmondottakból következik, hogy a fogyasztási iparcikkek külkereskedelmi forgalmának élénkülése sokoldalúan alátámasztja a pólusokon kiépítendő nemzetközi munkamegosztás fejlődését. Azokban az országokban, amelyekben bőséges export fogyasztásicikk-kapacitások vannak, az exportot nem kell különösebb intézkedésekkel ösztönözni. A fogyasztási cikkek termelése nem különösebben tőkeigényes, a termelés növelése nagyrészt betanított női munkaerő felhasználását jelenti, amelynek munkaalkalomhoz juttatása amúgy is problémákat okoz. Az egyetlen, ami fékezheti a munkamegosztás fejlődését, az a külkereskedelem és a termelővállalatok, illetve az exportpiac merev elszakítása egymástól, valamint a külkereskedelmi árak érzéketlensége a kereslet-kínálat változásaira. Itt tehát, hasonlóan a belső mechanizmusokhoz, igen jótékony szerepe lehet a piaci mechanizmusoknak mind a forgalmazott volumen, mind az áruk minősége és választéka tekintetében. A kis európai szocialista országok a könnyűipar területén kompetitív struktúrával rendelkeznek. *Az egészséges verseny feltételei adottak úgyszólván minden országban.*

Az elmondottak korántsem törekszenek sem teljességre, sem gyakorlati programadásra. Tudatában kell lenni annak, hogy a gazdasági élet igen sok dimenzióban veti fel a kérdéseket, s azokat igen nehéz részleteiben a priori megközelíteni anélkül, hogy az illúziók talajára

1. A KGST-országok jelenlegi együttműködési rendszerének problémái

Az európai szocialista országok közötti munkamegosztás jellege

Az eddigiekben — egyes világgazdaságtani problémák felvetésén túl — vázoltuk az európai szocialista országcsoport helyét és lehetőségeit a világgazdaság mai rendszerében, különös tekintettel a nyugat-európai tőkésországokkal kiépíthető kapcsolatokra, amelyek technikai fejlődésünk meggyorsítása szempontjából igen fontosak. A következőkben az európai szocialista országok nemzetközi gazdasági együttműködését elemezzük, és pedig két szempontot tartva mindenekelőtt a figyelem középpontjában:

a) alkalmas-e jelenlegi együttműködésünk arra, hogy a fejlett tőkésországokkal folytatott gazdasági kapcsolataink erősítése során ezekből a kapcsolatokból a lehető legnagyobb előnyt élvezzük, illetve hogyan célszerű korszerűsíteniünk kapcsolatainkat, hogy azok megfeleljenek ezen új követelményeknek;

b) alkalmas-e jelenlegi együttműködésünk arra, hogy az egyes országokban kifejlesztett (illetve nyugatról importált) új technika hatékonyan működhessen és gyorsan terjedhessen, illetve milyen korszerűsítésre szorulnak kapcsolataink e követelmények teljesülése érdekében.

Az elemzés során a nemzetközi együttműködés problémáját szélesebb értelemben tárgyaljuk: nem térünk ki az együttműködés mechanizmusának részleteire, hanem *a figyelmet mindenekelőtt azon feltételek elemzésére fordítjuk, amelyek meghatározzák az adott mechaniz-*

ne csúszunk. Mégsem tartjuk feleslegesnek az eddigi eszmefuttatást a következő szempontokból:

1. Annyi azért egy ilyen futólagos átgondolás alapján is bebizonyítható, hogy a KGST-együtműködés mechanizmusát két síkban kell differenciálni. *Egyrészt* a termelési eszközök — alapanyagok — fogyasztási cikkek (s talán különválasztandó a mezőgazdaság) síkján, *másrészt* a kis országok és a Szovjetunió, a kis országok és a fejlettebb, illetve kevésbé fejlett országok síkján.

2. A fejlettebb országok egymás közötti együttműködésében és a fogyasztási iparcikkek forgalma területén célszerűnek látszik a piaci mechanizmusoknak az eddigieknél jóval szélesebb körű alkalmazása, beleértve a termelővállalatok, kereskedelmi cégek egymással való szorosabb kontaktusát, az áralakulás rugalmassá tételét stb.

3. Az anyagok, energiahordozók (és valószínűleg a legfontosabb élelmiszerek) területén az együttműködés mechanizmusában nélkülözhetetlenek a nemzetközi termékmérlegek, a lelőhelyenkénti hatékonysági összehasonlítások, s ezek alapján egy széles körű nemzetközi beruházási hitelkonstrukció, amely a szükségletektől függően két vagy több oldalú lehet.

4. A pólusok fejlesztésével kapcsolatos nemzetközi együttműködésben országonként és ágazatonként igen differenciált mechanizmust kell felépíteni, amelynek építőelemei egyfelől az egyes országok fejlesztési programjainak egyeztetése, az együttműködő vállalatok, vertikumok közötti különböző mélységű közvetlen kooperáció, illetve integráció, és végül a technikai fejlődés elősegítésének nemzetközi bankja, amelynek tevékenysége kiterjedne a tőkés termelési eszköz-importhoz bizonyos mértékű koordinálására is.

Mindezek részletes kidolgozását természetesen csak akkor reális szorgalmazni, ha a pólusok fejlesztésében való együttműködésről az érdekelt országok között létrejön a megegyezés.

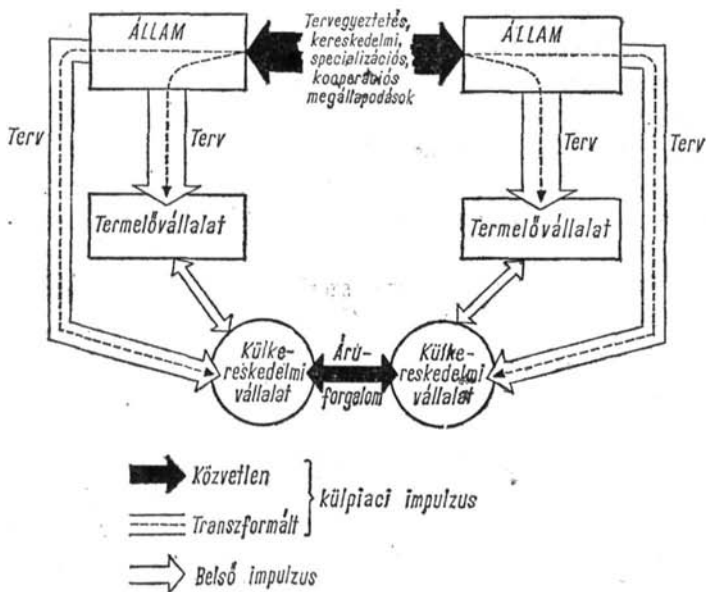
A mechanizmus rugalmasságának kritikus pontjai

A munka alapvető célja nem a szocialista nemzetközi együttműködés célszerű mechanizmusának kimunkálása, hanem mindazon feltételek felvázolása, amelyek determinálják az együttműködés modelljét. E feltételek közül már csak egy van hátra, az együttműködő népgazdaságok belső irányítási rendszereinek különbözősége. Ez a láncszem a legközvetlenebbül hat a nemzetközi együttműködés mechanizmusára.

Az előzőekben szó volt arról, hogy egy-egy szocialista népgazdaság nem véletlenül választja meg gazdaságirányítási rendszerét, hanem az különböző fejlődési tényezők hatására alakul ki. A strukturális forradalom gyorsított ütemű véghezvitele megkövetelte az újratermelés forrásainak, folyamatainak és eredményeinek nagyfokú centralizálását, a technikai forradalom kibontakoztatása viszont alapjában véve az *árunkategóriák hatókörének növelését követeli meg*. A szocialista országokban végbemenő mechanizmusreformok jellege egyértelműen bizonyítja ezt az igen széles körben tudatosított és vallott véleményt, bár a reformok meglehetősen „széthúzott mezőnyben” mennek végbe, és végeredményben a centralisztikus és decentralizáló mechanizmus elemeinek szivárványszerű átmeneteit produkálják az európai szocialista országokban.

Azzal, hogy a belső gazdaságirányítási rendszerek differenciálódtak a KGST-n belül, kézzelfogható, napi nehézséggé vált az az elméletileg már régen tisztázott speciális nehézség, hogy ti. a KGST országösszetétele minden szempontból igen heterogén. Amíg minden KGST-országban a centralisztikus gazdaságirányítási modell volt érvényben, a nemzetközi kapcsolódás sémája *látszatra*⁶ igen egyszerű volt (lásd 15. ábra).

A centralisztikus modellnek az a sajátossága, hogy a termelővállalatot mindenféle közvetlen piaci impulzustól igyekszik elszigetelni, mivel a termelésfejlesztés legfontosabb feladatának nem a rövid távú szükségletek kielégítését, hanem a gazdaság ipari struktúrájának gyors ütemű kiépítését tartja, a külpiaci impulzusokra talán még szigorúbb-

15. ábra

ban vonatkozik, mint a belpiaciakra. Amíg a belpiaci impulzusokkal szembeni védekezés hullámtörő gátja a kereskedelem és az ipar merev szervezeti különválasztása és a többsatornás árrendszer (nettó és bruttó termelői árrendszer, valamint fogyasztói árrendszer), ugyanez a külpiaccal szemben a külkereskedelmi monopólium sajátos, centralisztikus értelmezésében (külkereskedelem a specializált külkereskedelmi vállalatok monopóliuma), valamint a belső és külső árrendszer merev szétválasztásában jelentkezett.

Nem helytálló az a gyakori megállapítás, hogy a külgazdasági kapcsolatok a természetes csere formáját öltötték, s hogy a piaci tényezőknek egyáltalán nem volt hatásuk. Akár akartuk, akár nem, árukapcsolatokban voltunk más országokkal, és ezen árukapcsolatok *piaci hatásai* voltak ránk. Más kérdés az, hogy a külpiaci impulzusokat a centralisztikus modellben az állam mint makroökonómiai egység fogta fel,

s nem a vállalat mint tényleges árutermelő, amelyhez persze eljutnak valahogy a külpiaci hatások, de lefordítva a centralisztikus modell „nyelvére”: beruházási keret felemelése, illetve lecsökkentése, termelési terv változtatása, műszaki fejlesztési alap felhasználására vonatkozó utasítások, anyagellátás, prémium stb. formájában. Mindez csak akkor következik be, ha a külpiac impulzusaira a reagálást az állam — számba véve sajátos fejlesztési szempontjait — célszerűnek tartja. A külpiaccal szemben az állam csaknem *vállalatként* lép fel.

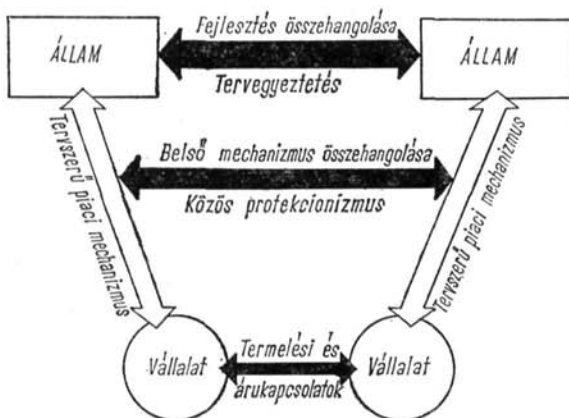
A nemzetközi kapcsolatok ezek szerint a tisztán centralisztikus irányítási gazdaságokban államközi kapcsolatokban öltenek testet, még a külkereskedelmi vállalatoknak is inkább végrehajtó, mint kezdeményező szerepük van, illetve kezdeményezéseikhez központi jóváhagyást kell kérniük.

E látszólag igen egyszerű kapcsolódás azonban rengeteg gyakorlati komplikációval jár. Mindenekelőtt e rendszer rugalmatlansága, nehézsége tűnik szembe, különösen azon esetekben, amikor a gyors és a piaci helyzethez alkalmazkodó operatív cselekvés létfontosságú, például a kísérőszolgáltatások (szerviz-, vevőszolgálat, piackutatás), alkatrészellátás területén, de mindenekelőtt a közvetlen termelési együttműködésben.

A kapcsolódás másik alapvető esete az, amikor *tervszerűen szabályozott piacgazdaságok* kapcsolódnak egymáshoz. Ebben az esetben a nemzetközi kapcsolódásnak három szinten kell megvalósulnia.

Az első az *államközi fejlesztési koordináció*, amely magában foglalhat *közös gazdaságfejlesztési célkitűzéseket* is, például közös mezőgazdasági vagy energetikai programot, közös petrokémiai fejlesztést, a műszaki fejlesztés fő irányainak közös megállapítását, a harmadik országokkal kapcsolatos fellépés kartellszerű koordinációját stb.

A második szint a *belföldi piacsabályozás eszközeinek* olyan mérvű *koordinációja*, amely feltétlenül szükséges a közös célok megvalósításához (ezt „tengelykapcsoló”-rendszernek nevezzük). Ide tartozik például a koordinált vámpolitika, a külkereskedelem dotációjának bizonyos mértékű összehangolása, az árképzés elveinek, az adózás, bérkiegészítések módszereinek, illetve rátáinak összehango-

16. ábra

lása, koordinált kamatpolitika stb. Mindez azért szükséges, hogy a határokon átnyúló, közvetlen vállalatok közötti impulzusok lehetőleg ne ütközzenek a határokon belüli állam-vállalat közötti impulzusokkal abban az esetben, ha az előbbi kapcsolatok a közösen elfogadott fejlesztési célok megvalósításának irányában hatnak.

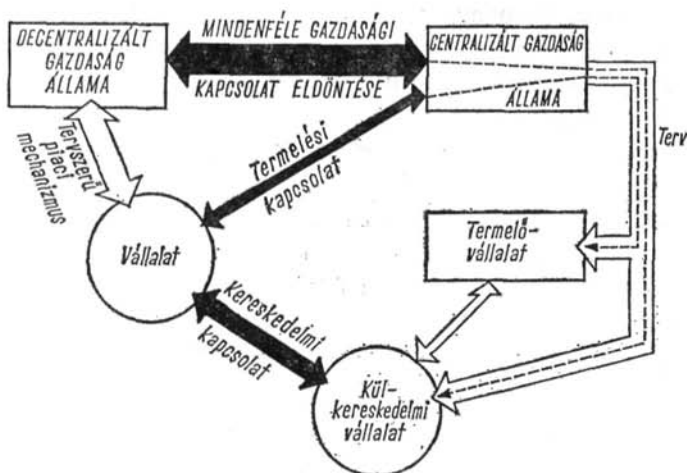
Tulajdonképpen ez a két szint a gazdasági integráció szíve. Amennyiben ezt a kettős rendszert sikerül célszerűen, az adott objektív viszonyokhoz alkalmazkodva felépíteni, a harmadik szinten, a vállalatok közötti tényleges kapcsolatokban a fejlődés gyorsan és viszonylag akadálymentesen (a 16. ábrán szemléltetett séma szerint) tud előrehaladni.

De mi történik abban az esetben, ha például az együttműködő országok egyik csoportja alapjaiban fenntartja a tervutasításokon alapuló centralizált irányítási modellt? Ez esetben ugyanis már a „tengegykapcsoló”-rendszer kölcsönös összehangolása sem aszerint megy végbe, mint a kiindulásunk alapjául szolgáló sémában, nem is beszélve a vállalatok közötti együttműködésről.

A tervszerűen irányított piacgazdaság egy centralizált tervgazdasággal áll kapcsolatban. Ez többek között annyit jelent, hogy

a) a távlati, kulcsponeti célkitűzések összehangolása végbemehet, a kiemelt termékek kontingensszállításainak egyeztetése, szintúgy, ugyanakkor a centrális mechanizmusú fél gyakorlatilag egész exportját kontingentálja. A decentralizált mechanizmusú fél viszont nem tud egyértelmű kötelezettséget vállalni a részletes nomenklatúrájú árszaktúra importjára. Az import ilyen részletezésű lekötése kívül esik ugyanis az állam kompetenciáján. Hasonló problémát jelent az export is, amit a centralizált fél fix mennyiségben és áron követel meg, ez ellentmondásba kerül a decentralizált fél szervezetével, ahol a vállalat döntésére van bízva, hogy exportál-e, vagy sem, illetőleg X országba exportál-e vagy Y -ba.

b) a „tengelykapcsoló”-rendszer összehangolása eleve akadályokba ütközik, márcsak azért is, mert a centralizált országban a külpiacnak a gazdaságra való hatását „leföldelik” az országos gazdaságirányító szerveknél, amelyek aztán a saját belső irányítási rendszerükkel konform impulzusokat továbbítanak a termelő- és felhasználóegységek felé (tervutasítás, dotáció, exportprémium stb.). Ez mindenképpen azt eredményezi, hogy az egyik ország vállalata nem, vagy csak igen nehézkesen tud megállapodni a másik országban élő *tulajdonképpen* ügyfelével, a kooperáló partnerrel, a szállítóval, illetve a felhasználóval. A másik oldalon ugyanis a két vállalat között áll vagy a specializált külkereskedelmi vállalat, vagy az államnak valamelyik központi irányító szerve (tervbizottság, ágazati minisztérium), amelyek felfogják és a centralizált mechanizmus nyelvére „lefordítva” sugározzák tovább a külső impulzust (pl. megváltoztatják az árszavonyokat, megtiltják a hitelkapcsolatokat stb.). Ezért a tényleges partner, a termelő- vagy felhasználóegység nem biztos, hogy ugyanabban lesz érdekelt, mint ami a külföldi partnernek is érdeke volna, más érdekeltségek fogják kötni a határidők betartásához, pótalkatrész-ellátáshoz szervizeléshez, kooperációs megállapodások betartásához stb. Különösen bonyolítja a helyzetet a mechanizmus ellentételessége a termelői közvetlen kapcsolatok esetében, amikor ugyanis az együttműködés nem is képzelhető el a vállalatok kölcsönös érdekeltségén alapuló folyamatos érintkezés nélkül. Ez a nehézség egyébként akkor is fellép,

17. ábra

ha az együttműködő országok mindegyike centralizált mechanizmusú. Az ilyen típusú együttműködés sémáját mutatja a 17. ábra.

Hasonló nehézségeket támaszt a gazdaságirányítási rendszerek különbözősége a centralizált irányítási rendszerű népgazdaságok számára is a decentralizált rendszerű gazdaságokkal való együttműködésben. A centrális irányítású gazdaságokban a tervező szervek, valamint az ágazati irányító minisztériumok széles körben diszponálnak a termelés, a kapacitások, az áruforgalom felett, a specializált külkereskedelmi vállalatok úgyszintén egy-egy terület külkereskedelmi árualapjával, valamint importjával rendelkeznek. Egyelőre még kidolgozatlan ezek kapcsolódási módja a decentralizált gazdaságok lényegesen tagoltabb szervezeteivel. Amíg pusztán külkereskedelmi ügyletről van szó, maga az üzletkötés megoldható. A nemzetközi együttműködés fejlettebb formáinál — például az iparági jelentőségű kooperációs együttműködések, a műszaki-tudományos együttműködés stb. — mindenképpen nehézséget okoz a gazdaságok számára az, hogy ágazati szervek nem mindig találják meg azt a külföldi partnert, amely-

nek hatásköre, diszponibilis anyagi eszközei megfelelnek az együttműködés által felvetett követelményeknek. A decentralizált gazdaságok közvetlen nemzetközi együttműködési hatáskörrel rendelkező egységei olyan impulzusokat is sugározhatnak a centralizált gazdaságok felé, amelyeket ez utóbbi nem is lesz hajlandó egy az egyben továbbítani a saját termelőegységei felé, mivel azok nem esnek egybe gazdaságpolitikai preferenciáival. Ez főleg abban az esetben állhat fenn, ha a decentralizált gazdaság belső mechanizmusa nem képes híven továbbadni saját vállalatának a felső szinten egyeztetett fejlesztési célokat és módszereket, vagy ha a fejlesztési célok egyeztetése tökéletlen. A centrális gazdaságban tehát működésbe lép a „védelmi reflex”, jelezve azt, hogy a másik fél által kezdeményezett együttműködés vagy kapcsolat nem esik egybe az ország gazdaságpolitikájának a tervekben vagy egyéb módon lefektetett érdekeivel.

Az egymástól erősen különböző belső gazdaságirányítási rendszerű országokra tehát komoly feladatok várnak. A nemzetközi együttműködés mechanizmusának kialakításakor sem a decentralizált, sem a centralizált rendszerű országok nem léphetnek fel azzal az igénnyel, hogy az egyiknek egyoldalúan alkalmazkodnia kell a másikhoz. Mindkettőnek figyelembe kell venni azt, hogy a belső irányítási rendszerek eltérő vonásai az újratermelés eltérő jellegéből fakadnak. Mindegyik országnak bizonyos fokig alkalmazkodnia kell a másikhoz.

Igaz, hogy a többi irányítási reform is az árukategóriák szerepének növelése irányában halad, s ezért van reális remény arra, hogy a külső piaci impulzusoknak a saját mechanizmusuk impulzusaivá való átalakítása hatásos és célravezető lesz. Arra azonban a KGST-országok többsége egyelőre nem készül, hogy a külső piac impulzusait egy, a piaci mechanizmus eszköztárán épülő „tengelykapcsoló”-rendszerrel *közvetlenül* sugározza a termelő- és felhasználóegységek felé.

Ha jól átgondoljuk, a centralizált gazdaságokkal fennálló kapcsolatainkban egy olyan kritikus pont van, amelynél jelentős problémákat fog okozni a mechanizmusok különbözősége: az ipari kooperációk. Mind centralizált gazdaságok részéről, mind pedig a decentralizált

modellű országok részéről jelentős elemzőmunka és sok tapasztalatszerzés szükséges ahhoz, hogy a kapcsolódás célszerű módjait megtaláljuk (a nyersanyagellátással kapcsolatos együttműködésünk jelentős része olyan termékekre terjed ki, amelyeknek a gazdálkodása a decentralizált mechanizmusú országokban továbbra is központi ellenőrzés alatt marad). Viszont a szovjet, lengyel, NDK-íparral — különösen a gép- és vegyiparral — kiépítendő szorosabb kooperációs kapcsolat igen fontos, éppen a technikai fejlődés meggyorsítása szempontjából.

3. A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok szocialista országok közötti koordinálásának néhány kérdése

A rugalmasabb, de emellett szorosabb nemzetközi együttműködés alkalmassá teszi a szocialista országokat arra is, hogy hatékonyan felhasználják, illetve továbbfejlesszék az importált termelőerőket.

Ahhoz azonban, hogy ezeket fel lehessen használni, illetve tovább lehessen fejleszteni, mindenekelőtt meg kell azokat szerezni. Ez az egymás közötti együttműködés speciális területe.

A kis szocialista országok számára ez az együttműködés a biztosíték arra, hogy mint Ézsau, egy tál lencséért el ne kelljen adniuk atyai örökségüket. Abban az esetben, ha kiépülnek a tőkés orientáció szálai, éspedig úgy, hogy egyidejűleg meggyengülnek az egymás közötti munkamegosztási kapcsolatok, a technikailag fejlettebb és tőkeerősebb Nyugat-Európa szívó hatása legalább akkora lesz, mint a KGST-közösség centripetális ereje. A mérleg nyelvét ez esetben gazdaságon kívüli érdektényezők kénytelenek játszani. Ezt a helyzetet mindannyiunk érdekében mindenképpen el kell kerülnünk. Olyan módon célszerű ezért a KGST-n belüli együttműködés reformját előkészíteni, hogy a tagországok számára plauzibilissá váljék az az alapigazság, hogy *összefogott erővel a Nyugattal is lényegesen hatékonyabban tudnak együttműködni* (azon kívül, hogy lényegesen jobban tudják az átszivattyúzott technikát *gyümölcsöztetni*), *mint egyébként*.

A fejlett tőkésországokkal szembeni kollektív protekcionizmus nem az elzárkózás védelmi rendszere, hanem a kölcsönös előnyök alapján

való gazdasági érintkezés alapvető feltétele. Politikailag ez a rendszer két pillérre támaszkodik. Egyrészt azokra az ellentmondásokra, amelyek a nyugat-európai országok és az USA gazdaságának túl nagyra nőtt szakadékan alapulnak, s Nyugat-Európát érdekeltté teszik a szocialista országokkal folytatott együttműködésben, másfelől azokra az iparosítási eredményekre, amelyek megteremtették az európai szocialista országokban a teljes gépesítés és automatizálás meghonosításának technikai és gazdasági alapjait.

A rendszer közgazdaságtani alapja az a lenini elv, hogy ha egy viszonylag elmaradott ország vagy országsoport felhalmozta a fejlődés következő szakaszába való átmenet termelőerőinek nagyobb részét és képes elégséges módon koncentrálni eszközeit és fejlesztési elképzeléseit, az elmaradottság fennmaradása nem sorsszerű, reális lehetőségei vannak az elmaradottság felszámolására, sőt az életörésre is. Mégpedig a fejlettebb országok élenjáró termelőerőinek átszivattyúzása az a „gyorsító tényező”, amely a felhalmozott belső termelési tényezők fejlődését képes felgyorsítani.

A hatékony külső protekcionizmus legfontosabb belső, vagyis a közösségen belüli feltétele a közösség olyan mérvű gazdasági integrációja, amely lehetővé teszi a pólusok és a legnagyobb tőkebefektetéseket igénylő nyersanyagtermelő ágazatok összehangolt fejlesztését, a termelőerők gazdaságos felhasználását az együttműködő országok közösségének méreteiben. Ez biztosítja ugyanis az összehangolt fellépést a fejlett tőkés partnerek piacán, s az ott beszerzett technika racionális felhasználását.

A védelmi rendszernek biztosítania kell:

a) a szocialista országok fejlett tőkésországo**kból** származó importja növelésének előfeltételeit, az import szerkezetének javítását olyan módon, hogy abban relatíve növekedjék a gépek, berendezések, műszerek, licencek és a „know-how” aránya;

b) olyan körülmények létrejöttét kell elősegítenie, hogy a szocialista országok hozzájuthassanak a nyugat-európai piacokon mindazokhoz a gépekhez, licencekhez stb., amelyekre *ténylegesen* szükségük van, beleértve ezek magas műszaki színvonalát, ágazati összetételét stb.;

c) lehetővé kell tenni olyan volumenű és értékű berendezések megvételét is, amelyek beszerzése és üzemeltetése meghaladja egy-egy kis ország anyagi erejét és termelési lehetőségeit;

d) javítani kell a beszerzési árakat és a hitelfeltételeket;

e) javítani kell a szocialista országok fizetési mérlegeit, mégpedig a rövid lejáratú adósságállomány csökkentése, az exportlehetőségek növelése útján.

A kollektív protekcionizmus rendszerének egyik alapvető láncszeme — ezt részletesen nem vizsgáljuk, csak a kép teljessége kedvéért említjük meg — a *szocialista országok nemzetközi pooljai vagy kartelljei*. Ezek a résztvevőket egyfelől mint nyersanyag- és alkatrészvásárlókat védik az egymás közötti konkurenciától, elegendő tőkeerővel lépnek fel akár a fejlett tőkésországok piacain, akár a fejlődő országokban ahhoz, hogy az országcsoporton belül nem, vagy csak kedvezőtlen körülmények között kitermelhető anyagokat, még nem gyártott alkatrészeket kedvező feltételek mellett szerezzék be.

A poolok és kartellek a másik oldalról a szocialista országokat mint eladókat védik a tőkésországok és integrációs csoportok protekcionizmusától vagy diszkriminációjától. Ilyen kartellegyezmény megkötése nagyon időszerű volna például a szocialista országok mezőgazdasági exportszervei között a piacok felosztása és az árak tartása, valamint kiegyenlítő kassza létrehozása céljából. Hasonló funkciókat lehetne kifejleszteni az Intermetallnál is, mivel a szocialista országok hengereltáru-eladásai a tőkésországokban elég jelentős volument képviselnek, és jelentősen hatnak a kereskedelmi mérlegekre. Meggondolandó volna kartellegyezmény létrehozása a szocialista országok között a fenyőfűrészáru, szerszámgépek, kőolajtermékek exportja területén is.

A pool- és kartellforma nagy előnye az, hogy rugalmasan tud alkalmazkodni a legkülönbözőbb fejlettségű és fejlődési feltételű ország viszonyaihoz, a legkülönbözőbb gazdaságirányítási rendszerbe beilleszthető. Tagjai lehetnek centrális külkereskedelmi vállalatok, vállalati egyesülések, nagyvállalatok, s a kartellegyezménybe bele lehet foglalni olyan záradékokat, amelyek külön elbírálásban részesíthetik az

egy-egy szerződő feleket, amennyiben azok különleges, és a közösség egésze szempontjából figyelembe vehető érdekei azt indokoltá teszik.

A közös beszerzési és eladási szervezeteknél is fontosabb — részben azok egészséges funkcionálását is elősegítő — láncszeme a közös protekcionista rendszernek *a szocialista országok nemzetközi hitelrendszere és bankhálózata*.

A hitelrendszernek és bankhálózatnak döntő szerepe van a szocialista országok egymás közötti együttműködési rendszerében is. A bank mint a multilaterális elszámolások, valamint a rövid és hosszú lejáratú hitelek közvetítője funkcionálna. A pénzügyi mechanizmus egyetemes magában a tervszerű központi döntéseket és a piaci mechanizmusok által közvetített hatásokat. Bármilyen legyen is tehát az egyes népgazdaságok belső gazdaságirányítási rendszere, bárhol is szülessenek a technikai rekonstrukció alapvető lépéseit meghatározó döntések, a népgazdaság képes felfogni a pénzügyi mechanizmus jelzéseit. Ugyanakkor a tőkés üzletfelek is képesek beleilleszkedni egy ilyen mechanizmus keretei közé.

A továbbiakban nem fejtjük ki az egész szocialista nemzetközi hitelrendszer tervét, csupán annak egy funkcióját emeljük ki: *a tőkés hosszú lejáratú hitelek összegyűjtését és a szocialista országok felé való közvetítését*.

Néhány tapasztalat a nemzetközi beruházási bankokkal kapcsolatban

Nemzetközi beruházási bankok funkcionálásáról ez ideig csak a tőkés világgazdaságban van tapasztalat, és ez sok tekintetben lehetetlenné teszi azok analógiaként való figyelembevételét. Nemcsak arról van szó, hogy e bankok nagy része mögött az amerikai hatalmi törekvések húzódnak meg, s maga a hitelintézmény is úgy van felépítve, hogy e cél érdekében legyen csak képes funkcionálni. Ez kétségkívül áll a Világbankra (Banque Internationale pour la Reconstruction et le Développement = BIRD) és ennek függelékeire, valamint a latin-amerikai fejlesztési bankra is. A Közös Piac tagállamainak ügyeit

intéző Európai Beruházási Bank (Banque Européenne d'Investissement = BEI) nem közönséges függvénye az amerikai monopoltőkének (bár a hatását nehéz volna tagadni). Felépítése és működése azt az állandóan folyékony állapotban levő kompromisszumos helyzetet tükrözi, amely a nyugat-európai „hatok” között fennáll. A technikai rekonstrukció maximális meggyorsítását célzó, szocialista országokban működő intézménynek ez sem lehet fenntartás nélküli példaképe.

Természetesen nemcsak a politikai szituációban vannak igen nagy különbségek. Figyelemre méltó eltérések vannak a gazdasági helyzetben is.

Vegyük példának a Világbankot, amely alapjában véve USA-tőkével létesült (1958-ban az alaptőke több mint 40%-a USA-részesedés volt!), s amely az USA-monopoltőke magánbefektetései úttörőjének szerepét próbálja játszani a gyengén fejlett országokban. Az egész Világbank tulajdonképpen az amerikai tőkefelesleg kihelyezésének sajátos csatornája. Az az ország, amely a bankban kétségtelen hegemóniát élvez, a tőkés világ legfejlettebb, legnagyobb hatalma, mintegy 2000 \$ évi egy főre jutó nemzeti jövedelemmel, azaz kb. 500 \$ lakosonkénti évi felhalmozási alappal. Ez az összeg nem sokkal alacsonyabb, mint az európai szocialista országok fejenkénti évi nemzeti jövedelme egészében véve. Az az összeg, amelyet az USA a Világbank feletti hegemonia fenntartása érdekében az alaptőkében lekötve tart, mintegy 1,5–2%-a egy évi nemzeti jövedelmének. Az alaptőkében lekötött összeg, figyelembe véve a megtérülési koefficiens, ugyancsak mintegy 2–2,5%-a az évi felhalmozásnak, vagyis mintegy 0,5–0,7%-a a bruttó felhalmozásnak. A számítások rendkívül hozzávetőlegesek, de még 100%-os pontatlanság esetében is világosan mutatják, hogy az USA-nak nem kell nagyon megerőltetnie magát ahhoz, hogy a Világbankot finanszírozza, ellenőrizze, saját gazdasági és politikai elképzeléseinek eszközévé tegye.

A BEI alaptőkéjét összeadó államok évi nemzeti jövedelmüknek mintegy 0,5–1 %-át kötötték le e célra, amely a felhalmozás 2–4 %-a, a bruttó felhalmozás 0,6–1,3 %-a. Mivel a BEI alapszabályzata értelmében a hitelüzletek volumene nem haladhatja meg az alaptőke

két és félszeresét, feltételezve továbbá, hogy a BEI a felszabaduló összegeket kizárólag az európai pénzpiacon vonzza magához (ez csak részben felel meg a valóságnak), azt a nagyságrendet kapjuk, hogy a BEI segítségével a közös piaci államok a bruttó felhalmozásnak mintegy 1,5—3%-át koncentrálják és csoportosítják át. Ez hozzávetőlegesen 2,5 milliárd \$, a közös piaci államok összes beruházásainak elenyészően kis százaléka. Itt is a tőkefelesleg koncentrálásáról és értékesítéséről van szó, azonban némileg más célzattal, mint a Világbank esetében. Ez utóbbi kifejezetten az USA-befektetések előtt egyenleti az utat, főleg a gazdaságilag elmaradott országokban. A BEI olyasforma funkciókat lát el, mint az egyes tőkésállamok állami szektora. Hitelei nagy része olyan területekre irányul, amelyek a magántőke számára nem jövedelmezőek (energiatermelés, fejletlen területek fejlesztésének megindítása stb.). Következésképpen a BEI tőkeerejét a közös piaci kulcságak zavartalan működését biztosító *hinterland* fejlesztésére szánták. Maguk a kulcságak azonban nem veszik igénybe a nemzetközi tőkehitelt, mivel maguk (illetve kapcsolódó belföldi és külföldi finanszírozásaik) elég tőkeerősek a modernizálás finanszírozására.

A szocialista országok esetében egészen más gazdasági szituációval van dolgunk. Egyfelől sem a Szovjetunióban, sem a többi európai szocialista országban nincsenek akkora egy főre jutó nemzeti jövedelmek, valamint bruttó felhalmozások, mint a fejlett tőkésországokban. A KGST országaiban, átlagosan mintegy 700 \$ évi egy lakosra jutó nemzeti jövedelemmel lehet számolni, amelynek hozzávetőlegesen 28—30%-át fordítják termelőfelhalmozásra (az infrastruktúrát is beleértve), s amelynek kétszerese adja a bruttó felhalmozás összegét. Az egy lakosra jutó bruttó felhalmozás tehát — figyelembe véve az egy főre jutó nemzetijövedelem-differenciát, a felhalmozásiráta-differenciákat, valamint a bruttó és nettó felhalmozási ráta közötti differenciákat — az európai szocialista országokban elmarad a fejlett tőkésországoké mögött, s ennek következtében a szocialista országok eleve kevesebb egy főre jutó felhalmozható eszközzel rendelkeznek, mint a fejlett kapitalista országok. Számításba kell ezenkívül venni azt,

hogy a termelés nyersanyagellátásának, valamint a lakosság étel- és ételkészítmény-ellátásának termelési körülményei a szocialista országokban kedvezőtlenebbek, mint a tőkés világban, ahol a nyersanyag- és ételkészítmény-termelés jelentős hányada az elmaradott országokból kerül ki, amelyekben kedvező természeti körülmények között és nagyon olcsó munkaerővel termelnek. Ez nagymértékben mentesíti a fejlett tőkésországokat a nyersanyag- és ételkészítmény-termelés befektetéseitől. A szocialista országok a rendelkezésükre álló felhalmozás jelentősebb részét kénytelenek a kitermelőágakban lekötöni, mint a fejlett tőkésországok. E tényezők együttesen még akkor is viszonylagos tőkehiányt eredményeznek, ha különben a népgazdasági újratermelés ideálisan van megszervezve, tehát a meglévő eszközöket optimálisan osztják szét ágazatok között, és veszteség nélkül használják fel. A szocialista országoknak tehát nincsenek olyan szabad tőkéik, amelyek értékesítése problémát okozna nekik. Következésképpen erősen megfontolandó, mekkora legyen az az összeg, amelyet a résztvevő országok GNP-jéből e célra koncentrálni célszerű, és milyen módon tehetők érdekeltté az egyes országok a bank alaptőkéjéhez, valamint hitelkibocsátásaihoz való hozzájárulásban.

A másik jelentős különbség a finanszírozási szükségletek különbözőségéből adódik. A szocialista országoknak mai fejlettségi viszonyaik mellett elsősorban nem az infrastruktúra nemzetközi finanszírozására van szükségük, hanem a technikai rekonstrukció szempontjából kulcs-helyzetben levő ágazatok nemzetközileg átgondolt, gyorsított ütemű modernizálására. Nem az tehát az alapfeladat, hogy a népgazdaságokat meg kell szabadítani a nehezen megtérülő beruházásoktól, hanem egyesíteni kell az erőfeszítéseket a technikai rekonstrukció fészkeinek gyors felfejlesztése érdekében. Ez igen nagy könnyebbség a nyugati nemzetközi beruházási bankok helyzetéhez képest. Egyfelől a hitelek — az esetek döntő többségében — gyorsabban térülhetnek meg, mint az infrastruktúra, energetika, kohászati bázisok létesítése stb. céljaira kibocsátott BIRD-, illetve BEI-hitelek. Másfelől, a hitelösszegek célszerű felhasználása esetén, olyan ágazatokban létesülnek tömegesen termelőkapacitások, amelyek műszaki és felhalmozásképzési

oldalról is igen intenzíven hatnak a népgazdaságok továbbfejlődésére. A bank kihelyezett hiteleinek megtérülése tehát fokozottabban biztosított, és a rendelkezésre álló összeg gyorsabban forgatható. Ez az előny jelentős mértékben enyhíti a bank működéséhez szükséges alapszükséglet és hitelátvitel összegyűjtésével kapcsolatosan felmerülő — nem lebecsülendő — nehézségeket.

A harmadik olyan különbség, amelyet a szocialista bankot létrehozó államcsoport gazdasági viszonyainak sajátosságából kell levetnünk az, hogy a felmerülő hitelszükséglet jelentős hányada — legalábbis a tömeges gép- és vegyipari rekonstrukció első szakaszának végéig — nem a bank tagállamainak valutáiban, hanem a fejlett tőkésországok valutáiban fog felmerülni.

Ez további három problémát vet fel. Egyrészt azt, hogy az alaptőkéhez való hozzájárulás mekkora hányadát kelljen konvertibilis devizában a bank rendelkezésére bocsátani. Másrészt előtérbe kerül a bank egyik fő tevékenysége, ti. hogy hosszú lejáratú hiteleket vonz a fejlett tőkésországokból. Végül némileg más megvilágításba helyezi a transzferábilis rubelben elhelyezett alaptőke, illetve hitel szerepét. Ez utóbbi különösen figyelemre méltó, mert olyan kapcsolódó problémákat vet fel, amelyek nem kellő megfontolása esetén veszélyeztetve lesz a bank működőképessége. Az alaptőke mögött olyan áruvolumennek kell állnia, amelyet szükség esetén tőkés piacokon is el lehet helyezni, elsősorban tehát nyersanyagok, élelmiszerek, és kisebb mértékben könnyűipari termékek. E fedezet nélkül a bankban elhelyezett összegnek nincs gyakorlati értéke.

Az alaptőke

A beruházási bankok két fő pénzforrással rendelkeznek. Egyrészt alaptőkéjükkel, amely jelentős részben nem effektív kihitelezésre, hanem garanciális alapként szolgál, másrészt az általuk igénybe vett hitelek nettó állományával. Ezenfelül kihitelezésre kerülhet a kamatok, jutalékok, kezelési díjak egy része is.(15)

Az említett két nemzetközi beruházási bank alaptőkéjét a tagállamok adták össze. A részesedési kvóta megállapításának alapjául az országok méreteinek, fejlettségi szintjének és világgpiaci aktivitásának néhány, kiválasztott mutatószáma szolgált: például a lakosság száma, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, a világ külkereskedelmi forgalmában való részesedés stb.

A BIRD indulótőkéje mintegy 7,75 milliárd \$ volt, ami 1958-ban már 21 milliárd \$-ra növekedett. Ez azonban számunkra nem összehasonlítási alap, mivel teljesen más funkciói vannak, mint a szocialista banknak szánt funkciók. Sokkal kézenfekvőbb az összehasonlítás a BEI-vel. Ennek indulótőkéje 1 milliárd \$, (16) vagyis a tagországok összesített nemzeti jövedelmének 0,6%-a. Az 1 milliárd \$ alaptőkéből a bankban ténylegesen letétbe helyezett összeg mindössze 250 millió \$, azaz az összesített nemzeti jövedelemnek mintegy 0,15%-a. Ennek ismét $\frac{1}{4}$ része aranyban, illetve USA \$-ban, $\frac{3}{4}$ része a tagországok valutáiban került befizetésre. Persze teljes konvertibilitással rendelkező valuták esetében a befizetés pénzneme nem játszik elsőrendű szerepet, hiszen a francia frank vagy olasz líra éppúgy elvásárolható a világgpiacon, mint az USA \$. Amennyiben árfolyam-differenciákból vásárlóerő-különbségek lépnének fel, a bank igyekszik ezeket a kölcsönvevőkre hárítani. A bank az alaptőke 6,25%-át képező arany-, illetve \$-tartálékkal rendelkezik csak szabadon, a 18,75%-nyi nemzeti valuta felhasználását illetően kötve van a keze. A felhasználáshoz kérnie kell az ország beleegyezését.

Mi a közgazdasági tartalma az alaptőke hármass felosztásának?

A BEI 250 millió \$-ja *fedezet* arra az esetre, ha igénybe vett hitelei esedékességekor nem folyik be a megfelelő törlesztés és kamat a kihelyezett hitelek után. Ez a fedezet *tényleges* pénz, mégpedig olyan pénznemekben, amelyek többé-kevésbé képviselik a világpénzt is, hiszen bármely ország piacán elkölthetők. Naturális *tartalmát* tekintve olyan árukról van szó, amelyek részben a tagországok piacán (18,75%, illetve, ha minden kötél szakad 75%!), részben bárhol a világon, de leginkább az USA piacán (6,25%) ugrásra készen állnak arra, hogy az árucserre folyamatába belépjenek, kielégítsék a felmerülő szükség-

leteket és egyben bizonyos mértékű profitot realizáljanak. Csakis olyan árukról van és lehet szó, amelyek a világgpiacon *kelendők*, elsősorban tehát beruházási javakról. A 6,25 : 18,75 arány annak a feltevélezése, hogy mintegy $\frac{3}{4}$ részben beszerezhetőek a közös piaci országokban is azok a beruházási javak, amelyek a bank céljának eléréséhez szükségesek, tehát elsősorban a viszonylag fejletlen területek (Nyugat-Franciaország, Dél-Olaszország stb.) iparosításához, modernizálásához. Ha ez a megkülönböztetés jogosult olyan valuták esetében, amelyek azért alapjában véve konvertibilisek, akkor a szocialista bank alaptőkéjének összeállításakor fokozottan kell vigyázni arra, hogy reális összegek kerüljenek felhalmozásra. A felhalmozható összeg meghatározásakor a következő kérdéseket kell mérlegelni:

a) Mekkora alaptőke szükséges ahhoz, hogy a szocialista országok modernizálási kulcságazatainak technikai rekonstrukcióját a szükséges mértékben finanszírozni lehessen?

b) Milyen kritériumok szolgáljanak alapul az egyes országok részesezéséhez az alaptőkében?

c) Konvertibilis valutában fizessék-e be az országok az alaptőkét vagy transzferábilis rubelben?

Az első kérdésre egzakt választ csak abban az esetben lehet adni, ha már ismertek a bank tagországi modernizálási programjainak méretei, valamint szocialista és tőkés hiteligényeik e programmal kapcsolatban.

Mivel alapvetően gép- és vegyipari beruházások finanszírozásáról van szó, elegendő, ha e program (beruházási és finanszírozási terv) a gépipar esetében 7—8 éves, a vegyipar esetében 12—15 éves előretartással készül. Ezek ismeretében nagy vonalakban látni lehet, mekkora és milyen lejáratú kölcsöntőkével kell a banknak rendelkeznie. Hogy ezt mekkora alaptőkével lehetséges megvalósítani, arra kialakult nemzetközi normák vannak. (A BEI esetében a bank biztonságos működése érdekében a megforgatott hitelállomány 40%-át tartják lekötve alaptőke formájában. Az alapszabályzat kimondja, hogy a hitelügyletek volumene nem haladhatja meg az alaptőke két és félszeresét.)

Ismerve tehát nagyjából a beruházási elképzeléseket, azok hiteligényét és ezen belül konvertibilis devizában foganatosítandó hiteligényét, valamint előrebecsülve e hiteligénynek azt a hányadát, amelyet az országok célszerűbbnek ítélnék nemzetközi bank útján biztosítani — és nem közvetlen hitelfelvétellel, nagyjából kiszámítható a bank alaptőkeigénye.

Nehéz ebben a kérdésben bármilyen előrebecslést alkalmazni. A BEI alaptőkéje 1 milliárd \$, azaz mintegy 5 \$ a Közös Piac tagállamainak minden lakosára, illetve 0,6%-a a tagállamok összesített nemzeti jövedelmének. Ha ezt a fajlagos értéket vesszük alapul, és feltételezzük, hogy a bank munkájában az összes európai KGST-ország részt fog venni, akkor az 5 \$/fő kvóta szerint mintegy 1,6 milliárd \$ összes alaptőke, a nemzeti jövedelem 0,6%-ával számolva pedig kb. 1,2 milliárd \$ összes alaptőke jön ki. Semmi reális támpont nincs egyelőre arra, hogy ha az egyes országok beruházási tervei alapján, a vázolt logikát követve kiszámítanánk az alaptőke-szükségletet, melyikhez állna közelebb. Mindenképpen szűkítőleg hat a szükséges összegre az a tényező, hogy a *szocialista bank nem az egész termelőszféra finanszírozásával*, hanem csak a technikai rekonstrukció mindenkor kulcsfontjaival foglalkozna, hogy a meghitelezés főleg gépkomplexumokra vonatkozna, és nem építkezésre, s hogy a mindenekelőtt számba jövő gép- és vegyipar a gyorsabban megtérülő ágazatok közé tartozik, különösen ha szembeállítjuk az infrastruktúrával, energetikával, kohászattal, vagyis azokkal az ágakkal, amelyeknek finanszírozása a BEI tőkéjének nagy részét leköti. Ugyanakkor a cél az, hogy a bank tevékenysége számottevően gyorsítsa a rekonstrukciót. Ehhez intenzívebb hitelpolitikát kell folytatnia, mint a BEI (amelynek aktivitásával a bank munkáját értékelő művek nincsenek megelégedve!). Ez viszont abba az irányba viszi el az elképzelést, hogy a népgazdaságokból e célra kiszakítható maximális összeg szolgáljon alaptőkékül.

A *hozzájárulás mértékének* megállapítására több módszer kínálkozik. Mint már említettem, a BIRD és a BEI esetében az egyes államok hozzájárulását bizonyos makroökonomiai mutatók egybevetése alapján állapították meg. Minél nagyobb, minél fejlettebb volt egy ország,

minél nagyobb volt a súlya a világkereskedelemben, annál nagyobb tőke lekötését vállalta. E módszer igen logikusnak és humánusnak látszik. Persze ha a szavak mögé nézünk, világossá válik, hogy a metodika mögött gazdasági és világhatalmi érdekek érvényesítésének szándéka húzódik meg. Így biztosította ugyanis az USA a saját feltétlen ellenőrzését a BIRD fölött. Ha a BEI alaptőkéjének megoszlását megfigyeljük, francia—nyugatnémet erőegyensúly ötlük szembe. Hozzá kell még tenni, hogy a BIRD hiteleiből az USA egyetlenegy sem vett igénybe, a BEI hiteleiből a NSZK csak egyetlenegy használt fel, egy nyugat-berlini hőerőmű építkezésére (!). A gazdasági és politikai szempontból domináns vagy dominációra aspiráló gazdaságok tehát e bankokban a finanszírozó szerepét játsszák, és nem, vagy csak alig veszik igénybe mint hitelnyújtót.

A javasolt szocialista bank helyzete merőben különbözik a vázoltaktól. Akár a lakosság száma utáni kvótával, akár a nemzeti jövedelem bizonyos hányadával számolunk, a Szovjetunióra jut az alaptőkében való részesedés mintegy 70%-a, Lengyelországra kb. 8%, Csehszlovákiára, NDK-ra és Romániára 4—6%, Magyarországra és Bulgáriára 3—3%.

Ez *ilyen formában* nem reális. A felsorolt országok között ugyanis a Szovjetunió képes a legnagyobb mértékben arra, hogy a technikai rekonstrukciót saját belső erejéből meggyorsítsa, egyrészt hatalmas nemzeti jövedelmének koncentrációjával, másrészt a honvédelmi iparágakban kifejlesztett technika elterjesztésével a polgári termelésben, s végül saját erőből történő devizakitermeléssel, illetve közvetlenül a fejlett tőkésországokból felvett hitelek útján. A nemzeti jövedelem vagy a lakosság nagysága arányában való részesedés tehát akkor lenne elfogadható a Szovjetunió számára, ha tőkefeleslegekkel rendelkezne, amelyek értékesítése a kis európai szocialista országokban számára kifizetődő lenne. A Szovjetunió jelenlegi fejlettségét figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy az alaptőkeképzés ilyen módja akkor lenne előnyös számára, ha a népgazdasága kulcsszektoraiban már teljes egészében végrehajtotta volna a technikai forradalmat, és olyan hatalmas tömegben termelné a legkorszerűbb gépeket és berendezéseket,

hogy értékesítési problémáit a kis szocialista országoknak való hitelnyújtással tudná enyhíteni. Minderről persze szó sincs. A Szovjetunió ma még nincs abban a helyzetben, hogy szükségét érezné a kis európai szocialista országok technikai rekonstrukciója nagymértékű meghitelezésének, továbbá nem tudja azt a tömegű korszerű technikát szállítani, amely a rekonstrukció igényeit kielégítené. Sőt, *maga is fellép a fejlett tőkésországok áru- és pénzpiacán mint modern gép- és vegyipari berendezések, licencek tömegméretű vásárlója, illetve hosszú lejáratú hitelek igénybevevője.*

Az volna tehát a célszerű, ha a transzferábilis rubelben befizetett alaptőke-részesedést a tagországok nemzeti jövedelmük arányában, a konvertibilis devizában való részt pedig tőkés külkereskedelmük volumene arányában jegyeznék, a 9. táblázat szerint,

9. táblázat

Ország	Részesedés az egész közösség nemzeti jövedelméből (1968)	Részesedés a tőkés külkereskedelmi forgalomból (1968)	Alaptőkéhez való hozzájárulás mértéke (ha a rubel és \$ aránya 1 : 1)
Bulgária	2,0	4,9	3,45
Csehszlovákia	4,7	10,7	7,70
Lengyelország	7,0	13,0	10,00
Magyarország	2,3	7,8	5,50
Mongólia	0,2	0,0	0,01
NDK	6,0	12,0	9,00
Románia	3,9	9,4	6,65
Szovjetunió	73,9	42,2	57,69
Összesen	100,0	100,0	100,00

Ez minden szempontból elfogadható krompromisszumos megoldása lehetne az alaptőke összeadásával kapcsolatban óhatatlanul felmerülő vitáknak.

Amikor azt vizsgáljuk, hogy *miből álljon a garanciális alap*, (17) akkor elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy kik a bank reménybeli hitelezői, és milyen valuták *megléte* jelent számukra elegendő garanciát a hitelek visszafizetésével kapcsolatban. Más szóval, mely piaco-

kon jelennek meg ezek a hitelezők általában a pénzükkel — potenciálisan a bank pénzével —, és milyen árukat keresnek ott.

Ha a bank alaptőkéje nem konvertibilis valutákból áll, akkor a konvertibilis valutákban hitelezők szemében előtérbe kerül az a konkrét *árutömeg*, amely a törlesztés és kamatfizetés mögött meghúzódik. A nem konvertibilis valuta nem költhető el bárhol bármire, hanem csak egy meghatározott országban, egy meghatározott összetételű árutömegre. Amennyiben ez az árutömeg megfelel a valuta tulajdonosa igényeinek, annyiban a valutának van reális vásárlóértéke számára. Ha azonban nem tudja elkölteni, számára a valuta papírrongy, nem fogadja el sem forgalmi eszközként, sem fizetési eszközként, sem garanciális alapként.

Felmerül a kérdés, képezhetünk-e az előzőekben megfogalmazott speciális célokra garanciális alapot az európai szocialista országok közös valutájából, a transzferábilis rubelből? Nyilván csak olyan mértékben, amilyen mértékben rendelkezésünkre áll a világpiacon realizálható árutömeg, illetve olyan árutömeg, amely a bank jövődó hitelezőinek gazdasági szférájában realizálható.

Ha tehát a szocialista országokban van olyan exportálható termelési eszköz, amely kielégíti a szocialista országok (magnövekedett) technikai igényeit is és a fejlett tőkésországok igényeit is, erre az alapra építhető egy bizonyos összeg a bank alaptőkéjében is, akár azon szocialista országok valutáiban is, amelyek rendelkeznek ezen exportlehetőségekkel. Olyan exportálásra kínálkozó termelési eszközök, amelyek a fejlett tőkés piacokon egyáltalán nem, a szocialista országok külkereskedelmében pedig csak mind nagyobb nehézségek árán helyezhetők el, nem szolgálnak reális háttérként az alaptőke képzésére. Sőt, azok a termelési eszközök sem, amelyeket például gyengén fejlett országban hitelbe vagy segélyképpen lehet csak elhelyezni, hiszen senki sem hajlandó a pénzt hosszú lejáratú és kétes visszatérülési lehetőségekkel rendelkező követelésekre átváltani. Biztos árufedezete az alaptőkének a nehézipari nyersanyag, főleg ásványolaj, színesfémek, hengerelt áruk — kevésbé biztos fedezet a gyümölcs, zöldség stb.

Az alaptőke reális vásárlóértékének ez a felfogása magában rejti az értelmezés dinamikus jellegét. Minél inkább előrehalad a technikai rekonstrukció a szocialista országokban, annál több, a világpiac bármely pontján teljes értékű árut, mégpedig termelési eszközt tudnak a bank tagországai termelni és forgalmazni, és annál reálisabb tartalma van a bank szocialista közös valutában képzett tőkénének.

Számolni kell azonban azzal, hogy a kezdeti időszakban, amíg a rekonstrukciók meghozzák első tömeges és szolid eredményeiket, a garanciális fedezet természetes háttere egymás felé is, de a fejlett tőkésországok hitelezői felé is nagyrészt a szocialista országok nyersanyag- és élelmiszerexport árualapja lesz. Ennek volumene szabja meg az alaptőke rubelhányadának reális korlátait.

Arra tehát, hogy az alaptőke hány százalékának kell aranyban, illetve konvertibilis valutában rendelkezésre állnia, illetve hány százaléka kerüljön befizetésre a bankba transzferábilis rubelben, nem lehet ismét pontosan válaszolni a gazdasági lehetősége alapos felmérése nélkül. Egyelőre meg kell elégednünk a legfontosabb kritériumok körvonalazásával.(86)

A hitelforrások

Az alaptőke segítségével a bank kölcsöntőkét tud magához vonzani, amely az általa kihelyezett hitelek döntő hányadának forrása. Ezek a kölcsönök lehetnek a tagországok által folyósított kölcsönök is, valamint harmadik országok állami és magánhitelei.

Nem volna reális nagy várakozásokat fűzni ahhoz, hogy amíg a technikai rekonstrukcióval kapcsolatos első, tömeges eredmények beérnek, a tagországok jelentős összegeket tudnának nélkülözni saját népgazdaságukban. Elképzelhető, hogy vannak felszabaduló összegek, de ezek árufedezete nem felel meg a bank működési céljainak, mert például a jelenlegi átlagos technikai szintet képviselő gépekben és berendezésekben öltenek testet. Célszerű ezért egy olyan hitelezési rendszer felállítása, amelyben a bank vagy ellenőrizni tudja, hogy a felajánlott hitel mögött a bank céljainak megfelelő árutömeg rendel-

kezésre áll-e, vagy pedig a felelősséget és az anyagi következményeket a hitelnyújtó országra tudja hárítani.

A bank fontos feladata, hogy összpontosítsa, amennyire csak lehet, a fejlett tőkésországok hitelkínálatát, biztosítsa ennek ésszerű felhasználását. Tőkés hitelkínálat létezik. Azt a fejlett tőkésországok illetékes szakemberei is világosan látják, hogy a kapcsolatok kiszélesítése a hosszú lejáratú hitelek növelése nélkül igen nagy nehézségekbe ütközik, s ezért nem zárkóznak el a hitelállomány növelése, valamint a lejáratú idő hosszabbítása elől. Erősen tartanak viszont attól, hogy a kétoldalú hitelügyletek nehézkessé teszik a kihelyezett tőkék mozgékonyágát, s hogy a fejlett tőkésországok versenye a kelet-európai hitelpiacon a lejáratú idő túlságos meghosszabbodásához vezet. Ezért szívesen vennék egyfelől azt, ha az egyes szocialista országoknak nyújtott hitelek forgathatók lennének magán a KGST-n belül, másrészt hajlanak arra, hogy a nyugat-európai integrációk kereteiben koordinálják az egyes országok hitelpolitikáját.(19) Ez a törekvés két szempontból is veszélyes a szocialista országok számára. Minden realitás afelé mutat, hogy a szocialista országok egyenkénti fellépése a nyugat-európai tőkepiacon úgy fordítja meg a kereslet és kínálat viszonyát, hogy a tőkésországok nyomás alá tudják helyezni a szocialista partnereket. Másfelől a tőkésök hitelpolitika-koordinálása nemcsak a kamatteher és a lejárat tekintetében ronthatja a szocialista országok feltételeit, hanem azt is elősegíti, hogy a fejlett tőkésországok könnyebben ellenőrizhessék a hitelek felhasználását, nyomást gyakorolhassanak a technikai rekonstrukció ütemére és irányára.

A bank fellépése a nemzetközi hitelpiacon egyrészt biztosíthatná a hitelkeretek teljes kihasználását, működése ennyiben találkozna a nyugat-európai üzleti érdekekkel, a banktőke is és az ipari tőke is megtalálná a számítását, jobban, mint a kétoldalú hitelek formájában. Másrészt megváltoztatná a kereslet-kínálat viszonyát, amit — véleményem szerint — elsősorban a lejáratú idő hosszabbítása területén lehetne gyümölcsöztetni. Végül, de nem utolsósorban megváltoztatná az erőpozíciókat a szocialista országok nyugat-európai termelési-eszköz-vásárlásai területén is. Az egyes termelő- vagy külkereskedelmi

vállalatok készpénzzel a kezükben jelennének meg a piacon, nagyobb választási lehetőségük volna a technikai paraméterek és az árak szférájában.

A bank tőkés hosszú lejáratú hitelt magához szívó tevékenysége alatt nem kell hitelmonopóliumot érteni. Nem zárja ki azt, hogy az egyes tagországok, amennyiben úgy ítélik meg, hogy a konvertibilis valutában felveendő hitelt célszerűbb nem a bankon keresztül, hanem közvetlenül államközi hitelek útján, vagy bankhitel igénybevételével lebonyolítani, megtehessék. Elképzelhető, hogy a bank az első időkben az egyes országok konkurrensként fog a tőkés hitelpiacon felépni. Megfelelő tartaléktőke összegyűjtése után azonban megfordul a helyzet. A bank nem a szocialista országok konkurrens lesz, hanem a tőkés bankoké. E téren is adódik tehát egy átmeneti periódus, amelynek a nehézségeit át kell hidalni ahhoz, hogy a bank létesítése által elültetett fa meghozza a gyümölcsseit.

Az alaptőkén és a felvett hiteleken kívül a bank gyarapíthatja eszközeit a betéti és kihelyezési kamatok különbözetével, a garanciális és egyéb banküzletek jutalékaival, tehát a banküzletek révén beáramló haszon segítségével. Persze ez nem számítható alapvető forrásnak, különösen akkor nem, ha számításba vesszük azt, hogy a bank önfenntartó, vagyis ezekből a hasznokból tartja el apparátusát, s hogy az alaptőke-hozzájárulás után a tagországoknak osztalékot fizet. Mégis, amikor a bank hitelerejét számba vesszük, e tényezőt sem lehet elhanyagolni.

A hitelpolitika

Azzal kapcsolatban, hogy a bank milyen célok érdekében, milyen módon és milyen áron folyósítsa a hiteleit, egy sor közgazdasági, politikai és pénzügyi kérdés merül fel. Vegyük sorra a fontosabbakat:

a) Milyen elvi alapokon álljon a bank hitelpolitikája, hogyan függjön össze a tagállamok gazdaságpolitikájával?

b) Milyen eszközökkel biztosítsa a bank hitelpolitikája érvényesü-

lését? Milyen módon hasson a bank oda, hogy élénkítse a beruházási tevékenységet a kulcságazatokban, és növelje a beruházások, illetve az azokat követő termelés (gazdasági és műszaki) színvonalát.

Az első problémakör politikai és gazdaságpolitikai kérdéseket érint. Mivel a bank kifejezetten a technikai rekonstrukció meggyorsításának érdekében jönne létre, működését célszerű azon ágazatok finanszírozására korlátozni, amelyek a legközvetlenebbül szolgálják a fejlődés adott fázisában a rekonstrukció meggyorsítását. A bank tehát nem egyszerűen beruházási bank, amely felülvizsgálja a hitelkérelmekkel kapcsolatos beruházási terveket abból a szempontból, hogy a visszatérülés lehetősége biztosított-e vagy sem, de a termelendő áru használati értéke nem érdekli. A bank — természeténél fogva — *célbank*, amely koncentrálna erőforrásait egy meghatározott cél érdekében, tehát nem engedi eszközeit szétforgácsolódni egyéb, a céljaitól térben vagy időben idegen beruházások finanszírozására. Ha például a tagországok technikai rekonstrukciójának adott fázisában a kulcsponthoz az *X* cikkszoport termelésének fellendítése, modernizálása, a specializáció és kooperáció kiépítése áll, akkor a banknak nem szabad sem az *Y*, sem a *Z* cikkszoport termelési kapacitását növelő vagy korszerűsítő beruházásokat finanszírozni, és általában nem szabad, természetesen fel óvodák építési programját finanszírozni, mert az sem a jelen, sem a jövő fejlődési fázisában nem képezi kulcsponthoz a népgazdaságok technikai rekonstrukciójának. Ha az *X* ágazat rekonstrukciója elért egy olyan fejlődési fokot, hogy az ágazat megindulhat az önfejlődés útján, nincs szüksége hitelekre, vagy elégséges számára az a hitel, amit nemzeti keretek között biztosítani lehet, akkor a súlypont áttolódik más ágazatokra vagy cikkszoportokra. A bank e súlypontokat követné tevékenységével.

Ez az első látásra igen egyszerűen és logikusan hangzó elv azonban bonyolult politikai és gazdaságpolitikai problémákat vet fel. Mindjárt az első ilyen probléma az, hogy a bank, tevékenységének természeténél fogva nem hivatott, és nem is képes eldönteni, melyek legyenek ezek a kulcsponthoz ágazatok, mikor kell egyik ágazat fejlesztéséről átváltani egy másik fejlesztésre stb. *A bank nem szupranacionális ter-*

vező központ, nem hozhatja létre és nem irányíthatja a tagországok távlati gazdaságpolitikáját. Akceptálnia kell tehát egy közösen kialakított fejlesztési irányvonalat, amely elég konkrét ahhoz, hogy a termékek, termékcsoportok, vagy szűkebb értelemben vett termelőágazatok körének kijelölésében materializálni lehessen, de elég általános is egyben ahhoz, hogy egyetlen tagország belső fejlesztési politikájába ne avatkozzék be.

Ezt az irányvonalat — véleményem szerint — a tagországok akár kétoldalú vagy több oldalú konzultációsorozaton, akár a KGST által biztosított kereteket felhasználva képesek kialakítani. A Banktanács országokénti delegátusai ezt az irányvonalat hozhatnák magukkal a Tanács évi ülésére, hogy ott konkretizálják a bank feladatai szempontjából, „lefordítsák” a bank nyelvére, s megbízzák az Ügyvezetőséget a bank munkájának e szellemben való végzésére a következő év folyamán.

Mindez aláhúzza a banktagság önkéntességét. A hitelpolitika kialakításának ez a módja eleve feltételezi azt, hogy az évi vagy több évi beruházási-rekonstrukciós súlypont több ország viszonylatában meghatározható. Nem célszerű tehát olyan országoknak egy bank keretében való összehozása, amelyek esetében ez a körvonalazás vagy azért megoldhatatlan, mert a fejlődési feltételekben igen jelentős különbségek vannak, vagy pedig azért, mert a fejlesztési koncepciókban vannak áthidalhatatlan eltérések.

A bank hitelpolitikájának az alapja tehát a népgazdaságok egymás közötti elvi megállapodása a technikai rekonstrukció súlypontjait illetően az elkövetkezendő hosszú lejárátú tervidőszak folyamán. A bank konkrét működése szempontjából ez a politikai irányvonal a Tanács közvetítésével sugárzik át a bankba.

A *második* problémakör csak akkor merülhet fel, ha az első megoldódott. Ide tartoznak a bank hitelpolitikájának szorosabban vett eszközei, azok a módszerek, amelyekkel a bank válogat, mit finanszírozzon, mit nem, milyen beruházásokat ösztönözzön, melyektől vegye el inkább a beruházó kedvét, a beruházás milyenfajtajú lebonyolítását „jutalmazza”, melyiket „büntesse” stb.

Vegyük szemügyre először a bank *szelekciós* eszközeit. Két alapítusát különböztetjük meg ezeknek az eszközöknek. Az egyik a direkt szelekció. A banknak módja van arra, hogy *megtagadja* a finanszírozást például egy konfekcióüzemi beruházástól, ha feladatának homlokterében a műszeripar fejlesztése áll. Rangsorolhatja a hitelkérelmek kielégítési sorrendjét olyan módon is, hogy két műszeripari beruházás közül előbb nyitja meg a hitelt például az elektronikus és nukleáris műszerek gyártását modernizáló beruházásokra, mint az orvosi műszerekére. Ez utóbbit persze csak akkor alkalmazza, ha forrásai korlátozottak.

Indirekt szelekció alkalmazása során a bank nem válogat a beruházási kérelmek között olyan értelemben, hogy „te kapsz pénzt, te pedig nem”, hanem amíg a forrásai tartanak, a beérkezés sorrendjében megnyitja a hiteleket (ha különben a beruházási tervek megnyugtatóak a visszatérítés biztosítottóságát illetően), csak éppen más-más hitelfeltételeket szab mondjuk a konfekcióipar és a műszeripar, ezen belül a nukleáris műszerek és az orvosi műszerek viszonylatában. Bárki igénybe veheti tehát a bank forrásait, de a favorizált ágazatok olcsóbban, a kevésbé favorizáltak pedig drágábban kapják a kölcsönt. (Az „olcsó” és „drága” szélesebb értelemben veendő: a lejáratot és a visszafizetés módját is át lehet számítani kamatra, vagyis arra, hogy a beruházás nyomán létrejövő termelés *m*-jének hány százalékát kell átadni a banknak az idegen tőke használata fejében, és hogyan hat ez a kölcsöntőke használójának felhalmozási lehetőségeire a termelőberendezés működésének különböző szakaszaiban.)

Nyilvánvaló, hogy a kérdést sem térbelileg, sem időben nem lehet olyan mereven feltenni, hogy a bank *melyik* eszközzel éljen a kettő közül. Kétségtelen, hogy az indirekt szelekció politikai-gazdaságpolitikai szempontból problémamentesebb. Egyszerűbb azt mondani, hogy bármely ország bármely termelőágának lehet kölcsönöket folyósítani, legfeljebb ilyen és ilyen megfontolások alapján az egyik ágazat drágábban kapja a kölcsönt, mint a másik. Kínosabb, élére állítottabb úgy felvetni a kérdést, hogy *X* ágazat ez idő szerint egyáltalán nem

jogosult a finanszírozásra, Y ágazat igen, ezen belül Y_1 soron kívül kap pénzt, Y_2 pedig csak akkor, ha marad.

Mégis úgy vélem, hogy a bank működésének első éveiben szükség lesz erre a „hálátlan” módszerre is, és pedig két okból. Először is a bank eszközei az első években korlátozottabbak lesznek. A bank főleg kihelyez kölcsönöket, ezek nyomán megkezdődnek a beruházások, a termelés éppen hogy csak beindul, a törlesztés és kamat összege elenyésző a kihitelezésekhez képest. A szocialista valuták mint a modernizálást szolgáló termelési eszközök pénzbeli kifejeződései, a rekonstrukció első éveiben kevésbé jöhetnek számításba, mint a későbbiekben. Mindez azt eredményezi, hogy a bank forrásai kezdetben szűkek lesznek, s csak a későbbi évek során, fokozatosan fognak bővülni.

A másik ok, ami miatt a direkte szelekcióra szükség lesz, általános gazdaságpolitikai jellegű. Az egyes tagországoknak, jól felfogott érdekekben igen szigorúan kell koncentrálniuk beruházásaikat azokra a jól kiválasztott pontokra, amelyeket a legalkalmasabbnak találnak a technikai rekonstrukció meggyorsítására. Hogy melyik ágazat vagy termékcsoport lesz ez a gyújtópont, minden országnak magának kell eldönteni, a többiekkel való alapos megbeszélés után, de a saját lehetőségei felmérése alapján. A kiválasztott termelési kört viszont következetesen, gyorsan és hatékonyan kell felfuttatni, különben éppen az alapvető célt, a tudományos-technikai forradalom tömeges méretű beindítását, illetve meggyorsítását nem érjük el. Sem a nemzeti, sem a nemzetközi eszközöket nem célszerű szétforgácsolni. Ennek a szigorú koncentrációnak addig kell tartani, amíg az ilyen módon létrehozott, illetve modernizált ágazatok nem kezdik éreztetni a hatásukat a népgazdaságok egészére. Amikor ezek az ágak már ontják a modern berendezéseket, vegyi anyagokat, műszereket stb. a *többi* ágazatoknak, amikor kelendők lesznek a szocialista piacon más, hasonlóan modern berendezések, esetleg nyersanyagok ellenében, amikor a fejlett tőkésországokba való exportálásuk már érezhetően enyhíti az országok konvertibilisvaluta-hiányát, akkor elérkezik az ideje a modernizációs folyamat kiterjesztésének mind szélesebb és szélesebb kör-

ben. *Amint szélesedik ez a kör, úgy válik mind kevésbé életfontosságúvá a modernizáció soron következő lépcsőjének szigorú ágazati körülhatárolása.* Ha például az első időben a tagországok éles vonalakkal elhatárolják, hogy a gépipar területén a megmunkáló gépek és a műszerek a súlypont, a vegyipar területén pedig a szintetikus anyagok gyártása, s a rekonstrukciót ennek megfelelően következetesen hajtják végre, 5–6 év múlva lényegesen szabadabb a választásuk abban a kérdésben, hogy a technológiai gépek gyártásának melyik részét ragadják meg, hogyan kössék össze ezt a feldolgozó- vagy kitermelőipar egyes ágainak modernizálásával, milyen mértékben kapcsolódhat ehhez az infrastruktúra és a mezőgazdaság stb. Mindez ekkor már elsősorban attól függ, hogy a már modernizált ágazatok tova-
gyűrűző hatását milyen irányban lehet a legkönnyebben és leghasznosabban gyorsítani.

Ebben az időszakban már a bank is enyhítheti a szelekciós tevékenységét. Amilyen ütemben terjed a népgazdaságokban a legmodernebb technika alkalmazása, olyan ütemben válik a „célbank” egyszerű beruházási bankká.

Nagyon kell azonban vigyázni arra, hogy ez a direkt szelekciós módszer ne merevítse meg a bank finanszírozási tevékenységét, ne vezessen bürokráciára, ne terhelje túl a vezető szervezetet, különösen a Tanács tevékenységét. Egy ilyen túlzás rövid időn belül az érdektelenségbe süllyesztheti a bank egész működését. Amikor direkt szelekcióra gondolok, akkor tehát nem a termékek vagy termékcsoportok szigorú körülhatárolására törekszem, hanem a tevékenységi kör széles értelemben való körülhatárolására. Ha például a tagországok gazdaságpolitikájának irányító szervei megegyeznek abban, hogy a modernizációs folyamat meggyorsítására a jelen szakaszban a legalkalmasabb a gépipari, vegyipari és áruszállítási munkaeszközöket és műszereket gyártó ágazatok minél gyorsabb rekonstrukciója, valamint a vegyipar területén az acélt helyettesítő plasztikák és az oldószerek gyártásának kibővítése, akkor a bank ezen iparágak, *vertikumok* finanszírozására jogosult. Olyan *komplexumok* létesítéséhez ad tőkét, *amelyek végterméke vagy fő terméke a meghatározott körön belül mozog.* El-

zárkózik viszont a textilipari, faipari, mezőgazdasági, gépipari stb. ágak finanszírozásától. *Ettől* persze az egyes országok fejleszthetik az utóbbi ágakat is, fel is vehetnek kölcsönöket akár szocialista, akár tőkésországoktól, modernizálhatják ezeket az ágakat, ha népgazdasági érdekeik úgy kívánják. A bank azonban az adott periódusban csak a közös megegyezéssel kiemelt ágazatok fejlesztésére folyósít hitelt, ilyenformán erősítve a rekonstrukció azon gerincét, amelyet a tagországok valamennyien a legfontosabbnak tartanak az adott időszakban.

Lehet még szélesebben is körülhatárolni a tevékenység körét. Azt is lehet mondani, hogy a munkaeszközöket gyártó gépipari ágazatok és a szintetikus vegyipar finanszírozása képezi a bank feladatát az elkövetkezendő 5—8 évben. Ebben az esetben a bank minden hiteligényt akceptál az adott — szélesebb — körön belül, s a szűkebb kiemelt területeket vagy soronkívüliség, vagy kedvezőbb hitelfeltételek segítségével favorizálja. A követendő gyakorlatra már csak azért sem lehet előre receptet adni, mert még nem ismeretesek azok az indulóeszközök, amelyekkel a bank rendelkezni fog. Márpedig a követendő hitelpolitikát nagymértékben befolyásolja az indulóeszközök nagysága, megoszlása.

Részletes vizsgálatot igényel az *indirekt szelekció* mechanizmusa is. Itt a következő kérdések merülnek fel:

a) Milyen határok között mozogjon a *lejárat* idő, s ezen belül a türelmi és törlesztési idő?

b) Milyen határok között mozogjon a *kamatláb*, milyen lehetősége és célszerűsége van a büntetőkamat és a bonifikáció eszközeinek alkalmazására?

A lejáratot és a törlesztés megkezdésének időpontját célszerű az iparilag fejlett országok nemzetközileg kialakult gyakorlatát figyelembe véve kialakítani, az építési és felszerelési időnormák, illetve megtérülési normák alapján. A megtérülés időtartamát természetesen nem a fizikai elhasználódás idejéből, hanem a technikai elavulás üteméből kiindulva kell megállapítani.

Ezen a téren — úgy vélem — nem célszerű engedményt tenni annak

a meggondolásnak, hogy a szocialista országok lassabban építkeznek, mint a fejlett tőkésországok, hogy az elavulás a szocialista nemzetközi piacon lassabban következik be, mint a nyugat-európai főpiacokon. Hiszen éppen az a cél, hogy a beruházók szorítva legyenek az építkezések és felszerelések jobb megszervezésére, gyorsabb megvalósítására, és emellett a minél jobb technológiai eredményekre, továbbá arra, hogy a viszonylag gyors elavulási idő alatt alaposan kihasználják az állóalapokat, és előkészítsék ennek újbóli modernizálását. A türelmi idő szűkre szabása, valamint a viszonylag feszített törlesztési periódus ebbe az irányba nyomja a beruházót, ugyanakkor gyorsítja a bank eszközeinek forgási sebességét.

Mindezt persze esetenkénti megfontolás tárgyává kell tenni. Annak ellenére, hogy célszerű ragaszkodni a bank üzleti jellegéhez, bizonyos tekintetben mégis másként kell elbírálni egy Csehszlovákiában vagy egy Bulgáriában felépítendő objektum türelmi és megtérülési idejét. Ez utóbbi esetben bizonyos engedményt lehet adni, legalábbis a technikai rekonstrukció első időszakában.

Eltérve a szocialista országok kétoldalú hosszú lejáratú hiteleinél bevezetett gyakorlattól, célszerűnek tartanám, ha a bank által folyósított hitel viszonylag „drága pénz” lenne, vagyis az évi kamatláb nem 2%, hanem a nyugat-európai hosszú lejáratú hitelekéhez hasonlóan 5—7% körül mozogna. Hozzávetőleges becslés szerint ez egy 10 éves hitel esetében a megtermelt m 10—15%-ának elvonását jelenti, feltételezve azt, hogy a termék bármely külföldön kurrens világpiaciaron realizálható. (20)

Ez az 5—7%-os kamatláb azonban csak irányszám, bár önmagában is ösztönöz arra, hogy a tagországok csak akkor vegyenek igénybe bankhitelt, ha az objektum műszaki és piaci szempontból reményt nyújt a törlesztésre és a „vállalkozói nyereség” (m és kamat) realizálására. Ugyanakkor célszerű, ha a bank valamelyest differenciálja a kamatlábat. Ez a javaslat ismét erős eltérést jelent a nyugat-európai beruházási bank (BEI) vagy a Világbank gyakorlatától. A BEI például 5,25—5,625% között differenciálja csak a kamatlábat, a lejáratú idő függvényében. Célszerű azonban, ha a javasolt szocialista

bank „célbank” jellegénél fogva a kamatláb differenciálásával is érvényesíti a tagországok által elhatározott gazdaságpolitikai szempontokat.

A kamatláb differenciálásának a következő kritériumai lehetnek(21):

a) *Ágazati szelekciós szempontok.* A bank előnyben részesíti olyan objektumok finanszírozását, amelyek a technikai fejlődés szempontjából igen fontosak, sőt az is fontos lehet, hogy a technikai rekonstrukciónak mindjárt az első szakaszában szocialista kapacitás jöjjön létre, nyugati import kiküszöbölése vagy csökkentése céljából, de a tagországok kevés érdeklődést mutatnak ilyen jellegű termelés meghonosítása iránt.

b) *Technikai-technológiai szelekciós szempontok.* Előfordulhat például, hogy a beruházási terv elfogadása és a hitel igénybevétele után a beruházó olyan, az eredetnél még modernebb megoldás mellett dönt, amely egyfelől hitelből ki nem elégíthető többletdeviza-kiadás-sal jár, másfelől jelentősen emeli a termelendő áruk műszaki színvonalát, belső és szocialista piaci multiplikátor-hatását és tőkés főpiaci eladhatóságát. Célszerű, ha a bank akceptálja az ilyen jellegű erőfeszítéseket, és kamatteher-könnyítést enged. Természetesen ezt csak abban az esetben célszerű megtenni, ha az eredeti beruházási terv a lehetőségekhez képest legkorszerűbb megoldást tükrözte. Semmi értelme nem volna e mechanizmust olyan irányba fejlődni hagyni, hogy a beruházók eleve korszerűtlen megoldást fogadtassanak el a bankkal, hogy aztán később a *tényleg* korszerű megoldás mellett kikötte kamatteher-enyhítést eszközöljenek ki. A szocialista országok beruházási gyakorlatában a beruházások műszaki színvonalának „alultervezése” és a műszaki színvonallal kapcsolatos prémiumok (újítási díjak stb.) között kialakult egy ilyen rossz erkölcsöket szülő kapcsolat. Ennek megakadályozása csak abban az esetben lehetséges, ha a bank elég tájékozott ahhoz, hogy a beruházási tervek felülvizsgálatakor rá tud mutatni a tervek esetleges „alultervezettségre”.

c) *Valutáris szelekciós szempontok.* Igaz, hogy a bank — különösen működésének első időszakában — alapvetően tőkés hitelek koncentrációját és hatékony felhasználását tűzi célul maga elé, azonban

nem lebecsülendő feladata egyben annak elősegítése, hogy a beruházók kutassák fel a *szocialista* piacokon a megfelelő beruházási cikkeket, s ha választási lehetőség van, akkor elsősorban ezeket építsék be az objektumba. Célszerű ezért a szocialista országok valutáiban folyósított hiteleket „olcsóbban” adni, mint a konvertibilis devizában folyósítottakat. Ez a differencia azonban ne legyen akkora, hogy érdemes legyen nem konvertibilisvaluta-kölcsönt felvenni akkor, ha annak eredményeképpen nagyságrendileg alacsonyabb technikai színvonalú objektum jön létre. A beruházó tehát csak abban az esetben nyerjen a kamatdifferencián, ha a szocialista piacon azonos vagy csaknem azonos paraméterekkel rendelkező berendezéseket vásárol, mint amelyeket a tőkés piacokon találhatna.

d) *Törlesztési* ösztönzés. Cél az, hogy a bank tőkéje minél hatékonyabban szolgálja a tagállamok iparának modernizálását, ez pedig csak akkor érhető el, ha a tőke a lehető leggyorsabban forog, s ha a minősége nem romlik. Ezért érdekeltté kell tenni a beruházókat abban, hogy a kölcsön vett összeget minél gyorsabban visszatérítsék, és minél értékesebb valutában foganatosítsák a törlesztést, illetve a kamatok fizetését. A tervezettnél gyorsabb törlesztést tehát célszerű kedvezményekkel honorálni.(22) Ha pedig a beruházó a törlesztés és kamatfizetés során nagyobb hányadban fizet konvertibilis valutával, mint amilyen hányadban a hitelt felvette, ez kamatteher-csökkentést vonhat maga után, amelynek persze a gazdasági és technikai célszerűségtől függően lehet sok megoldási formája (direkt kamatlábcsökkenés, a szocialista valutában befizetendő, de konvertibilis valutában befizetésre felajánlott összeg kedvező *átváltási kulcsa*, prioritás biztosítása a következő beruházás megfinanszírozását illetően stb.).

Joggal vetődik fel, hogy a mai helyzetben utópia arra gondolni, hogy például forintban felvett hitelt dollárban kíván valaki törleszteni, hacsak részben is. Kétségtelen, ha ma akármelyik szocialista állam termelésének modernizálása által konvertibilis valutához jut, egy centtel sem lenne hajlandó többet kiadni a kezéből, mint amennyit feltétlenül köteles. Ebbe az irányba ösztönzi egyfelől rövid lejáratú hitelállománya a fejlett tőkésországok felé, nyersanyagimport-problémái stb.

Feltételeznünk kell azonban, hogy ez a szükséghelyzet nem örök életű, s az országok, részben éppen a bank tevékenysége következtében könnyíteni tudnak áruválasztékuk konvertibilitása területén, enyhítik fizetési mérlegük akut nehézségeit stb. Ilyen, viszonylag szanált helyzetben már felmerülhet azon gazdaságossági számítások reális létjogosultsága, amelyek szerint választani lehet az m kisebb hányadának leadása között, dollárban, vagy a nagyobb hányad leadása között transzferábilis rubelben. Mindennek természetesen csak addig van jelentősége, amíg maga a transzferábilis rubel nem válik konvertibilissé.

Végül még egy szempont, ami azonban igen erősen hat a bank által megmozgatott tőkék hatékonyságára. Az, hogy a bank részesítse előnyben azokat a beruházásokat, amelyeknek *kisebb hányadát* finanszírozza meg. Eleve világos, hogy a bank csak részben finanszírozza meg a beruházásokat. A beruházási összegek igen jelentős része építési költség. Ezek materiális fedezete részben építőanyag, részben az építkezéseken dolgozók fogyasztási alapja. Semmi értelme nem volna ezen összegeket nemzetközi finanszírozás tárgyává tenni, különösképpen pedig konvertibilis valutában megelőlegezni. Világos, hogy ha téglát, cementet, fogyasztási cikkeket vennének a beruházók a konvertibilis valutáért, ez a források mérhetetlen pocskolása volna, ha pedig már beruházások finanszírozására fordítanák az építkezési költségek fejében felvett dollárt, az a bank koncentrálni való lehetőségeinek csökkentését jelentené. A bank beruházási hitelei szorosabban véve gépi berendezések, licencek, technológiák, esetleg „know-how” vásárlására valók. Az egyéb beruházási költségeket a hiteligénylő országnak magának kell előlegeznie. Nem volna azonban célszerű olyan feltételeket teremteni, hogy a beruházók ösztönözve legyenek a teljes berendezési összeg hitel formájában való igénylésére. Így ugyanis lelanyhulna az egyes országoknak az a törekvése, hogy maguk is hosszú lejáratú hiteleket hajtsanak fel a nyugati pénzpiacokon, s ezáltal pótlólagos forrásokra tegyenek szert.

A kihitelezésnek alapvetően két formája lehet. Egyrészt hitelügylet jöhet létre olyanképpen is, hogy valamely tagország, vagy több tag-

ország együttesen, fejlesztési terveiknek megfelelően elhatározzák egy, a bank finanszírozási profiljába tartozó vállalat létesítését (illetve meglévő vállalat modernizálását, fúzióját, kooperációját stb.), és ennek részleges finanszírozása végett *hiteligénnyel fordulnak a bankhoz*. A kezdeményezés tehát ez esetben a beruházó oldaláról indul el. A bank, mielőtt döntene a hiteligény sorsa felett, alaposan áttanulmányozza (vagy szakértői bizottsággal, esetleg műszaki irodával áttanulmányoztatja) a beruházási programot annak műszaki, piaci és pénzügyi oldalait egyaránt.

Másrészt a bank a hozzá beérkező hiteligények áttanulmányozásakor megállapíthatja, hogy a rekonstrukció szempontjából alapvetően fontos egyik vagy másik termelés iránt kevés az érdeklődés. Ez esetben *maga a bank is kezdeményezhet* finanszírozási ügyletet, mégpedig olyan módon, hogy versenytárgyalást ír ki meghatározott objektum építésére. E felhívásban a bank közli az objektummal kapcsolatos gazdasági és műszaki követelményeket mint minimumot, valamint a finanszírozási feltételeket. Ezek a finanszírozási feltételek természetesen kedvezőbbek, mint az általános feltételek, de egyben a bank szigorúbb ellenőrzési jogát is maguk után vonják.

Akár a hiteligényt benyújtó beruházók beruházási programjairól, akár a bank által kidolgozott, illetve kidolgoztatott, versenytárgyalás tárgyát képező beruházási programokról legyen szó, a banknak rendelkeznie kell a beruházások hatékonyságát mérő *elemzési rendszerrel*. Ez egyrészt kritériumok kérdése, másrészt mértékrendszeré. E helyen nem kívánok belemélyedni a beruházáshatékonysági számítások és nemzetközi összehasonlítások igen gazdag nemzetközi irodalmának elemzésébe és megítélésébe, mindössze két fontos, figyelembe veendő tényezőre hívom fel a kérdés eldöntésére hivatott szakemberek figyelmét. Mindkettő a bank által képviselendő speciális népgazdasági és nemzetközi érdekekkel kapcsolatos.

Elsősorban is figyelembe kell venni az adott beruházási objektumtervezet várható műszaki színvonalát, hasonlítva az iparilag fejlett országok hasonló termelőkapacitásainak műszaki színvonalával. Nem véletlenül használom e helyen a „műszaki színvonal” kifejezést az ál-

talánosabb „hatékonyság” helyett. Számolni kell ugyanis azzal, hogy a rekonstrukció első szakaszában a pillanatnyi népgazdasági hatékonyságot az egyes, belépő modern termelőkapacitások nem növelik. Ezek hatása leginkább akkor fog mutatkozni, amikor az egymáshoz kapcsolódó teljes vertikumok modernizálása befejeződik. A beruházás színvonala tehát nem minden esetben lesz megítélhető az egyszerű hatékonyságfelfogás segítségével, hanem csak alapvetően két mutatóval, illetve mutatórendszerrel kiegészítve: egyrészt a beruházás nyomán létrejövő termelőkapacitás legfontosabb műszaki mutatóinak összehasonlításával, mégpedig a fejlett ipari országok hasonló rendeltetésű termelőobjektumaihoz viszonyítva, másrészt azt kell egzakt mutatórendszerrel kimunkálni, hogy az adott kapacitás működése milyen mértékben tudja meggyorsítani a modernizációs folyamat tovaterjedését a tagországokban, közöttük elsősorban a megvalósító országban.

* * *

Minden újonnan létrehozott szervezet, illetve funkció erkölcsi hálát jelent az, hogy azt képzelik róla, hogy önmagában képes azokat a komplex problémahalmazokat megoldani, amelyek létrehívták. Nagyon szeretném e vázlatos tanulmányban mindjárt elejét venni ennek az illúzióknak. A létrehívandó bank jó hírnevét és üdvös szerepét a szocializmus továbbépítése terén semmiképpen sem a létrehozatal körüli sokat ígérő, hangos propaganda, hanem a benne részt vevő tagországok alaposan átgondolt, de következetesen véghez is vitt elhatározása, valamint a szakszerű és találékony munka fogja meg-alapozni. Éppen ezért mindjárt kezdetben tisztában kell lennünk azzal, hogy ez *sem* csodaszer, nem lesz képes olyan problémák megoldására, amelyek meghaladják az erejét.

Világos, hogy ez a bank sem lesz az *a* mechanizmus, amely megoldja az európai szocialista országok együttműködésének szerteágazó, bonyolult problémáját. Előbb-utóbb hozzá kell nyúlni egy sor olyan kérdéshez, amelyet a banktól ugyan nem függetlenül, de mégis rajta kívül kell megoldanunk, így például az árakhoz, a kereskedelmi

elszámolások multilateralizálásához stb. *A bank egy igen fontos láncszeme lehet a szocialista országok nemzetközi együttműködése tökéletesítésének, hathat, sőt biztosan hatni is fog a mechanizmus többi láncszemére is.* Olyan megoldási lehetőségeket indukálhat, amelyek a bank működése nélkül nem jöttek volna fel a felszínre, vagy csak később és más formában kerülhettek volna napvilágra.

Mi a bank létrehozásának legfőbb racionáléja? Az, hogy

1. segítségével *nagyobb* tőkés hitelhez juthatunk, mint nélküle, *kedvezőbb* feltételek mellett juthatunk ezekhez a hitelekhez, számunkra *biztonságosabb* gazdasági és politikai erőteret hozunk létre a fejlett tőkésországok zsarolási és befolyásolási kísérleteivel szemben;

2. lehetőség nyílik az ezúton szerzett összegek, valamint az ezekhez kapcsolódó egyéb *források ésszerűbb felhasználására*. A hitelek összpontosítása, tervszerű, aktív hitelpolitika esetén a bank az egész integrált szocialista közösség tervszerű fejlődésének egyik legfontosabb mechanizmuselemévé válhat.

A bank tehát egyfelől a két világrendszer gazdasági kapcsolatainak katalizátorává válhat, másfelől a szocialista országok egymás közötti munkamegosztásának tökéletesedését is katalizálhatja.

Számolni kell azzal, hogy ez a szerep csak fokozatosan bontakozhat ki. Munkámban számos helyen aláhúztam a kezdeti szakasz előre látható nehézségeit. Ez azonban csak egy töredéke a ténylegesen felmerülő nehézségeknek. Erre vonatkozóan számos példát szolgáltatnak az összes funkcionáló nemzetközi szervek, akár a tőkés, akár a szocialista féltéken működjenek is azok.

Mindez azt mutatja, hogy a bank működéséhez nem *vérmes* reményeket kell fűzni, nem is *szerény* reményeket, hanem számolni kell az adott realitással.

Jegyzetek

- (1) „... Lassabban haladunk, mint ahogyan haladhatnánk, mert a gazdasági fejlődés trendvonala egy ennyire kicsiny, szinte anakronisztikusan szűk gazdasági egységben (Magyarországról van szó! — *K. F.*) nem emelkedhet olyan meredeken, mint az esetben emelkedne, ha az ország egy mintaszerűen működő, nagyobb gazdasági közösség részét alkotná.” (*Jánosy F.*: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 87. o.)
- (2) „Ha egy nemzet (vegyük példának a gondolat rögzítése érdekében Olaszországot), amely bővelkedik munkaerőben, de szűkölködik fogyasztási cikkekben és beruházási javakban, feldolgozóközponttá változik át. E tevékenységhez a szükséges nyersanyagokat egy domináns gazdaságtól szerzi be, mégpedig gépexport ellenében, amelynek ellenértékét legalább részben befolyásolni tudja a Verlagsystem (bérmunkarendszer), amely egykor vállalat és vállalat között alakult ki, és lényeges vonásaiban újratermelődik megnagyobbodott méretekben.” [*Perroux, F.*: L'économie du XXe siècle. (P. U. F.) Paris, 1961. 42. o.]
- (3) A gépipar és az élelmiszeripar teljes népgazdasági hatékonysága között a KGST-országokban a következő különbség áll fenn (1960-as adatok, az NDK gépipari hatékonysága = 100):

Országok	Gépipar	Élelmiszeripar
Bulgária	39	29
Csehszlovákia	90	46
Lengyelország	50	24

Országok	Gépipar	Élelmiszeripar
Magyarország	54	32
NDK	100	50
Románia	52	25
Szovjetunió	118	45

A cseh sörszállítás 1000 rubelje tehát kétszer annyi társadalmi összmunkát követel, mintha gépet szállítana, a német gépszállítás 1000 rubelje feleannyi társadalmi összmunkából kihozható, mintha Radebergerrel kedveskednének a cseheknek. Mindkét fél szeretné ezért, ha ő szállítaná a gépet, és importálná a sört. A Szovjetunió esetében fokozottan érvényes ez. Egyedül Magyarország és Bulgária esetében enyhébb a két ágazat közötti hatékonysági szakadék. Itt viszont fennáll az a körülmény, hogy a fejletlenebb ország még görcsösebben ragaszkodik a hatékonyabb munka lecseréléséhez kevésbé hatékony munkára, mivel felhamozóképessége eleve kisebb, mint a fejlettebbeké.

- (4) Sz. I. Pomazanov A népgazdaság komplex fejlődése a szocialista országokban [Kompleksnoje razvitie narodnogo hozajsztva v sztranaah szocializma (Moszkva, Míszl, 1966.)] c. művében megjegyzi, hogy a fejlettségintéskülönbségek és még számos tényező miatt „... az egyik országnak valamilyen cikkexportja lehet igen kifizetődő, ugyanakkor a szocialista nemzetközi rendszer szempontjából nem hatékony (ti. az illető árunak az adott országban való termelése — K. F.), mivel ezen áru legkisebb ráfordításokkal való termelése más országban valósítható meg”.

Nem kapunk azonban választ arra, hogy mit tegyen a szocialista közösség azon országok termelőerőivel, amelyekben bármiféle termelőtevékenység magasabb fajlagos munkaráfördítást követel meg, mint a fejlett országokban. Sőt, munkájának egy másik helyén még konkrétabban fogalmazza meg az előbbiekben idézett gondolatát: „Nem mindenféle specializáció fejlődhet bármely országban, hanem csak a gazdaságilag megalapozott specializáció... amely az adott országban nagyobb gazdasági határfokot ér el, mint bármely másik országban.” (I. m. 157. o.) Ha ez így van, akkor az összes termelést a legfejlettebb országba kell koncentrálnunk, s a kevésbé fejlett országok csak azon ágak művelésével kell, hogy a rendelkezésükre álló munkaerőt használják, amelyekben komparatív előnyük van. Nem lehet vitatni e koncepció bizonyos racionális magvának meglétét ti. azt, hogy a technikai fejlődés országcsoponton belüli terjedésének természetes sorrendje van. Ésszerűnek látszik a technikai fejlődést azokban az országokban siettetni, ahol annak tárgyi és — főleg — emberi feltételei a leginkább adottak, olyan központokban, ahol

az új termékek és eljárások termelése a legszélesebb méretekben elkezdődik, és fokozatosan terjed tovább az országcsoport egészében. Azonban azt sem lenne helyes leszögezni — s *Pomazanov* fogalmazása a gondolatmenetet inkább ebbe az irányba viszi —, hogy mereven ragaszkodni kell a termelés koncentrálására a KGST-méretekben leggazdaságosabb helyeken.

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében végzett kutatómunkánk során egy kísérleti programozást végeztünk annak megállapítására, hogy hogyan lehetne maximális egy főre jutó nemzetijövedelem-termelést elérni a KGST-n belül a termelési ágak nemzetközi átcsoportosításával. Korlátozó feltételeink közül kettő érdemel itt említést: egyfelől kizártuk minden ország számára e tényleges nemzetijövedelem-csökkenést, másfelől a munkaerő szabad vándorlásának lehetőségét országok között. Az alapvető feltétel tehát az volt, hogy minden ország a saját munkaerő-tartalékai felhasználásával minimálisan az 1960-as, tényleges nemzeti jövedelmet termelje meg az ágazati átcsoportosítás után is. Ez a két korlátozó feltétel önmagában is eléggé behatárolta az ágazati átcsoportosítások lehetőségeit, hiszen — mint korábban bemutatam — az egyes ágazatok nemzetijövedelem-termelő képessége között meglehetősen nagy differenciák vannak. A programozás eredménye ennek ellenére megdöbbentő volt. Az ipari tevékenység csaknem teljes egésze három országra, a Szovjetunióra, NDK-ra és Csehszlovákiára csoportosult át, a többi országoknak a mezőgazdasági, élelmiszeripari és némi könnyűipari termelés jutott. Ez persze képtelenség, még akkor is, ha nem a meglévő termelőkapacitások átcsoportosítására, hanem csak a keletkező kapacitások fejlesztési irányára értelmezzük is. Márpedig az idézett fogalmazás — ha mechanikusan értelmezzük, és a konkrét számadatokat az emberi és politikai-történelmi megfontolásokat figyelembe venni nem tudó elektronikus gép gyomrába adagoljuk — ezt jelenti. A specializáció problémáját, akár ágazaton belüli, akár ágazatközi munkamegosztásról legyen is szó, nem lehet egyoldalúan a komparatív előnyök vagy az abszolút munkaráfordítások egyoldalú figyelembevételével eldönteni.

- (5) *Z. Vergner* a termelés határfoka alakulásának alapvető mutatójaként a *társadalmi termék egésze és a végtermék közötti viszonyt* tartja. (A gazdasági színvonal és a termelési struktúra kapcsolatának kérdéséhez. Az úgynevezett nyersanyagdeficit problémája — *Politická Ekonomie*, 1965. 11. sz.) Minél kisebb a társadalmi termék fogyasztásra fordítható hányada, annál rosszabb a termelés határfoka, természetesen beleszámítva a külkereskedelem cseréjén átváltott terméktömeget is. Kimutatja, hogy a csehszlovák népgazdaság növekedését — de ehhez hasonló a többi szocialista ország problémája is — mindinkább a fogyasztási cikkre soha át nem változó termelési eszköztermelés adja. A jelenség egyik legfontosabb okának azt tartja, hogy a szocialista országok az iparosítás közben nem vették kellőképpen figyelembe azokat

az állandóan ható, vagy csak lassan változó tényezőket — természeti előfeltételek, munkaerő-ellátottság —, amelyek a termelés optimális struktúráját az adott népgazdaságban meghatározzák.

- (6) A technikai fejlődés üteme elégtelenségének egyik következménye a népgazdasági *felhalmozás és állóeszköz-állomány csökkenő hatásfokú kihasználása*. A problémának ezzel az oldalával foglalkozik igen átfogóan *M. Uszijevis* rövid tanulmánya. (Néhány felhalmozási probléma a KGST-országokban. Voproszi Ekonomiki, 1966. 7. sz.) Megállapítja, hogy a fejlődés meggyorsításának fontos akadálya a termelési eszközök felhasználásának nem kielégítő hatékonysága. Ha ugyanis nem nő a felhalmozás hatékonysága, a fejlődést a fogyasztási alap terhére lehet csak meggyorsítani. Bizonyítja, hogy a KGST-országokban mind a felhalmozás, mind az állóeszközök kihasználási hatékonysága csökken. Teljesen egyet lehet érteni *Uszijeviccsel* abban, hogy a nemkívánatos tendencia megfordításának legfontosabb eszköze olyan állóeszköz-állomány beállítása, amely jobban növeli a termelékenységet, mint amilyen mértékben maga növekszik, s hogy ezt elérni csak az elavult állóeszközök gyorsított kicserélésével lehet. Az is nyilvánvaló, hogy a beruházási tevékenység ésszerűsítése, a befejezetlen beruházásállomány csökkentése a felhalmozás hatásfokának javítását vonja maga után. Abban is igaza van, hogy a beruházások összetételének javítása — a géphányad növelése és az építési hányad csökkentése — szintén a hatásfok javítását eredményezi. Ezekkel a tényezőkkel *Uszijevis* nagy vonalakban össze is foglalja mindazt, amit a technikai forradalomra való fokozatos áttérés a beruházási tevékenységtől megkövetel. Ugyanakkor — nem elvileg, hanem a konkrét helyzet ismeretében, gyakorlatilag — némileg vitatható, amit a beruházások ágazati megoszlásának hatékonyságjavító hatásáról ír. Valóban az a helyzet, hogy a termelési struktúra elmozdítása a kevésbé tőkeigényes ágak felé javítja a beruházások, s ezzel a felhalmozás hatásfokát, azonban a legtöbb európai szocialista országban az ilyen strukturális mozgásoknak ma már komoly akadályai vannak: a munkaerő-probléma, a termelési arányok és külkereskedelmi realizálás nehézségei stb. Ez a tényező igen fontos szerepet játszott az elmúlt évtizedekben, mégsem valószínű azonban, hogy a jövőben megoldható lenne a népgazdaságok működési hatásfokának jelentős javítása az ágazati szerkezet átrendezésével.
- (7) Magyarország *nettó* exportjának 1960-ban 20%-a volt gépipari termék, 1967-ben már csak 10%-a. (1960-ban a tőkésországok felé irányuló *teljes* export közel 10%-a volt gépipari termék, 1967-ben 7%-a. A szocialista gépaktívum romlása tehát gyorsabban ment végbe 7 év alatt, mint a tőkés relációjú gépexporté!)
- (8) A „fejlődési pólus” fogalmát *François Perroux* (i. m.) terminológiájából kölcsönöztem, mivel egyfelől a kifejezést tömörnek és találónak tartom, másrészt

az a fogalom, amelyet munkámban pólus-nak nevezek, meglehetősen közel áll a perroux-i fogalomhoz.

Mit ért *Perroux* „fejlődési pólus” („Pôle de développement”) alatt? „Egy fejlődési pólus — motor-gazdasági egység, illetve ezen egységek együttese. Egyszerű vagy komplex egység, vállalat, iparág vagy iparágak kombinációja — mozgatójává válik más egységeknek, amelyekkel kapcsolatban van, mivel húzóhatást gyakorol rájuk (árai, áruáramlása, információi által)... Növeli — s ha minden jól megy olcsón — a többi egységeknek és a végfogyasztóknak kibocsátott áruk mennyiségét. ... A legtisztább esetben a pólussal kapcsolatos elhatározások nemcsak a növekedést érintik, hanem az egész terület, népesség fejlődését is. A pólusok-tól függ, a külső gazdasági kapcsolatok egyensúlya vagy egyensúlyhiánya, a beruházási ráta, az élelmiszer-termelés és a helyiipar.”

Majd később *Perroux* meghatározza a pólus dinamikus szerepét is: „A növekedés — egyensúlyhiány. A fejlődés maga az egyensúlyhiány. Egy pólus létesítése sorozatos egyensúlyhiányok keletkezéséhez vezet, gazdasági és társadalmi téren egyaránt. ... Egy létesített pólus elosztja a béreket és kiegészítő pénzjövödelmeket, anélkül, hogy feltétlenül növelné a fogyasztási cikkek termelését az adott helyen. Átrendezi a munkaerőt, elszakítja azt eredeti környezetétől anélkül, hogy biztosítaná számukra helyüket az új társadalmi környezetben; kumulatív módon összpontosítja a beruházásokat, a forgalmat, a technikai és gazdasági újításokat, anélkül, hogy előnyöket biztosítana más helyeknek, amelyek fejlődése és növekedése éppen ellenkezőleg, visszaesik.” (I. m. 169. o.) *Perroux* leszögezi, hogy a pólus független a politikai határoktól, átnyúlik azokon, ugyanakkor fennáll az az ellentmondásos helyzet, hogy egyes részei az egyes nemzetgazdaságok szerves részét képezik; „politikailag ezért sürgős leépíteni azokat a mechanizmusokat, amelyek a jelenlegi fejlődés alapját képezik, amelyek tagadhatatlanul konfliktusokhoz vezetnek a hely és a funkció, a terület és a pólus között”. (I. m. 178—179. o.)

Miben egyezik az általunk használt pólus fogalom a perroux-i pólussal, és miben különbözik tőle? Mi is üzemek, ágazatok, ágazati kombinációk együttesét nevezzük pólusnak, amelyek húzóhatást gyakorolnak a gazdaság egyéb szféráira. A fejlődés jelenlegi szakaszán a pólus gerincét azok a termelőtevékenységek képezik, amelyek a technikai fejlődés meggyorsításának anyagi alapjait teremtik meg, vagyis a komplex gépesítés, automatizálás, kemizálás, kibernetizálás energia- és anyagbázisát, de főképpen munkaeszközbázisát. A pólus tehát azon erjesztő hatású termelőtevékenységek összessége — jobban mondva rendszere — amelyek kifejlesztése és hatékony működtetése lehetővé teszi a gazdaság egészének gyorsított ütemű technikai rekonstrukcióját. Ugyanakkor a pólus a termelőerők emberi faktorára is forradalmi hatással van: megváltoztatja a szakértelem színvonalát és struktúráját,

növeli a magasan képzett munkaerő iránti keresletet és a képzés lehetőségeit is. Azonos tartalmú a kifejezés abban a tekintetben is, hogy a pólus — nemzetközi, pontosabban nem feltétlenül nemzeti. Kis országok esetében feltétlenül nemzetközi. A pólus létesítése és kifejlesztése, a mi felfogásunkban is egyensúlyhiányhoz vezet. Ez természetes, hiszen az amúgy is egyenlőtlenül fejlett és technikailag elmaradott gazdaságokban minden súlypontképzés csak a proporcionális fejlődés rovására vihető ki. Ugyanakkor látni kell azt, hogy *Perroux* szemel előtt a pólus képződésének tőkés útja lebeg, s a meghatározásból is egyértelműen ez rajzolódik ki. Ebben van a két felfogás közötti *alapvető differencia* is. *Perroux* szerint a pólus általában nemcsak gazdasági kapcsolatok rendszere, hanem egyben a termelés kulcságazatának, földrajzi agglomerációja is, olyan hirtelen felfejlődött terület, amely legázolja, maga alá tiporja először az egész nemzetgazdaságot, s csak ezek után fejt ki kisu-gárzó hatását az egész nemzeti vagy nemzetközi komplexum fejlődésére.

Semmiképpen nem szükségszerű azonban, hogy a szocialista gazdaságban a pólus egyben gazdaságföldrajzi agglomerációs egység is legyen, és semmiképpen nem célszerű, hogy a pólus fejlesztése érdekében szétrombolódnak az egyéb gazdasági tevékenységek. A pólus kiemelt fejlesztése akkor hatékony, ha egyértelműen serkentő és megtermékenyítő hatással van a többi termelőtevékenység fejlődésére, vagyis ha kimarad a perroux-i romboló szakasz.

- (9) Ez a felfogás nagyon egyszerűnek és magától értetődőnek tűnik, azonban, ha egy kicsit jobban belegondolunk, következetes elfogadása megköveteli a népgazdasági komplexumokról, valamint a nemzetközi munkamegosztás fő fejlődési irányairól vallott eddigi nézeteink alapos átgondolását. A közgazdasági irodalomban, valamint a KGST-dokumentumokban a komplexumok meghatározása mindig abból az elvi alapból indul ki, hogy a népgazdaság ágazati összetételének biztosítania kell az adott termelőerők minél gazdaságosabb működtetését. Ez tükröződik a *Szocialista Nemzetközi Munkamegosztás Alapelveiben* is, amely szerint a kialakítandó optimális komplexumnak tartalmaznia kell a hazai nyersanyagbázis maximális kihasználását, a nehéz- és könnyűipar fejlesztését, a közlekedés és mezőgazdaság fejlődését, a teljes foglalkoztatottságot, az egyes körzetek fejlettségi szintjeinek kiegyenlítődsét, és a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást. Egyszóval a népgazdasági komplexum a népgazdaság mindenoldalú, teljes keresztmetszetű fejlesztésével egyenlő.
- (10) Lényegében ugyanez lenne a hatása annak is, ha a feldolgozott termékek árát felszabadítanánk, a nyersanyagok árát felemelnénk és azokat egy viszonylag fix színvonalon rögzítenénk. Ennek eredményeképpen létrejönne az egészséges arány a nyersanyagok árai és a feldolgozott termékek árai között. Számolnunk kell azonban azzal, hogy azon feldolgozóipari kapacitások felújítása, amelyek termékeinek árai nyersanyagok áraihoz képest feltehetőleg le-

felé fognak mozogni, nem megy máról holnapra, különösen romló fizetési mérleg mellett. Milyen eredményt várhatunk hát ettől a rendszerítől? Mindenekelőtt a nyersanyagot exportáló országok *olcsón* fognak hozzájutni az elavult technikai szintet képviselő termelési eszközökhöz. Ettől azonban az importált termelési eszközök nem fogják jobban emelni az importáló országban a népgazdasági munka termelékenységét. Az importáló országok egy ideig ki tudnak mutatni a beruházásoknál bizonyos megtakarítást, s ez el fogja fedni az előbb leszögezett tényt, ti. azt, hogy *továbbra is* elavult technikát investálnak be új létesítményeikbe. Az exportáló ország *adott* nyersanyagimport beszerzéséhez drágábban jut, viszont egy ideig biztosított számára az import, *több* gép és berendezés exportja ellenében. Ez növelni fogja a termelést. A nyersanyagexportáló ország előbb-utóbb rádöbben, hogy ipara technikai felemelkedésének problémáját az árányváltozások nem oldják meg, s hogy a nyersanyagait a fejlett tőkésországokban előnyösebben értékesítheti — jobb gépeket, felszereléseket vásárolhat értük — s az elavult gépeket, felszereléseket *olcsón* sem lesz hajlandó megvásárolni. Oda jutunk el tehát, ahol vagyunk, csak éppen valamivel későbbben. Ez az idő egyrészt önmagában is veszteség, ha a műszaki-gazdasági fejlődésünk előtt álló követelményeket nézzük, másfelől a helyzet rosszabbodásával jár mind a nyersanyagexportőr, mind a gép- és felszerelésexportőr országok szempontjából.

(11) Tegyük fel, hogy Magyarország olajat vesz Romániától, de Románia nem tart igényt a magyar gépszállításokra. Marad, mondjuk 10 millió rubel aktívuma, amit Csehszlovákiában költ el, korábbi 13 millió rubel értékű gépvásárlását finanszírozva. Csehszlovákia a fennmaradó adósságot Magyarországon hajtja be, de szintén nem gépet vesz érte, hanem gyümölcsöt. A kör formálisan bezárult, nyomában azonban égető problémák maradnak:

a) Magyarország nem tud gépet eladni;

b) Csehszlovákia csak csökkentett áron tud gépet eladni;

c) Románia csak olajat tud eladni. Sem Magyarország, sem Csehszlovákia ugyanis nem fog román gépeket vásárolni;

d) Románia 30%-kal olcsóbban ugyan, de olyan gépeket vásárolt, amelyek nem sokat segítenek népgazdaságának technikai felemelkedésében. Következésképpen a következő időszakban ugyanezt az olajat eladja, mondjuk Svájcnak, s behoz érte olyan berendezéseket, amelyek háromszor olyan mértékben növelik a termelékenységet, mint az olajmennyiségért beszerezhető csehszlovák gépek. Ekkor azonban Magyarország már csak úgy adhat Csehszlovákiának gyümölcsöt, ha Csehszlovákia vagy nyersanyagot ad érte, vagy valakivel szemben passzívuma van, aki Magyarországnak nyersanyagot képes szállítani. Végül is vagy a Szovjetunió vállalja magára az általános gép- és nyersanyagellátó szerepét, vagyis nála csapódnak le az összes aktívumok és passzívumok, vagy pedig párhuzamosodik a multilaterális forgalom. Sem az

egyik, sem a másik megoldás nem kívánatos. Kérdés tehát, hogy a kétoldalú kereskedelem többoldalúvá fejlesztésénél figyelmen kívül hagyhatók-e az országok keresleti és kínálati viszonyai. Tanulmányozni kell azt is, hogyan lehetséges ezeket megfelelő irányban fejleszteni? A probléma gyökere ugyanaz, mint ami a szabad ár alakulásánál felvetődött.

- (12) A magyar népgazdaságnak a Szovjetunió mintegy 33-szorosa! A magyar népgazdaságban is mintegy 15%-os a szovjet export részaránya, ami a szovjet nemzeti jövedelemnek nem egészen 0,5%-át teszi ki. Ha a Szovjetunió Magyarországra irányuló exportjának $\frac{3}{4}$ része alapanyag, ez a magyar intermedier felhasználásnak mintegy $\frac{1}{5}$ -e. Ha a magyar—szovjet szállítások $\frac{3}{4}$ -e gép, ez a szovjet beruházásoknak mintegy 0,4 százaléka.
- (13) *F. Perroux* bevezette a nemzetközi közgazdasági terminológiába egy igen frappáns kifejezést: „domináns gazdaság” („économie dominante”). Domináns egy gazdaság akkor, ha hatni tud a többi gazdaságra anélkül, hogy ezek visszahatása eltértené őt öntörvényei által kiszabott útvjáról, vagy legalábbis ezen eltérítés csak jelentéktelen mértékű. (I. m. 30. o.) „Amennyiben egy *A* zóna befolyást gyakorol egy *B* zónára (passzív zóna), az *A*-ban végbe menő átalakulások kihatnak a *B* zóna egyensúlyára, adaptálódásra készítetik azt. A *B* átalakulása azonban nem vált ki szükségszerűen adaptálódási szükségletet az *A*-ban.” (I. m. 36. o.) Ezt az egyoldalú hatást nevezi *Perroux* „dominációs effektusnak” („effet de domination”). Nem minden monopolhelyzet automatikusan dominációs hatás, csak abban az esetben válik azzá, ha a kapcsolódó gazdaságok közül az egyiknek permanens monopolhelyzete van, és ha a hozzá kapcsolódó gazdaságokban e permanens monopolhelyzet hatásaképpen strukturális deformációk jönnek létre. A dominációs hatás nem feltétlenül komplementer egységek között jön létre: kompetitív egységek összefüggésében is lehet dominációról beszélni, például akkor, ha a kínálat irányítását az egyik gazdaság magához ragadja, és diktálja az eladási, műszaki fejlesztési stb. feltételeket (i. m. 38—39. o.). A domináns gazdaságot két tényező teszi képessé erre az egyoldalú hatásra: egyrészt a fajlagos fejlettsége, másrészt méreteinek abszolút nagysága. Minél nagyobb az a gazdasági komplexum, amely mint egység tud megjelenni a piacon, és minél fejlettebb, annál nagyobb az esélye, hogy a vele kapcsolatban levő más gazdaságokra egyoldalú hatást tud gyakorolni. (I. m. 33. o.) Minél inkább előrehalad a modern fejlődés a világon, annál kevesebb nemzetgazdaság alkalmas arra, hogy egy-egy, a fejlődés szempontjából kulcsfontosságú ágazatban létrehozza az optimális nagyságú termelőegységek egymással ágazatai kapcsolatban levő teljes rendszerét. (I. m. 188—189. o.) Egyáltalán nem mindegy, hogy ez az ipari együttes („ensemble industriel”) mely termelőtevékenységekben jön létre: „... egy előnyös tárgyalási pozícióval rendelkező nemzetgazdaság »grande force contractuelle«, amely jelentős mértékben hat az egyes világpiacon áruk keresletére

és kínálatára, aszerint gyakorol különböző fajtájú és mértékű dominációt, hogy milyen annak az árunak a *természete*, amely tekintetében monopolhelyzete van.” (I. m. 56. o.) Egészen más világgazdasági pozíciót von maga után a kamillatea piacának monopolizálása és az elektronikus számítóberendezések termelése és forgalma feletti világméretű diszponálás. *Perroux* körvonalazza a domináció megvalósulásának mechanizmusát is. A domináns gazdaság — a „többiek” döntő szállítója és exportpiaca — autonóm módon dönt fejlődési faktorainak — a beruházások és fogyasztás aránya, a beruházások munkaerő- vagy tőkemegtakarító jellege, a nemzeti jövedelem növekedési üteme, az ágazatai struktúra alakulása stb. — súlypontozása felett.

Mindezek következtében *adódik* egy exportvolumen és -összetétel (a domináns gazdaság „kínálata”), valamint egy importvolumen és -összetétel (a domináns gazdaság „kereslete”). Ez lényegében meghatározza a „többiek” export- és importlehetőségeit, volument és struktúrát tekintve egyaránt. Ugyanakkor a domináns gazdaság megválaszthatja export- és importpiacait aszerint, hogy hol találja meg legjobban relatív előnyeit. Ezzel felemelhet és víz alá nyomhat egész nemzetgazdaságokat. A „többiek” ezt a merev, a domináns gazdaság intern újratermelési feltételei által meghatározott keretet csak a nemzetközi hitelmechanizmus segítségével tudják ideiglenesen áttörni, vagyis vagy eladósodnak a domináns gazdaság felé (többletimport esetén), vagy pedig a domináns gazdaság adósodik el felőlük (többletexport esetén). Hozzátehetjük még — *Perroux* erről a lehetőségéről nem tesz említést —, hogy a „többiek” valutaleértékeléssel is manőverezhetnek, vagyis az átváltási kulcs megváltoztatásával javíthatnak az export- és importvolumeneken, pontosabban a kettő közül az egyiket, a másik rovására. A domináns gazdaság távlatilag is befolyásolhatja a „többiek” fejlődését, különleges igényeket támaszthat hosszú lejáratú hitelpolitikával, rendelésekkel stb. *Perroux* hozzáteszi, hogy ez a domináció maradéktalanul csak a teljesen kötetlen piaci mechanizmus esetén érvényesül, ugyanakkor azonban a domináns gazdaság nyomást is tud gyakorolni a „többiekre” belső mechanizmusunknak a saját szája íze szerinti változtatására vonatkozóan. (I. m. 61—62. o.)

Teljesen magától értetődő, hogy domináns gazdasággá válhat egy, a nemzeti jövedelmének nagy hányadát a világpiacon kicserélő ország (mint pl. a múlt században Anglia) abban az esetben, ha termelőeri fejlettsége folytán döntő fölénye van a partnerei felett, ugyancsak dominációra tehet szert egy olyan ország is, amely ugyan a nemzeti termelésének kis hányadát bocsátja világpiacra, azonban ez önmagában nagy volumen és a többi országok újratermelése szempontjából létfontosságú termékeket tartalmaz (pl. a jelenlegi USA). Autarchikus gazdaság lehet önmagában független, de nem válhat dominánssá. (I. m. 61—62. o.)

E munka gondolatmenetében több helyen — elméleti síkon is és konkrét

helyzetelemzéssel kapcsolatban is — felmerül e probléma megoldásának szükségessége. Azért érdemes *Perroux* gondolatát figyelmesen végigkísérni és megérteni, mert felvetési módja sok szempontból segítséget nyújt a megoldáshoz.

Mindenekelőtt le kell szögezni, maga *Perroux* is leszögezi (i. m. 70—71. o.), hogy az „*économie dominante*” modellje számára az USA, amely „nagyméretű gazdaság, erősen kapitalista, erősen iparosított, technikai-gazdasági előnyvel rendelkezik a feldolgozóipari termelés igen széles területén, ami elválaszthatatlan minden történelmileg realizált dominanciától, s amely hozzátartozik a domináns gazdaság lényegéhez”. Más helyen (i. m. 37. o.): „A nemzetközi kölcsönös gazdasági függést, mint a külkereskedelempolitika jelszavát ismételtetik. . . Az USA és a világ többi része közötti kapcsolatok egyoldalú jellege (»malaisément réversibles«) és a bántó aránytalanságok ezekben a kapcsolatokban minden bizonnyal a történelmi összeütközések részbeni okai. Ezeknek megvan a maguk gazdasági logikája, amelyeket a külkereskedelmi csere egyensúlyáról szóló tradicionális magyarázatokkal nem lehet megközelíteni. Ellenkezőleg: talán az aszimmetria és az egyoldalú hatás elemzése az, amely e jelenségek komplex magyarázatát megadja, mind a belső gazdaság, mind pedig a nemzetközi gazdaság problémáira.”

Az USA kétségtelenül domináns szerepet tölt be a tőkés világgazdaság egészében, ugyanakkor, amikor a többi fejlett tőkésország is domináns szerepet tölt be egy-egy meghatározott, a hatókörökben levő területen. A tőkés világgazdaság dominációs hálózata ezek szerint rendkívül bonyolult. A domináció erőssége és iránya, a dominációs effektus megoszlása egyes szférákban a különböző nagyhatalmak között igen tarka képet mutat. Bennünket azonban itt elsősorban két kérdés érdekel:

1. Lehet-e „domináns gazdaságról” beszélni a szocialista világgazdasági rendszeren belül; milyen rokon vonások és különbségek adódnak a Szovjetuniónak a szocialista világgazdaságban betöltött szerepe és *Perroux* meghatározása között?

2. Kialakulhat-e „dominációs effektus” a fejlett tőkésországok és az európai szocialista országok között a gazdasági kapcsolatok mélyülésével?

Ami az *első* kérdést illeti, kétségtelen, hogy *Perroux* meghatározásában sok olyan kritérium található, amely a Szovjetuniónak a szocialista országok közösségében elfoglalt helyére ráillik. A könyvben részletesen elemzést igyekszem adni e jellemvonásokról, itt csak a felsorolásukra szorítkozom:

a) népessége a legnagyobb európai szocialista országnál — vagyis Lengyelországnál — mintegy nyolcszor, nemzeti jövedelme mintegy tízszer nagyobb;

b) a vele gazdaságilag együttműködő országok újratermelésére lényegesen nagyobb a hatása, mint fordítva; sőt ezek együttes hatása a szovjet népgazdaság újratermelésére — sem hasonlítható össze azzal a hatással, amelyet a szovjet gazdaság a kis szocialista országok népgazdaságára kifejti;

c) a szovjet gazdaság a kis országok számára létfontosságú termékeket szolgáltat, és mint elhelyezési piac is létfontosságú a kis országok számára;

d) a szovjet gazdaság fejlődésében végbemenő változások (nemzeti jövedelem növekedési üteme, beruházás nagysága, iránya, fogyasztás színvonala stb.) a vele együttműködő kis országok gazdaságában a külkereskedelmi szerkezet változásainak, valamint a Szovjetunió hitelezési képességeinek változásain keresztül, felnagyítva jelentkeznek. Amíg a szovjet gazdaság autonóm módon dönt fejlődési tényezőinek felhasználása, súlypontozása stb. felett, a kis országok gazdaságának ehhez, saját érdekében alkalmazkodni kell.

Eltekintve az összes, később említendő tényezőtől, ebben a tekintetben a Szovjetunió *lehet* domináns gazdaság. Ugyanakkor néhány tényező korlátozza ezt a lehetőséget. A legfontosabb ezek közül az, hogy a Szovjetunió gazdaságának azon szektora, amely de facto részt vesz a kis országokkal való együttműködésben, egészét tekintve nem *annyival* fejlettebb, amennyi indokolná a dominációt. Éppen a technikai fejlődés meggyorsítását szolgáló anyagok és termelőeszközök tekintetében a Szovjetunió exportképessége ma még korlátozott. *Lehetséges* domináns szerepe tehát inkább hatalmas méretein és a nyersanyagszállító képességén, mint a legmodernebb technika monopóliumán nyugszik. E tekintetben tehát a Szovjetunió még nem elégíti ki maradéktalanul a perroux-i ismérveket.

Ugyanakkor nem az előbbieken említett szempont az oka annak, amiért a Szovjetuniónak a szocialista világgazdaságon belül betöltött szerepe jellemzésénél el kell tekintenünk a perroux-i terminológia használatától. A Szovjetunió néhány éven belül már abban a helyzetben lesz, hogy hatóereje a többi szocialista országra nem elsősorban a nyersanyagszállításain és piacának méretein, hanem az általa exportálható technika minőségén fog alapulni. Mégsem beszélhetünk akkor sem a Szovjetunióról, mint „*économie dominante*”-ról, mivel gazdasága az országegyüttesbe teljesen más alapokon illeszkedik be, és ott teljesen más funkciót lát el, mint teszem fel az USA gazdasága a fejlett tőkésországok együttesében. A Szovjetunió egy olyan országegyüttesben tölti be legjelentékenyebb gazdasági szerepét, amely csak együttesen képes alapvető történelmi-világgazdasági feladatát sikeresen végrehajtani: ti. a fejlett tőkésországokkal folytatott versenyben győzni. Ennek következtében a szovjet gazdaság normális funkcionálásának előfeltétele nem az „*effet de domination*” gyakorlása, hanem a saját fejlődésének meggyorsítása a többiekkel kölcsönhatásban. Itt érezni kell az objektív történelmi szituáció mély különbségét: az USA akkor tud gyorsabban fejlődni, ha a partnerei felett mind nagyobb előnye van, ha a partnerei szellemi és fizikai energiáját *kiszívja*. A szovjet gazdaság fejlődését éppen az gyorsítja meg, ha az „*utolérés és túlhaladás*” erőfeszítéseit a többi szocialista országgal *megosztja*. Ez az objektív helyzete akkor is fennállna, ha nem tette volna magáévá a proletár internacionalizmus

eszméit. Ez utóbbiak az objektív történelmi helyzet tudatos felismerését jelentik. Éppen azért a szovjet gazdaság esetében a „domináns” jelző helyett az „összefogó” kifejezést célszerű használni. Ez kifejezi mindazt, ami a perroux-i meghatározásból illik a szovjet gazdaságra, valamint azt a minőségi különbséget is, amely Perroux elemzéséből kimaradt.

A második kérdéssel kapcsolatban megjegyezzük, hogy a könyvben több helyen részletesen foglalkozunk az „effet de domination” *küszöbének* problémájával. Kétségtelen, hogy a tőkés gazdasági formáció természetes törekvései a dominációs effektus gyakorlatára törnek a gazdasági kapcsolatokban általában, s a szocialista országokkal folytatott gazdasági kapcsolatok területén ez egy fokkal még tudatosabb is, politikai megfontolásokból. A domináció létesítésének objektív alapja, lehetősége adott. A fejlett tőkésországok jóval nagyobb abszolút és fajlagos potenciált jelentenek, mint a kis európai szocialista országok egyenként, s ezt éppen az említett országok rászorultsága következtében a modern technika importjára realizálni is tudják akkor, ha ezek szétforgácsolt erővel, egymással konkurrálva lépnek szorosabb kapcsolatba velük.

A könyv elején harmadik típusú munkamegosztásnak nevezett gazdasági kapcsolatok strukturálissá válása, a kis szocialista országok illetén való idomulása a fejlett tőkés gazdaságok igényeihez, kimerítené a „dominációs hatás” ismérveit.

- (14) A szovjet közgazdasági irodalom egyre élénkebben foglalkozik a kis európai szocialista országok és a Szovjetunió közötti kereskedelem gazdaságossági problémáival. Ez egyben elkerülhetetlenül felveti az európai szocialista országok legfontosabb gazdasági problémáinak megoldását. A gazdag irodalomból itt csak két tanulmányra hivatkozom, *egyrészt* mert mindkettő igen nívós okfejtéssel tárja fel a problémákat, másrészt mert a kibontakozást illetően részben eltérő az aspektusuk.

Az egyik szerző, *I. Dugyinszkij* (A KGST-országok nyers- és fűtőanyag-problémája és a megoldás útjai. Voproszi Ekonomiki, 1966. 4. sz.) négy okot sorol fel annak indoklására, hogy a szovjet nyersanyagszállítások a népi demokráciákba, feldolgozott termékek ellenében miért nem kifizetődőek:

1. a kitermelés feltételei kedvezőtlenebbek annál, amit a világgpiaci árak kifejeznek;

2. a Szovjetunió európai része, ahonnan a kis országok anyagellátásának zöme folyik, maga is nyersanyagdeficitben szenved, ez megdrágítja a szovjet népgazdaság anyagellátását is;

3. a kitermelés tőkeigényesebb, mint a feldolgozás, ezért a csere a Szovjetunió számára plusz tőke lekötését igényli (olyan tőkeelőlegezéssel jut feldolgozott termékhez, mint nyersanyaghoz);

4. a kedvezőtlen körülmények között kitermelt, és viszonylag olcsón eladott

nyersanyagok ellenértékeképpen technikailag elavult és nem kielégítő minőségű feldolgozott termékeket szerez be ezen országokból.

A probléma megoldását részben a nyersanyagok és feldolgozott termékek arányának megváltoztatásában, részben a nyersanyag-kitermelés meghitelezésében látja, de felveti a harmadik országokból történő nyersanyagimport fokozásának lehetőségét is. Megemlíti, hogy a probléma végső és kielégítő megoldása a népi demokráciák feldolgozóipara műszaki fejlődésének meggyorsításával érhető el.

Eddig a pontig egyezik a gondolatmenete a másik szerzőével, *N. Zotováéval*. (A külkereskedelmi struktúra fejlesztése. Planovoje hozajsztvo, 1967. 1. sz.) *Zotova* ugyanis felveti, hogy a szovjet külkereskedelmi struktúra minden változása jelentős hatással van a kisebb országok külkereskedelmére, s ezen keresztül fejlődésükre. Következésképpen a Szovjetunióknak olyan importpolitikát kell kidolgoznia, amely nem akadályozza, hanem előrelendíti a partnerországok fejlődését, s egyben megfelel a szovjet külkereskedelem gazdaságossági követelményeinek is. A szerző mindenekelőtt a gépipari kooperáció és specializáció kiszélesítésében látja a továbbfejlődés követendő útját. Ez ugyanis nemcsak a szovjet exportstruktúráját javítaná, hanem ahhoz is hozzásegítene, hogy a nyersanyagok ellenében vásárolt gépek és berendezések műszaki színvonala emelkedhessék.

- (15) Bár ezek egy részét osztalékként a részvényesek kapják, másik részük a bank fenntartásának költségeit fedezi.
- (16) Az alaptőke ugyan nem \$-ban van kifejezve, hanem „nemzetközi elszámolási egységben”. Egy nemzetközi elszámolási egység értéke azonban azonos egy \$ aranytartalmával, tehát kb. egy ún. „Euro-dollárral”.
- (17) Az alaptőke jelentős hányada nem kerül tényleges kihitelezésre, hanem garanciális alapot jelent a bank hitelezői számára.
- (18) Nagyságrendi támpont közlése végett megemlítem, hogy mintegy 1,2 milliárd alaptőke esetén, ennek 6%-os arany-, illetve konvertibilisvaluta-hányada 72 millió \$. A BEI működéséhez ennél mintegy 10 millió \$-ral kevesebb arany és USA-dollár fedezet elégséges, azonban számításba kell venni azt, hogy a BEI egész alaptőkéje konvertibilis valutában van letéve. Minden valószínűség szerint a 72 millió \$ a szocialista bank aktivizálásához nem lenne elegendő.
- (19) Vö. *Maurice Byé* referátumát a francia nemzetgyűlés gazdasági és szociális bizottsága 1966. jún. 29-i ülésén. (Journal Officiel de la RF., 1966. aug. 14. 530. o.)
- (20) Mai szemmel ezek a követelmények talán túl szigorúaknak tűnnek. Ne felejtsük azonban el, hogy a bank létrehozása éppen azt a célt szolgálja, hogy a szocialista országok termelőapparátusa képes legyen legalább ilyen követel-

ményeket kielégíteni. Ha a bank működése nem képes elősegíteni ilyen technikai-termelékenységi szintű objektumok létrehozását, nem érte el célját.

- (21) A felsorolás példászerű, nem lép fel a teljesség igényével, csak arra hivatott, hogy illusztrálja elképzelésemet a bank kamatláb-politikájának *jellegét* illetően.
- (22) Önmagában is elég ösztönző lehet például az, hogy a határidőnél hamarabb visszafizetett összeget nem terheli kamat.

Tartalomjegyzék

Előszó	3
Bevezető	9

I. rész

A MODERN VILÁGGAZDASÁG NÉHÁNY FEJLŐDÉSI PROBLÉMÁJA

1. A gazdaság fejlődésének és fejlettségi szintjének szakaszai és ugrópontjai	17
A gazdasági fejlettség szakaszai és korszakai	18
A társadalmi formációk és a gazdasági fejlettség	30
A mai világgazdaság keresztmetszete a termelőerők és termelési viszonyok fejlettsége szempontjából	40
A nemzetközi munkamegosztás elvi kérdései	45
A nemzetgazdaság mint árutermelő	45
A nemzetközi munkamegosztás alaptípusai	49
2. Néhány gondolat a nemzetközi gazdasági integrációról	57
A nemzetközi árutermelés szerkezeti sémája	57
A nemzetközi integráció feltételei	61
A munkamegosztás intenzitása	61
A nemzetközi gazdasági szervezetek mint az integrációs folyamat institutionális következményei	63
A közös, illetve koordinált gazdaságpolitika mint az integrálódó gazdaságok hatékonyságnövelésének gyakorlati feltétele	66
Az integrálódás folyamata, útjai	69

3. A munkamegosztásból származó gazdasági előnyök és a világgazdasági fejlődési modell	74
A gazdasági hatékonyság növekedésének mennyiségi és minőségi szakasza	74
A komparatív előnyök	76
A nemzetközi érték fogalmának elméleti megközelítése	80
A fejlődési szakaszok és a világpiacon	87
A kereslet-kínálat eltolódásának törvényszerűségei a nemzetközi piacon	93
A mai világgazdaság fejlődési modellje	97
A polarizációs és a nivellációs modell	100
Jegyzetek	108

II. rész

AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGCSOPORT HELYE A VILÁGGAZDASÁGBAN

1. Az európai szocialista országok gazdasági fejlettségének speciális vonásai	115
A két rendszer versenyének súlypontjai	115
A termelőerők fejlődésének néhány történelmi összetevője	117
A termelés természeti feltételei	122
A munkaerő	124
A technikai apparátus	128
2. A gazdaságirányítási modell	138
Jegyzetek	148

III. rész

NYUGAT-EURÓPA MINT A SZOCIALISTA ORSZÁGOK POTENCIÁLIS GAZDASÁGI PARTNERE

1. A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok megváltozott feltételei	161
A nyugat-európai gazdaságok kritikus helyzete	166
2. A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének problémái a szocialista országok oldaláról	175
A szocialista országok exportképességének növelési módjai	175
A szocialista országok nyugat-európai viszonylatú importstruktúrájának problémái	177
A megoldás lehetőségei rövid távon	178
A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok szélesítésének különböző lehetőségei	184
A tőkés üzleti körök különböző rétegei és a kelet-nyugati együttműködés	185
A két országcsoport közötti munkamegosztás alternatívái	188

A szocialista országok technikai fejlődésének meggyorsítása és a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok	195
Jegyzetek	207

IV. rész

A SZOCIALISTA NEMZETKÖZI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS KORSZERŰSÍTÉSE ÉS A „KÉT EURÓPA” GAZDASÁGI KAPCSOLATAI

1. A KGST-országok jelenlegi együttműködési rendszerének problémái ...	217
Az európai szocialista országok közötti munkamegosztás jellege	217
Az együttműködés nehézségeinek strukturális okai	234
A KGST-együttműködés mechanizmusa és a regionális fejlődési modell	243
A nemzetközi mechanizmus végletei: a direktív közös tervezés és a nemzetközi szabadkereskedelem	245
A KGST-országocsoport fejlődési modellje	250
2. A fejlesztés koordinációjának és a piaci mechanizmusok alkalmazásának egysége	258
A fejlesztés koordinációja és a fejlesztési pólusok kiválasztása	258
A mechanizmus uniformizálásának veszélyessége	261
A mechanizmus differenciálásának alapvető kritériumai	267
Fejlett kis országok együttműködése a pólusok fejlesztésében	267
Fejlett és kevésbé fejlett kis országok együttműködése a pólusok fejlesztésében	270
Együttműködés a kis országok és a Szovjetunió között	273
Együttműködés a fogyasztási cikkek termelésében	279
A mechanizmus rugalmasságának kritikus pontjai	282
3. A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok szocialista országok közötti koordinálásának néhány kérdése	290
Néhány tapasztalat a nemzetközi beruházási bankokkal kapcsolatban	293
Az alaptőke	297
A hitelforrások	304
A hitelpolitika	306
Jegyzetek	320

Содержание

Предисловие	3
Введение.....	9

Часть I.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО МИРОВОГО ХОЗЯЙСТВА

1. Этапы и поворотные пункты в развитии экономики и её уровня	17
Этапы и периоды экономического развития	18
Общественные формации и экономическое развитие	30
Структура современного мирового хозяйства с точки зрения развития производительных сил и производственных отношений ...	40
Принципиальные вопросы международного разделения труда	45
Национальное хозяйство как товаропроизводитель	45
Основные типы международного разделения труда	49
2. Некоторые соображения к вопросу о международной экономической интеграции	57
Структурная схема международного товарного производства	57
Условия международной интеграции	61
Интенсивность разделения труда	61
Международные экономические организации как институциональные последствия процесса интеграции	63
Совместная или согласованная хозяйственная политика как практическое условие повышения эффективности интегрирующихся народных хозяйств.....	66
Процесс и пути интеграции	69

3. Экономические выгоды от разделения труда и модель развития мирового хозяйства	74
Количественный и качественный этап повышения экономической эффективности	74
Выгоды вытекающие из сравнительных издержек	76
Теоретический подход к понятию мировой стоимости	80
Этапы развития и мировая стоимость	87
Закономерности сдвигов спроса и предложения на международном рынке	93
Модель развития современного мирового хозяйства	97
Модель поляризации и модель выравнивания	100
Примечания	108

Часть II.

МЕСТО СООБЩЕСТВА ЕВРОПЕЙСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН В МИРОВОМ ХОЗЯЙСТВЕ

1. Специфические черты экономического развития европейских социалистических стран	115
Центры тяжести соревнования двух систем	115
Некоторые исторические элементы развития производительных сил	117
Природные условия производства	122
Рабочая сила	124
Технический аппарат	128
2. Модель хозяйственного управления	138
Примечания	148

Часть III.

ЗАПАДНАЯ ЕВРОПА КАК ПОТЕНЦИАЛЬНЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПАРТНЁР СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН

1. Изменившиеся условия экономических связей между востоком и западом	161
Сложности положения западноевропейских стран в мировом хозяйстве	166
2. Проблемы развития экономических связей между востоком и западом — со стороны социалистических стран	175
Пути повышения экспортной способности социалистических стран	175

Проблемы структуры импорта социалистических стран из Западной Европы	177
Возможности преодоления проблем на короткую перспективу ...	178
Различные возможности расширения экономических связей между Востоком и Западом	184
Различные слои капиталистических деловых кругов и западно-восточное сотрудничество	185
Альтернативы разделения труда между двумя группами стран .	188
Ускорение технического прогресса социалистических странах и экономические связи между Востоком и Западом	195
Примечания	207

Часть IV.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ МЕЖДУ „ДВУМЯ ЕВРОПАМИ”

1. Проблемы существующей системы сотрудничества стран-членов СЭВ	217
Характер разделения труда между европейскими социалистическими странами	217
Структурные причины трудностей в сотрудничестве	234
Механизм сотрудничества в СЭВ и модель регионального развития	234
Экстремные соображения по международному механизму: директивное совместное планирование и свободная торговля	245
Модель развития стран-членов СЭВ	250
2. Единство координации развития и применения рыночных механизмов	258
Координация и выбор полюсов развития	258
Опасность унификации механизма	261
Основные критерии дифференциации механизма	267
Сотрудничество малых развитых стран в развитии полюсов	267
Сотрудничество развитых и менее развитых малых стран в развитии полюсов	270
Сотрудничество малых стран с Советским Союзом	273
Сотрудничество в одласти производства товаров для широкого потребления	279
Критические пункты гибкости механизма	282
3. Некоторые вопросы координации восточно-западных экономических связей между социалистическими странами	290

Опыт в связи с деятельностью международных инвестиционных банков	293
Уставной капитал	297
Источники кредита	304
Кредитная политика	306
Примечания	320

Contents

Foreword	3
Introduction	9

Part I.

SOME DEVELOPMENT PROBLEMS OF MODERN WORLD ECONOMY

1. Stages and turning points in the development and the level of the economy	17
Stages and periods of economic development	18
Social formation and economic development	30
Cross-section of present-day world economy from the point of view of development level of productive forces and production relations	40
Theoretical problems of the international division of labour	45
The national economy as commodity producer	45
Basic types of the international division of labour	49
2. Some ideas on international economic integration	57
Structural scheme of international commodity production	57
Conditions of international integration	61
Intensity of the division of labour	61
International organizations as institutional consequences of the in- tegration process	63
A common or coordinated economic policy as a practical condition of increasing the efficiency of the economies to be integrated	66
Process and ways of integration	69
3. Economic advantages originating in the division of labour and the develop- ment model of world economy	74
Quantitative and qualitative stages of the economic efficiency's increase	74

Comparative advantages	76
Theoretical approach to the notion of international value	80
Stages of development and the world market value	87
Rules of shifts between demand and supply on the world market	93
Development model of present-day world economy	97
The polarization and the levelling models	100
Notes	108

Part II.

PLACE OF THE GROUP OF EUROPEAN SOCIALIST COUNTRIES IN WORLD ECONOMY

1. Special features of the economic development level of the European socialist countries.....	115
Points of emphasis in the competition between the two systems	115
Some historical components in the development of productive forces ...	117
Natural conditions of production	122
Manpower	124
Technical apparatus	128
2. The model of economic control and management	138
Notes	148

Part III.

WESTERN EUROPE AS A POTENTIAL ECONOMIC PARTNER OF THE SOCIALIST COUNTRIES

1. Changed conditions of east-west economic relations	161
Critical situation of the Western European economies	166
2. Problems of developing east-west economic relations from the point of view of the socialist countries	175
Ways to increase the export capacity of the socialist countries	175
Problems related to the import pattern of the socialist countries in their import from Western Europe	177
Solution possibilities in the short run	178
Various possibilities for expanding East-West economic relations	184
Various strate of capitalist business circles and East-West cooperation	185
Alternatives for the division of labour between the two groups of countries	188
Acceleration of technological development in the socialist countries and East-West economic relations	195
Notes	207

Part IV.

*MODERNIZATION OF SOCIALIST ECONOMIC COOPERATION
AND THE ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE "TWO EUROPEES"*

1. Problems of the present cooperation system of the CMEA countries ...	217
Character of the division of labour between the European socialist countries	217
Structural causes of difficulties in cooperation	234
Mechanism of the CMEA cooperation and the regional development model	243
Extremes of international mechanisms: Directive common planning and international free trade	245
Development model of the CMEA group of countries	250
2. Unity of development coordination and of the application of market mechanisms	258
Coordination of development and the choice of development "poles" ...	258
Danger of uniform mechanisms	261
Fundamental criteria of differentiating the mechanism	267
Cooperation between developed small countries in developing the "poles"	267
Cooperation between developed and less developed countries in developing the "poles"	270
Cooperation between the small countries and the Soviet Union	273
Cooperation in the production of consumer goods	279
Critical points of the flexibility of the mechanism	282
3. Some problems of coordinating east-west economic relations between the socialist countries	290
Some experiences with the international investment banks	293
Capital	297
Credit resources	304
Credit policy	306
Notes	320

Inhaltsverzeichnis

Vorwort	3
Einleitung	9

I. Teil

EINIGE ENTWICKLUNGSPROBLEME DER MODERNEN WELTWIRTSCHAFT

1. Phasen und Springpunkte der Entwicklung und des Entwicklungsstandes der Wirtschaft	17
Etappen und Epochen der Wirtschaftsentwicklung	18
Gesellschaftsformationen und die Wirtschaftsentwicklung	30
Querschnitt der heutigen Weltwirtschaft aus dem Gesichtspunkt der Ent- wicklung der Produktionskräfte und Produktionsverhältnisse	40
Prinzipielle Fragen der internationalen Arbeitsteilung	45
Die Volkswirtschaft als Warenproduzent	45
Grundtypen der internationalen Arbeitsteilung	49
2. Einige Gedanken über die internationale wirtschaftliche Integration	57
Strukturschema der internationalen Warenproduktion	57
Bedingungen der internationalen Integration	61
Intensität der Arbeitsteilung	61
Die internationalen wirtschaftlichen Organisationen als institutionelle Folgen des Integrationsprozesses	63

Die gemeinschaftliche, bzw. koordinierte Wirtschaftspolitik als praktische Voraussetzung zur Steigerung der Effektivität der integrierten Wirtschaften	66
Prozess, Wege der Integrierung	69
3. Die der Arbeitsteilung entstammenden wirtschaftlichen Vorteile und das weltwirtschaftliche Entwicklungsmodell	74
Die quantitative und qualitative Etappe der Steigerung des wirtschaftlichen Nutzeffekts	74
Die komparativen Vorteile	76
Theoretische Annäherung des Begriffs internationaler Wert	80
Die Entwicklungsphasen und der Weltmarktwert	87
Gesetzmässigkeiten der Verlagerung von Angebot-Nachfrage am internationalen Markt	93
Entwicklungsmodell der heutigen Weltwirtschaft	97
Das Polarisations- und das Nivellationsmodell	100
Notizen	108

II. Teil

STANDORT DER EUROPÄISCHEN SOZIALISTISCHEN LÄNDERGRUPPE IN DER WELTWIRTSCHAFT

1. Spezielle Züge der Wirtschaftsentwicklung der europäischen sozialistischen Länder	115
Schwerpunkte des Wettbewerbs zwischen den beiden Systemen	115
Einige geschichtliche Komponenten der Entwicklung der Produktionskräfte	117
Naturbedingungen der Produktion	122
Die Arbeitskraft	124
Der technische Apparat	128
2. Das Wirtschaftsleitungsmodell	138
Notizen	148

III. Teil

WESTEUROPA ALS POTENTIALER WIRTSCHAFTSPARTNER DER SOZIALISTISCHEN LÄNDER

1. Veränderte Voraussetzungen der Ost-West-Wirtschaftsbeziehungen	161
Kritische Lage der westeuropäischen Wirtschaften	166
2. Probleme der Entwicklung der Ost-West-Wirtschaftsbeziehungen — vom Gesichtspunkt der sozialistischen Länder	175
Mittel zur Steigerung der Exportfähigkeit der sozialistischen Länder ...	175

Probleme der Importstruktur der sozialistischen Länder in westeuropäischer Relation	177
Kurzfristige Lösungsmöglichkeiten	178
Verschiedene Möglichkeiten zur Erweiterung der Ost-West-Wirtschaftsbeziehungen	184
Verschiedene Schichten der kapitalistischen Geschäftskreise und die Ost-West-Zusammenarbeit	185
Alternativen der Arbeitsteilung zwischen den beiden Ländergruppen	188
Beschleunigung der technischen Entwicklung der sozialistischen Länder und die Ost-West-Wirtschaftsbeziehungen	195
Notizen	207

IV. Teil

DIE SOZIALISTISCHE INTERNATIONALE WIRTSCHAFTLICHE ZUSAMMENARBEIT UND DIE WIRTSCHAFTSBEZIEHUNGEN DER „BEIDEN EUROPA“

1. Probleme des derzeitigen Zusammenarbeitensystems der RGW-Länder	217
Charakter der Arbeitsteilung zwischen den europäischen sozialistischen Ländern	217
Strukturelle Gründe der Schwierigkeiten in der Zusammenarbeit	234
Mechanismus der Zusammenarbeit im RGW und das regionale Entwicklungsmodell	243
Gegenpole des internationalen Mechanismus: Die direktive gemeinschaftliche Planung und der internationale Freihandel	245
Entwicklungsmodell der RGW-Ländergruppe	250
2. Einheit der Koordination der Entwicklung und der Anwendung des Marktmechanismus	258
Koordination der Entwicklung und Auswahl der Koordinationspole ...	258
Gefährlichkeit der Uniformisierung des Mechanismus	261
Grundlegende Kriterien der Differenzierung des Mechanismus	267
Zusammenarbeit der entwickelten kleinen Länder bei der Entwicklung der Pole	267
Zusammenarbeit zwischen den entwickelten und weniger entwickelten kleinen Ländern in der Entwicklung der Pole	270
Zusammenarbeit zwischen den kleinen Ländern und der Sowjetunion	273
Zusammenarbeit in der Produktion der Verbrauchsartikel	279
Kritische Punkte der Elastizität des Mechanismus	282
3. Einige Fragen der Koordinierung der Ost-West-Wirtschaftsbeziehungen .. zwischen den sozialistischen Ländern	290

Einige Erfahrungen in Zusammenhang mit den internationalen Investitionsbanken	293
Grundkapital	297
Die Kreditquellen	304
Die Kreditpolitik	306
Notizen	320

Kiadványszám: K—2822

Formátum: A/5 — Ívszám: 22 — (A/5 ív) — Példányszám: 3100

Nyomdába adva: 1969. szeptember 3. — Imprimálva: 1970. február 26. Megjelent: 1970. április 25. Ez a könyv 5601-54 és 5602-55 szabvány szerint készült

KG—1569—i—7071

69.1027 — Kossuth Nyomda, Budapest

vizsgálja. A gyakorlat tapasztalataiból kiindulva a szokástól eltérő módon elemzi a munkamegosztás hatását a fejlődés polarizáltságára, illetve nivelláltságára, az európai szocialista országok fejlődésének módjait és részvételük feltételeit a világgazdasági régiók fejlődésében, a szocialista országok integrációja mechanizmusának differenciálási szempontjait, a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok és a munkamegosztás alaptípusai közötti összefüggést.

A szocialista országok világgazdasággal foglalkozó szakemberei által vitatott elvi problémákat a szerző egy koncepcióvázlat keretében, összefüggéseiben mutatja be. Ezzel a szocialista nemzetközi együttműködés továbbfejlesztését szolgáló, egyre terebélyesedő vitákat olyan irányban kívánja befolyásolni, hogy azok vegyék számba a teljes világgazdasági összefüggéseket.

A könyv a nemzetközi együttműködés irodalmának további fejlődését eredményezheti, amellett, hogy a jelenlegi problémák megoldását is hasznosan segíti.

